

3605771881

101

KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

Historiske Meddelelser om København 2000

MAG

Med register 1997-2000

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
2000

Historiske Meddelelser
om København
2000

Udgivet af Københavns Kommune
København 2000

Redaktion: Henrik Gautier, Torben Ejlersen

Redaktionssekretariat: Lars Peter Jørgensen

Omslaget viser Christianhavns byvåben 1639
Efter ældre tegning af segl fra 1641. Københavns Stadsarkiv

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift for
Selskabet for Københavns Historie

Københavns Kommune 2000

ISBN 87-89457-15-3

Produktion: F. Hendriksen's Eftf.

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv
Københavns Rådhus, 1599 København V.

Indhold

Knud Waaben:

Folk fra det fjerne. Tilflyttere og gæster i 1600- og 1700-tallet 7

Vibeke A. Pedersen:

To gamle viser om København og Christianshavn. 41

Tinne Wammen:

Friherreinde Sophie Adlersparres sommervisit i København
Et svensk-dansk kulturmøde 1872 65

Helle Blomquist:

Kampen mod tuberkulosen. Flagskib for det moderne 117

Inger Olufsen:

Byens Protokolfabrik. Historien om et bogbinderi
gennem tre generationer 147

Nekrolog over Helle Linde 203

Københavns stadsarkiv 1999 206

Selskabet for Københavns historie 1999-2000 210

Anmeldelser

Thomas Söderqvist, Jan Faye, Helge Kragh og Frank Allan Rasmussen
(red.): Videnskabernes København
(*Sebastian Olden-Jørgensen*) 213

Karin Lützen: Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og
velgørenhed i 1800-tallets København.
(*Nete Balslev Wingender*). 214

Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i
København 1874-1906. En undersøgelse af prostitutionsmiljøet
og de prostitueredes livsvilkår.
(*Gitte Brinkbæk*). 216

Egon Eriksen: Edvard Eriksen og Den lille Havfrue.
(*Elisabeth Delin Hansen*) 218

<i>Maiken Rude Nørup: Det københavnske værtshusliv 1857-1998.</i> <i>(Anne-Lise Walsted)</i>	219
<i>Jan Cortzen: Til vejs. Københavns Lufthavn i 75 år</i> <i>(Hans Kofoed)</i>	220
Register til årbøgerne 1996-2000 <i>(Lars Peter Jørgensen)</i>	222

Folk fra det fjerne Tilflyttere og gæster i 1600- og 1700-tallet

Af Knud Waaben

Billedkunst og kongelige omgivelser

I det 16. og 17. århundrede har det endnu været en sjælden og sær oplevelse at se mennesker af fremmed hudfarve i Danmark. Det er beretninger og billeder der først har nået vore byer og slotte og herregårde. Den europæiske billedkunst med dette unægtelig sekundære motivelement må kort berøres, men de fleste billeder har danskere ikke set før de begyndte at rejse i studieøjemed eller af andre grunde. I billederne er de ældste motiver de bibelske og legendebestemte, de antikhistoriske og de mytologiske. Det var ikke svært at forestille sig en af de hellige tre konger som mørklødet. Han ses bl.a. på altertavler af Andrea Mantegna, Albrecht Dürer, Hieronymus Bosch og Hans Holbein d.y.¹ Dürer har også tegnet portrætter af to afrikanere med enkle og fine streger. Man kunne tilføje mange flere af de store navne: Tizian, Hals, Rubens, Rembrandt osv. Sent i den periode som er af interesse her malede Tiepolo bl.a. sorte hof tjenerne hos Cleopatra og i en vældig slotsdekoration i Würzburg de fire verdensdele med alle de folkeslag han kendte.

Når malerne vender sig til verdslige personkredse, optræder de farvede folk som spændende og dekorative elementer i fornemme grupperinger eller dyrkes af nysgerrighed over for de fjerne kulturer. Regenters univers og herredømme blev gjort større ved brug af antik mytologi og historie, af glimt fra andre verdensdele med deres mennesker og dyr. Løven har været kendt i kunsten i årtusinder, først som skulptur, siden mest på billeder; de bibelske har mange løver, bl.a. hos den hellige Hieronymus. I Isaac Isaacsz' allegori over Øresund er en løve kommet til Helsingør som gudinden Kybeles beskytter. Som de mindst egnede af alle trækdyr ser man to løver trække Frederik III's triumfvogn på et billede fra 1660'erne. Yndet var også abekatten. Kunstnerne må have set dyrene. Berømt er Dürers næsehorn, og den første elefant i England blev tegnet så

tidligt som i 1255.² I det 18. årh. slipper William Hogarth forbindelsen med den ældre tradition. Hos ham er der hunde, og personer fra kolonierne får deres roller som tjenestepiger og tjenere i det engelske hverdagsliv, satirisk opfattet.

Til Danmark kom der som gaver til kongefamilien, ved indkøb ude i Europa og med øget skibsfart samlerobjekter i form af fremmed kunst og håndværk. Meget var »kineseri«, men der kom også fx. morianer på billeder og i figur. I dansk billedkunst kendes morianerne bl.a. fra Karel van Manders neger i rustning og fra flere versioner af den græske fortælling af Heliodor om et etiopisk kongepar og deres hvide datter.³ Meget er bevaret i danske samlinger, også fra dyre- og planteverdenen og af etnografiske rariteter.⁴

Når man leder efter danske afsmitninger af det eksotiske finder man kun få på scenen. Det ældre danske teater viste jævnlig Fanden og mange mindre djævl, og de var naturligvis sorte, ikke af etniske grunde men for at vise deres væsen og hjemsted. Om morianerne vides det at de optrådte i en »dåredans« ved forestillingerne i anledning af Christian IV's dåb i 1577. Og et såkaldt helligtrekongersspil, der levede videre i mange variationer efter reformationen, viste i overensstemmelse med legenden den ene konge med sortsværtet ansigt. En gammel vise med tilknytning til denne overlevering har i en af de bevarede tekster dette ordskifte:

Herodes han spurgte, som hannem vel tord':

»Men hvorfor er den ene saa sort? «

»Ja sort er jeg og velbekendt,

en Herre, en Konning af Moriensland«.

Teaterhistorikeren Torben Krogh, der beretter herom, antager at den sceniske udformning af helligtrekongersspillene efterhånden udviklede den sorte konge til en lavkomisk figur: »Den hvide mands syn på negeren som et underlegent væsen kom i højste grad til at gøre sig gældende i helligtrekongersoptog og -spil, idet man efterhånden betragtede den sorte konge som en slags syndebuk, over hvis rygstykker pryglene haglede ned, sikkert til stor moro for tilskuerne«. ⁵

Af en halvt dramatisk virkning var de optog og »inventioner« som blev meget yndede ved store begivenheder i kongefamilien.

Albrecht Dürer: Neger, 1508. Tegningen er muligvis udført som en forstudie til et alterbillede med de hellige tre konger. Wien.

Ved Christian IV's kroningsfest i 1596 var der et maskeoptog: kongen og nogle fornemme herrer klædte sig ud, og i optoget sås bl.a. tre negre hvis mørke lød var opnået ved hjælp af masker og tyndt sort stof, der kontrasterede med de hvid-grønne skørter og de vokslys de bar i hænderne. De blev i optoget efterfulgt af romerske soldater. ⁶ Da kongen i 1634 holdt bryllup for sin ældste søn, den udvalgte prins, skal der også i de festlige optrin have været morianer, blandt disse to der »vare fangne med bolte om fødderne«. Men efter beskrivelsen har de næppe kunnet konkurrere med den mængde af guder og gudinder, romere og vilde dyr der blev fremstillet. ⁷

Under Frederik III blev de foretrukne forlystelser maskerede og ballet, medens der var en vigende interesse for optog af ridende og gående personer og tematisk opdelte grupperinger på store vogne. Ved en maskerade i 1663 var der ved lodtrækning tilfaldet deltagerne par hver en nation eller profession at fremstille. Der var et persisk, et tartarisk og et spansk par, et negerpar og et indianerpar og mange flere. Der kom i disse årtier noget overraskende nyt i herskabernes interesse for det som lå langt fra dem, idet man nu ikke blot inddrog hyrder og hyrdinder i legen, men også forklædning som danske bønder, kromænd, gartnere, jægere mv. ⁸

På Christian IV's tid kom en morian på en elefantryk ind i elefantordenens ordenstegn, og han sidder der den dag i dag i den skikkelse som Christian V gav ham. Mindre nådigt blev den sorte mand behandlet da kongen i 1680 holdt ringridningsfest for sin søster Ulrikke Eleonora. Efter Matthias Skaanlunds beskrivelse red de fornemme herrer med kongen i spidsen mod ringen og kastede hver et lille spyd mod »den stående af pap gjorde fuldkommen morian« (det betyder formentlig en morian i hel figur); i næste runde red de med dragen kårde, »hug hovedet af morianen« og samlede hovedet op med kårdespidsen. ⁹

Ofte finder man de til Danmark ankomne levende mennesker i kongelige omgivelser. Et lensregnskab indeholder den summariske oplysning at en syg morian ved navn Peder omkring 1623 blev sendt til Koldinghus »for at fange perler her udi lenet.« ¹⁰ På Frederiksborg havde Christian IV i 1620'rne Frans Morian som stald-dreng. ¹¹ Bedre kendt end Peder og Frans er den sorte dreng i selskab med dronning Sofie Amalie på Abraham Wuchters' portræt og

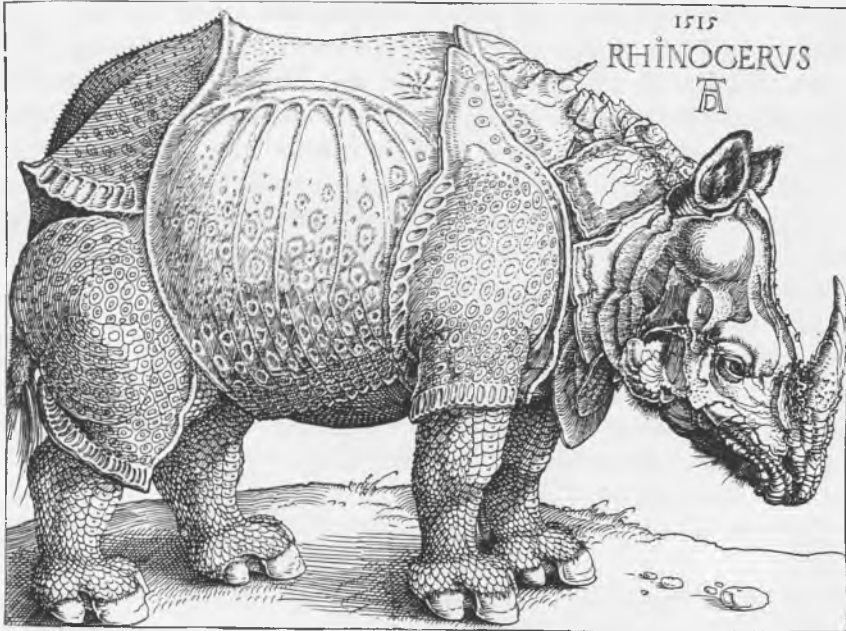
Albrecht Dürer: Negerinden Katharina, 1521. Den 20-årige Katharina var i huset hos en portugisisk købmand i Antwerpen, hvor Dürer tegnede hende. Uffizierne, Firenze.

de som har opholdt sig ved Christian V's hof og fået en omhyggelig opdragelse.¹² De kongelige regnskaber viser mange udgiftsposter og oplyser nogle navne, af hvilke Hercules næppe har været et døbenavn. I 1680 fik prinsesse Anna Sophia som gave en morian der var indkøbt af major Heckman for 50 rdl. I 1689 fik kammertjener Voscam 20 rdl. for 1½ års informationer til »den liden mor, Hercules kaldet«, foruden penge for »hans opvartning der han havde mæslinger«. Samme Voscam har også afholdt udgifter til fordel for »den liden tørkinde Sara«. To år senere var det moren »den lille kaptajn Thomas« der fik undervisning og pleje. En hof tjener ved navn Gert blev betalt for vognleje, da han i 1697 rejste fra Rendsborg til Hamborg for at hente »den liden mor«. Nogle synes at være sendt hjem til Ostindien. Måske har de passet bedst til det kongelige miljø medens de endnu ikke var voksne. Christiane Amalie, der havde opvartet dronningen, »fik hjemlov til Ostindien« og modtog i 1691 »af nåde« 100 rdl. Christian Frederik fik i 1693 20 rdl. til en rejse; måske er han kun kommet til et europæisk land, ligesom den morinde der samme år blev sendt til Sachsen - formentlig til kongens søster Vilhelmine - og forsynedes med linned. Ved operahusets brand i april 1689 omkom vist både »en liden morinde« hos madam Gabel og dronningens morian Christian Carl.¹³ Hoffets små drenge var med ved Frederik IV's salving år 1700. Den ene passede kongens hund.¹⁴

Fra Christian VI's tid fortæller pagen Erik Høeg at han taler engelsk med kongens morian, som skulle døbes af hofpræsten Bluhme.¹⁵ Christian VII legede i 1771 - til tider voldsomt - med negerdrengen Moranti og hans hvide pendant Jørgen, og i Caroline Mathildes selskab var der en 12-årig negerpige som bragte bud til og fra hofdamerne.¹⁶

Gæster i 1600-og 1700-tallet

Der er kommet mennesker og dyr med udenlandske gøglertropper for at præstere noget eller blive vist frem. Det var ikke mindst ved hoffet en kærkommen adspredelse at se dværge, linedansere og dyr med et farligt eller venligsindet udseende. Vore søfolk og handels- og embedsmænd har oplevet det første møde med de indfødte i deres hjemegn. Skibe fra kolonierne har ført fremmede til hovedstaden lige fra 1600-tallet, skønt i begyndelsen næppe hyppigt, og

Albrecht Dürer: Næsehorn, 1515. Dyret befandt sig hos kongen af Portugal, og det omkom ved et skibsforlis, da det blev sendt som gave til paven i Rom. Kupferstichkabinett, Berlin.

der er kommet papegøjer og kanariefugle i stuerne. I 1681 betaler hoffet 70 rdl. for to papegøjer til dronningen, og i 1697 betales 80 rdl. »for aber og papegøjer kommen med det skib fra Guinée.«¹⁷ Der har næppe nogensinde været så mange papegøjer og kanariefugle i København som i slutningen af 1700-tallet. Kanariefuglene var de nemmeste og mest ynglende, men papegøjerne havde menneskelige træk, da de ofte kunne både »snakke og fløyte.« De bedst oplærte talte flere sprog.

Vi har en enkelt oplysning om de første skibes hjemkomst fra den nye koloni i Ostindien. Ifølge Jon Olafsson havde der været en indisk dreng ved navn Catthay, senere døbt Christian, med hjem fra Ove Gieddes togt 1618-22. Men Jon fik ikke selv lov at føre sin tjener Agamemnon med ved afrejsen fra Tranquebar i 1624, fordi guvernør Crabbé forbød mandskabet at tage indere med.¹⁸ Den danske skibsfart på Ost- og Vestindien var af et meget begrænset omfang i 1600-tallet, navnlig indtil omkring 1670.

Fra 1670'erne bringer de små københavnske aviser nyheder om stort og småt. Avisen på vers blev en presseform der holdt sig i live i hen ved 100 år. På prosasprog var dog Ordinaire Post-Tidende som eksempelvis havde dette blandt sine kuriosas i 1678: »Til Ribe er ankommen en liden Mand to Alen høj, oc efter anseen 40 Aar gammel, som taler it Sprok hvilcket ingen kand forstaae, oc ingen veed hvorfra hand er kommen«. De ost- og vestindiske skibes afsejling og ankomst bliver godt stof hos Anders Bording og hans efterfølgere, side om side med nyheder om kongefamilien, Højesterets højtidelige åbning, vejr og vind, drab, henrettelser mv. A. Bartholins Mercurius meddeler i juni 1685 :

Jeg seer et vakkert skib paa Reeden artig flage:
Det fra Vest-Indien kom hiem i disse Dage
med sukker-got og nok af landets barke-guld
Og mere af værdi med Ophirs røde guld.

Og samme avis fortæller i september 1688 at »Den flyvende Ulv« og andre skibe er kommet godt hjem, rigt lastede med varer fra »Ophirs Kust« (som her er Ostindien):

Af samme Landis Folk de og om Borde har,
Som vel paa deris viis paa Instrumenter slar.
Herskabet alt derpaa har lystet deris prøve,
Hvorved de Sorte og i Dands sig maatte øve,
Og er det roe at see, hvor net de svinker slar,
Saa baade spil oc dands i tacter mode har.

»Den flyvende Ulv« var et af de skibe som blev sat ind i farten på Ostindien da den blev genoptaget omkring 1670 efter en lang tids stilstand. Ulvens første afrejse var i 1681, og den vendte hjem fra sin anden færd i 1688, vistnok ledsaget af et par mindre skibe der var erobret i Bengalen.¹⁹

I det 18. årh., og især i dets 2. halvdel, forekom det meget hyppigere at gæster fra Ost- og Vestindien kom til syne hos os. Skibsfarten tog til, og der blev talt mere om steder og mennesker ude i den store verden. Fremmede blev i København betragtet med nysgerighed, men også med mistænksomhed. Både øvrighed og borgere

Rembrandt: To negertrommere på muldyr, ca. 1637. Den farvelagte tegning kan være udført med udklædte byfolk i et optog som modeller. British Museum.

skulle holde et vågent øje med fremmede, især med dem der kunne mistænkes for spionage eller anden ulovlig virksomhed, samt jøder, »tartare og andre uchristne personer, som omløbe og besvige folk«, foruden naturligvis alle betlere (forordning af 22. oktober 1701 IV §§ 1 og 3).

Forfattere og aviser bragte nyt stof til samtaler og undren. Interessen for læsning om udlandet må have været stor, eftersom det lykkedes at få udgivet oversatte rejsebeskrivelser i en serie på ikke mindre end 17 smukke kvartbind (1748-62).²⁰ Teksten på værkets titelblad fortjener at citeres i sin fulde udstrækning:

»Almindelig Historie over Reiser til Lands og Vands; eller Samling af alle Reisebeskrivelser, som hidindtil ere udgivne i adskillige Sprog af alle Folk, og som give et fuldstændigt Begreb om den nyere Jordbeskrivelse og Historie; Hvori alle Folkes virkelige Tilstand forestilles, og det Merkværdigste, Nyttigste og Sandeste i Europa, Asia, Afrika og Amerika indeholdes, i Henseende til deres adskillige Riger og Lande; deres Beliggenhed, Størrelse, Grendser, Inddelinger, Himmelkanter, Jord, Frugter, Dyr, Floder, Søer, Bierge, store og smaa Stæder, Havne, Bygninger o.s.v.; Som ogsaa Sæder og Skikke, Indbyggere, deres Gudsdyrkelse, Regieringsmaade, Konster og Videnskaber, Handel og Manufakturur; Og findes forsynet Med nødvendige Landkortter efter de nyeste og rigtigste astronomiske Iagttagelser, og mangeslags Afbildinger paa Stæder, Landkanter, Udsigter, Dyr, Vexter, Klædedragt, og andre slige Merkværdigheder; Sammendragen ved et Selskab lærde Mænd i det Engelske, og nu oversat paa Dansk.«

Ludvig Holberg gjorde i Epistel 401 sit bedste for at få landsmændene til at forstå, at vi europæere ikke er mindre besynderlige i de fremmedes øjne end de mennesker i andre verdensdele som vi morer os over. De æder råt kød, vi andre rå østers; nogle af dem har en ring i næsen, hos os får damerne deres øren gennemboret. Holberg fortæller - vel vidende at det kan være en skrøne - at en hyrdedreng engang kom til hovedstaden og på slotspladsen så Fanden selv; det var en sort mand der slog på pauker. Holbergs fabel overgås af den som Jon Olafsson fortæller, da han efter sin farefulde hjemfart fra Ostindien tager ophold i sit islandske hjemland.

Albert Helwegh: Neger i rustning, 1645. Stik efter maleri af Karel van Mander. Frederiksborgmuseet.

Den kongelige befalingsmand Holger Rosenkrantz har ført to abekatte, en han og en hun, med på skibet til Island. Islænderne, som aldrig har set sådanne væsener, får af danskerne at vide at det er to mennesker fra Ostindien, og at Jon Olafsson kender deres sprog. Et islandsk ægtepar forærer de ostindiske ægtefolk fire par strømper.²¹

I 1760 udgav Sorø-professoren Jens Kraft sin »Kort Fortælning af de Wilde Folks fornemmeste Indretninger, Skikke og Meninger.« Bogen berømmes som grundlæggende i studiet af primitive folkeslag. Den er imidlertid ikke en beskrivelse af de enkelte verdensdele og etniske grupper; det ville ifølge Kraft have gjort den alt for vidtløftig. Bogen kunne derfor ikke tjene samtiden som en vejledning om de fremmede steder den kom i berøring med. Kraft beskriver under et de vilde som et første stadium af det civiliserede menneskes udvikling. Han ligger vel på linie med Holberg - og med Hans Egedes lovord om grønlænderne - når han ikke ubetinget giver europæeren fortrinet. Vi har handlet ufornuftigt, lastværdigt og uden forståelse over for de vilde. Meget hos dem er mere ægte og tiltalende end vor natur og vore vaner, »saa naar man vil gjøre en Sammenligning imellem dem og os, bliver uden Tvil, naar man ellers vil handle upartisk, den rette Slutning, at vore Staters Feil bestaaer i, at vi alt for meget ere vegne af fra det naturlige, og deres deri, at de for meget have fuldt det«. Den ønskelige tilstand ville, efter Krafts konklusion, ligge et sted midt imellem det vilde og det europæiske samfund.²² Et stænk af Østens væsen og skikke er der i Erik Pontoppidans brevroman *Menoza* fra 1742-43. Fortælleren er en hedensk fyrstesøn fra et land et sted mellem tyrkernes og tartarernes riger. Hans lange rejse for at finde den rette tro begynder i Indien, hvor han lever en tid blandt missionærene og de indfødte i Tranquebar. Her modtager han og hans ledsager Ninaruk dåben.

Allerede fra slutningen af 1600-tallet forekom det at indere og negre under stor opmærksomhed blev døbt i Danmark. At bringe hedninger fra det fremmede til troen og dåben havde været europæernes ønske lige siden Columbus vendte hjem med seks indianere. En morian fra slottet i København blev døbt i Frederiksberg kirke i maj 1684 og fik navnet Christian Carl Frederik.²³ Jens Bircherod noterer i december 1693 i sin dagbog at fire indianere blev døbt i Slotskirken af den tyske slotspræst og fik de meget fromme

Bernhard Grodtschilling: Maleri af grønlænderne Pók og Qiperoq, der besøgte København i 1724 og første gang blev præsenteret for hoffet på Frederiksberg Slot på Frederik 4.s fødselsdag. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

navne Christian Carl Thuerecht, Carl Friedrich Tugendlieb, Carl Christian Gottlieb og Carl Uldrich Gotthold.²⁴ En af de døbte må være identisk med den unge mand i hoffets kreds for hvem kongen i 1696-98 gav penge til kunstdrejeren Bendix Grodtschilling. I marts 1696 blev der betalt »for dend sorte dreng Carl Christian Gottliebs kost, seng, vaske oc teigning udi nest afvigte aar ugentlig 2 slettedr«. ²⁵ Drengen må have haft ophold hos kunstdrejeren. Denne Bendix og hans far har ydet hoffet mange tjenester; de har således skaffet et strudseskind, en hjortetak fra Brasilien, palmeblade og otte par kanariefugle. Det er tvivlsomt om nogen anden konge har overgået Christian V med hensyn til eksotiske og kuriøse udgiftsposter på regnskabet. En tredje Bendix Grodtschilling blev ligesom sin far og farfar kunstkammerforvalter, og hans broder

Bernhard, en søofficer, malede de to grønlandere Pôk og Qiperoq som i 1724 var midtpunktet i kongelige og folkelige opvisninger.²⁶

Kort tid efter den foran omtalte dåb i Slotskirken døbte sognepræsten i Nicolai kirke en voksen morian; det skete »med ziirlige Ceremonier«, og døbenavnet var Christian Gottfried.²⁷ Nogle tilfælde fra en senere tid kan nævnes. Avisen Skiald-Tidender meddelte i november 1763 fra Holmens kirke:

»En Mohr, som havde før til saligt Liv ey Haab,
Deelagtiggøres der veloplyst i vor Daab.«

Og i maj 1764:

Ved Nicolai Font man og en Daabs Act finder,
Som er mærkværdig nok. Hr. Østrup to Mohrinder
Blandt mange Vidner der har døbt og givet Navn.
Gid samme vorde dem til Held og ævigt Gavn!

En »javaner«, der blev samlet op på en øde ø af en dansk kaptajn i 1765, blev døbt i København og fik navnet Christian.²⁸ To år senere blev en neger døbt i Trinitatis kirke i Fredericia; der var som så ofte ved disse lejligheder fint fremmøde af faddere blandt byens spidser.²⁹

I to tilfælde førte herskabernes ejendoms køb til at farvede tjenere fik ophold på jyske herregårde.

I en alder af 28 år vendte William Halling i 1772 eller 73 tilbage til Danmark efter en årrække i Indien, først i dansk tjeneste, derefter i engelsk militærtjeneste. Han var hovedrig og købte dels titlen brigadér, dels herregården Tirsbækgård ved Vejle, senere Dronninglund i Nordjylland og andre ejendomme. Aug. Hennings besøgte Halling på Dronninglund og fandt hos ham »al den orientalske prang, som tilhører ostindianeren, der har hjulpet Lord Clive med at hænge en nabob og været med blandt Manillas erobrere«. ³⁰ Ifølge overleveringen medbragte Halling fra det fremmede to farvede tjenere og en søn der var mulat. En af tjenerne skal være blevet døbt i Dronninglund. Det fortælles at Halling sørgede godt for mulatsønnen og gav ham en mølle, og at sønnen blev dræbt under et lokalt håndgemæng. Efterretningerne om Halling er til dels af en sagnagtig karakter.³¹

Albert Eckhout:
Brasiliansk mulat,
1641. Maleriet blev i
1654 skænket til
Frederik 3. af prins
Moritz af Nassau.
Foto John Lee.
Billede og copyright
Etnografisk Samling,
Nationalmuseet.

Friedrich Buchwald var en anden type end den jævnaldrende Halling. Han studerede i udlandet efter et ophold ved akademiet i Sorø, kom til hoffet og blev sendt ud som legationssekretær. Efter sin hjemkomst blev han amtmand og købte det fædrene gods Gudumlund sydøst for Ålborg, der blev kendt for industrielle initiativer og landbrugsreformer. I 1784 lod han sin 24-årige bengalske tjener døbe med navnet Conrad Friderich.³² Buchwald kom ud for skuffelser i Danmark og endte sine dage i Italien.

I den sjællandske landsby Havrebjerg levede fra 1749 en degn ved navn Frederik Svane med tilnavnet Africanus. Han var født i Afri-

ka i 1713, og fra Guinea var han kommet til Danmark. Her blev han døbt, og der blev sørget for en uddannelse. Efter et nyt ophold i Guinea kom han igen til Danmark, hvor han havde hustru og barn. Ansættelsen som degn i Havrebjerg synes at have hjulpet ham ud af den yderste fattigdom, men skønt Frederik Svane socialt opnåede en bedre status end flertallet af tilflyttere, blev hans stilling ikke indbringende. Hans herskab var ingen ringere end Ludvig Holberg, ejeren af Brorupgård og skolen i Havrebjerg. Mellem Holberg og Svane var der en langvarig strid om degnens pengeafflønning, ud over de naturalier som han sikkert har modtaget. Denne penge-løn ville Holberg efter sin fortolkning af reglerne ikke sætte højere end 6 rdl. årligt. Holberg døde i 1754, Svane først i 1788 i Slagelse hospital efter 35 år som landsbydegn.³³

Det kunne ske at en biskop skrev til Danske Kancelli om en dåbs- eller konfirmationssag som han fandt tvivlsom. I 1774 meddelte biskop L. Harboe at en morian ved navn Bristolph meget ønskede at blive forberedt til dåben. Han havde været i tjeneste hos en over-auditor Thode i Trondhjem, men var blevet afskediget uden at der blev sørget for hans dåbsforberedelse, skønt der fra gejstlig side var givet påmindelser herom. Danske Kancelli gav anvisning på undervisning og dåb hos Vor Frues kapellan.³⁴ I 1799 skrev biskop N. E. Balle, Harboes svigersøn og efterfølger, om en konfirmation. Den tidligere byfoged på St. Croix Th. Bidsted havde til København hjemført »Slave-Neger-Drengen Michael og Mulatpigen Susanne«, som begge gerne ville antages til konfirmationsforberedelse. Bidsted var sikker på at de var døbt på St. Croix, men der savnedes bevis i form af dåbsattester. Danske Kancelli gav tilladelse til konfirmation.³⁵

Fremmede folkeslag og steder

De benævnelser man gav de fremmede er ikke altid entydige. En »neger« betød oftest en afrikaner (vestinder), men ordet har også været brugt om andre der var mørke i huden. Noget lignende kan siges om mor og morian og om sort. Datidens sprog har også haft ordet »blåmand«, endnu anvendt i det 19. årh. Om morerne siges det i Holbergs Don Ranudo at de er kommet fra »Morland«, det betød her Etiopien. Hovedpersonens hovmod er ikke et racehovmod; han gav gerne sin datter til en etiopisk prins - en efterkommer

Peder Andersen Nordmand: Asien, ca. 1688. Et af loftsmalerierne med de fire verdensdele i hjørnerne af Frederiksborgs Audienssal. Frederiksborgmuseet.

af dronningen af Saba - der kom »med sin hele Svite, som er alle sorte Morer«.

En »mor« må engang have betydet en maurer af de muslimske folk i Marokko og deromkring. I den første danske udgave af Daniel Defoes Robinson Crusoe, der var udkommet 15 år før Jens Krafts bog, fortæller Robinson at han er kommet sejrende langs Afrikas vestkyst: »Saa nøye som jeg kunde udregne det, saa maatte den Egn, hvor jeg nu var, være det Land imellem Keyserens af Marocco og de Sortes Herredømme, som ligger øde, og beboes ikke (undtagen af vilde Dyr), fordi de Sorte (Negros) have forladt det og ere af Frygt for Mohrerne dragne længere ned mod Sønden: Mohrerne agte det og ikke værdt at beboe, fordi det er ufrugtbart; men begge, baade Mohrer og Negros, have virkelig overgivet det for den skrekkelige Mængdes Skyld af Tigere, Løver, Leoparder og andre grumme Dyr, som opholde sig der«. ³⁶

Med »indianer« mentes oftest en person der hørte hjemme i Indien, altså en inder. Om indianere i betydningen amerikanske indfødte hørte man dengang ikke så meget, og først i det 19. årh. blev ordet associeret med de nordamerikanske indfødte. Længe var Sydamerika den bedst kendte del af kontinentet, og Frederik III modtog som gave de endnu bevarede malerier fra Brasilien af den hollandske maler Albert Eckhout. Om tidlige danske besøg er der vist ingen efterretninger.

Indianerne, opfattet som indere, har ikke altid været klart adskilte fra negrene eller fra dem der for en nøjere betragtning måtte kaldes ved andre ord, fx. malajer eller javanere. De benyttede ord kan altså give grund til at spørge hvor de pågældende kom fra, et spørgsmål som kun i nogle tilfælde kan besvares. En 15-årig »morian«, der blev døbt i Brønshøj i 1687, kom fra Bengalen.³⁷ En slotsgartner i Nykøbing Falster blev i 1734 kaldt »mor«, men han stammede fra Ostindien og havde været hos prinsesse Charlotte Amalie.³⁸ Særlig om de ostindiske søfolk brugtes hos os - som hyppigt i engelsk - udtrykket »laskarer«. Ordbog over det danske Sprog har det ikke, men det findes på tryk og er bl.a. anvendt i Kommercekollegiets registre.³⁹

Uklar er betydningen af »portugiser«. Ud over den oprindelige og nutidige mening har ordet betegnet en person med portugisisk far og indfødt mor, vistnok også andre af halvkasteblood.⁴⁰ I et avertissement fra 1795 efterlyses »Indianeren Francisco de la Cruz, af de saa kaldede Portugisere og henhørende til det forulykkede ostindiske Skib Helsingørs Mandskab«. ⁴¹ På en mandskabsliste fra dette skib er 60 søfolk angivet med indiske skrifttegn, medens lidt færre har portugisisk lydende navne, heraf har syv familienavnet de la Cruz og blandt dem Francisco. Der havde altid været et betydeligt islæt af portugisere i de egne af Indien og videre østpå hvor danskerne kom, i øvrigt også på Guldkysten. En del danskere giftede sig med portugisiske kvinder. De lutherske missionærer i Tranquebar oprettede både en portugisisk og en indisk skole og havde en stor portugisisk menighed.⁴² I 1712 udkom der i Tranquebar en portugisisk ABC.

Mindre fremmedartede af ydre end de her omtalte, men jævnlig mere fjendtligsindede, var de folk som under et blev kaldt »tyrker«. De mest frygtede var ikke fra Tyrkiet, men det var kapere fra de

William Hogarth:
Tyrkerhoved, ca. 1750.
Det lille maleri på træ skal
være udført i et muntert lune
under et besøg i Beef Steak Club
i Covent Garden Theatre.
Privateje.

nordafrikanske »barberesker«, af Edvard Holm kaldt sørøverstaterne.⁴³ Mennesker fra disse lande har næppe været hyppige gæster i Danmark, men danske kunne blive ufrivillige gæster hos dem, så at de måtte udløses af fangenskab med penge fra den såkaldte slavekasse. Relationerne til de værste stater blev bedre (dog aldrig gode) efter indgåelsen af traktater, den første med Algier (1746), hvor regenterne forsikrede hinanden om at deres skibe ikke måtte gøre fortræd men skulle vise gensidig høflighed. Danskere måtte på ingen måde gøres til slaver; det var muligvis den første menneskerettighedskonvention Danmark har været part i. I traktaten med Algier hed det i art. 11, at hvis en af deres slaver svømmede ud til et dansk orlogsskib på Algiens red, da skulle han straks leveres tilbage. En anden regel kom ind i traktaten med Tunis i 1751. Her blev det bestemt i art. 9 at hvis tunesiske slaver først var nået om bord på et dansk orlogsskib på reden, var de frie, medmindre det blev bevist at skibsfolkene havde bragt dem om bord. Fra handelsskibe skulle slaver sendes i land.

Et tyrkisk besøg i København, som man siden helst ville glemme,

blev aflagt i 1669 af en mand der kaldtes Johan Michael v. Cigala eller Bassa eller Fader Ottoman.⁴⁴ Han udgav sig for tyrkisk prins, blev indkvarteret med sit følge i byens bedste hotel, Store Lækkerbidsken på Amagertorv, og fik en kongelig modtagelse. Men der opstod en mistanke om at han var en bedrager. Det blev statholderen i København der foreholdt ham at han ikke var den han gav sig ud for. Han fik besked på at rejse og blev snart derefter sat fast i Sachsen og ført til Wien. Fra Marokko kom 100 år senere en udsending ved navn Samuel Sumbel og senere dennes søn Joseph, der omtaltes som Tyrken eller Prinsen af Marokko. Han opførte sig højst aparte i København. Medlemmer af familien blev boende i byen.⁴⁵

Naboer til tyrkerne var de såkaldte »tartarer« (eller tatarer). Ordet forekommer ofte hos Holberg⁴⁶ og andre steder, men dets betydning er ikke altid klar. Om en vaklen i den folkelige sprogbrug vidner det når tjeneren Pedro i Don Ranudo siger om den etiopiske prins: »Vil Herren give sin Dotter bort til en Tarter?« Det er vanskeligt at vide hvilket sprog en »tartarisk Sprogmeister« har undervist eller tolket i på Christian V's tid,⁴⁷ eller hvilke fremmede Danske Kancelli har sigtet til da man i politiforordningen af 1701 advarede mod »Tartarer«. Mest træffende har ordet været brugt om en person af de oprindelig asiatiske folkeslag som var trængt vestpå og havde etableret sig på Krim og i andre landsdele syd for Rusland. Herfra kom antagelig »det tartariske gesandtskab«, en delegation som i 1655 skulle udvirke at Danmark angreb Rusland fra Norge eller i det mindste ikke støttede russerne.⁴⁸ Gesandtskabet blev afbildet af Karel van Mander.⁴⁹ På hans gruppebillede er tildigtet en forberedt henrettelse af en knælende fange, så at motivet må tænkes henlagt til tartarernes hjemland. Personerne viser ikke mongolske træk, snarere tyrkiske, og der kan jo godt i århundredernes løb være sket en blanding med tyrkiske stammer. De tartariske gæster har vistnok under opholdet vist deres færdigheder i ridning og bueskydning og besøgt Kronborg. I øvrigt fik de af kongen at vide at han ville holde venskab både med den russiske storfyrste og med den tartariske khan.

Der har også været tartariske udsendinge i København i 1661.⁵⁰ Og i januar 1667 blev et tartarisk selskab set af Jens Bircherod da det

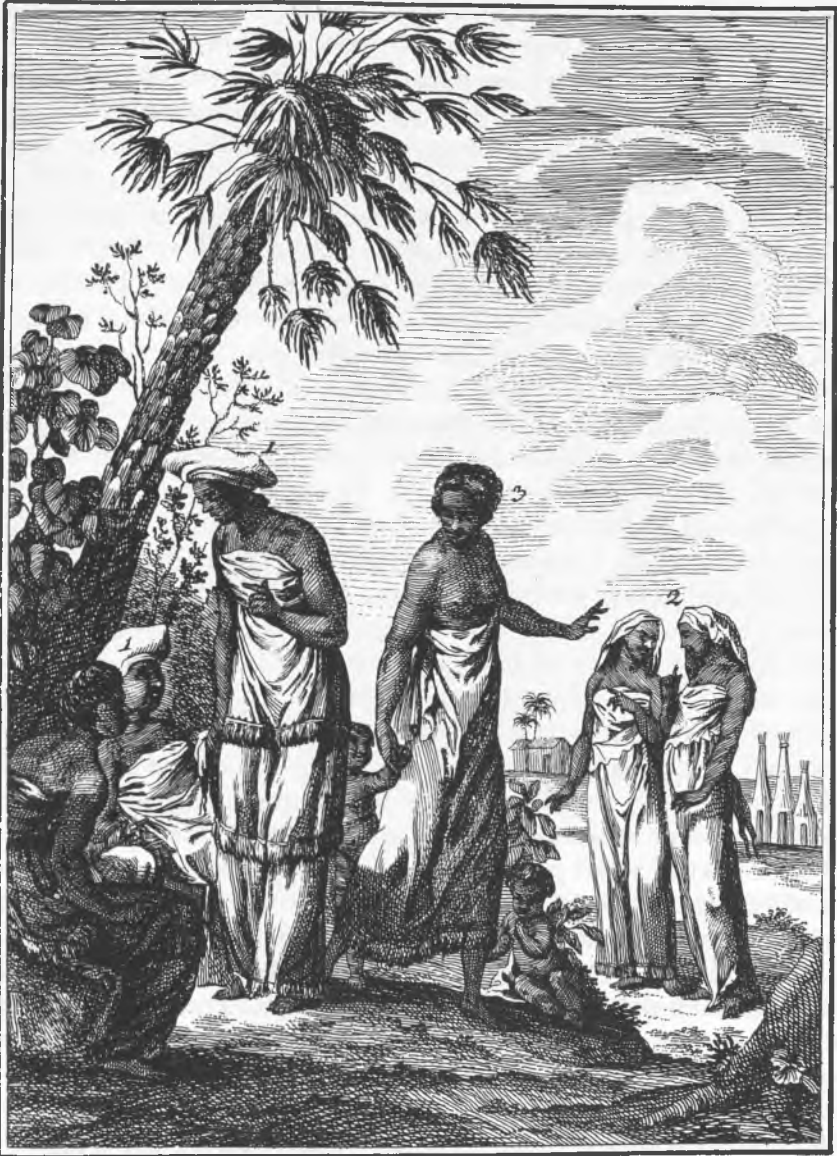

William Hogarth: Kaptajn George Graham i sin kahyt, 1745. Dette udsnit viser ham sammen med en musicerende negertjener og en dansende hund, der er udstyret med kaptajns paryk. National Maritime Museum, Greenwich.

drog ind i Odense, 28 mand til hest med en polsk trompeter i spidsen. I København måtte disse gæster vente på nogle heste der var blevet efterladt i Nyborg, en del af deres gave til kongen.⁵¹ I 1669 meldtes det at en »gesandt fra de krimiske tartarer« var ankommet med et følge på 18 personer og 12 heste. Det var oplyst at hans ærende var at bringe hilsener fra khanen, men ligesom i tilfældet med den falske tyrk blev der vakt en mistanke, »eftersom der såvel i underskriften af chanens navn som også med hensyn til stilen og sproget bemærkes en stor forskiel i sammenligning med den skrivemåde, som er iagttaget i de af de tidligere tartariske gesandter medbragte skrivelser fra deres chaner. Af denne årsag vil man også strax affærdige den nærværende gesandt, og kun regalere ham med nogle reisepenge«. ⁵²

Der kan ikke oplyses meget om hvorledes danskerne sprogligt har klaret kontakten med de mangeartede fremmede. Problemerne har været små når tilflyttere lærte dansk og når gæster beherskede et europæisk hovedsprog. I forhold til Vestindien har alt kunnet foregå på dansk og engelsk. Ud over den engelske sprogfærdighed som mange erhvervede ad naturlig vej, var der i oplysningstiden og efter 1800 et rigt udbud af privatundervisning i engelsk. Men den sproglige kløft kunne være større og kræve en tolkning. Det var slet ikke så let for Don Ranudo at føre en samtale med den etiopiske prins, når frieren fx sagde: »Lahom hubu, scamba posi, lahom hubo, lahom huba«. Men en person der kaldes udtolkeren var parat med en oversættelse.

Sikkert er det at der ved universitetet kun sporadisk er dyrket andre sprog end latin, græsk og hebraisk; enkelte har tilegnet sig arabisk, tyrkisk og syrisk. En ny undervisning i orientalske sprog har næppe haft virkninger af større praktisk betydning.⁵³ Det samme gælder sikkert den viden der kunne hentes i en trykt introduktion til to afrikanske sprog, skrevet af en mulat fra Guinea ved navn Christian Protten under ophold i Danmark.⁵⁴ Der var mennesker som i kraft af rejseerfaringer eller selvstudium kunne virke som translatører og tolke. Nogle har bl.a. bidraget til kommunikationen med Ostindien og med mennesker derfra. Kommercekollegiet ansatte en mand ved navn Baltzer Baltzersen som opsynsmand og tolk, da ostindiske søfolk fra det brændte skib »Helsingør« i 1795 blev indkvarteret i tomme længer i Nyboder. Storkøbmanden C. W.

G. de Lode fecit.
1. *Koncr af Stand.* 2. *Gemene Koner.* 3. *Slavinder.* V.D.

Gustav de Lode d.y.: Afrikanske kvinder. Stik i det i teksten nævnte værk "Almindelig Historie over Reiser til Lands og Vands", bind V, der indeholder en beskrivelse af Guinea, 1750. Det kgl. Bibliotek.

Duntzfelt har engang oplyst at han modtog breve fra Indien i et sprog som han mærkeligt nok kalder »det persiske« .

Det kunne blive aktuelt for tolke at yde deres bistand i retssager. Notarius publicus og hans medhjælper skulle kunne oversætte. P. A. Heiberg brillerede i stillingen som assistent hos notarius Chr. Schmidt. I Heibergs ansøgning om translatørbevilling i 1787 er nævnt syv europæiske sprog, senere skrev han: En halv snes sprog.⁵⁵ En tolk ved navn D. Moyet medvirkede i april 1798 ved afhøringer på politikammeret, da en ostinder blev fremstillet efter at have stukket en murersvend med en kniv. I samme måned tolkede Moyet også ved afhøring af fem ostindere der var blevet anholdt efter at være rømt fra et af de Coninck & Co.s skibe. Ved pågribelsen medvirkede også tolken Mannow fra handelshuset, som genkendte laskarerne. Der kendes andre personer i København der har haft en praksis som sprogkyndige, blandt dem de portugisiske jøder Samuel og Raphael Meldola. Den førstnævnte fik i 1782 bevilling som translatør i spansk og portugisisk; Raphael havde i 1799 et stort arbejde med at oversætte indiske tekster i forbindelse med en retssag mod den i 1795 ankomne Sennapa Naik fra Tranquebar. I 1801 søgte en inder ved navn Johan Jacob Mores om beskikkelse som tolk i indiske sprog mod en løn på 200 rdl. årligt. Kommercekollegiet, der skulle udtale sig om bevillingssagen, skrev til Danske Kancelli »at om det end måtte synes vigtigt, at en autoriseret tolk blev antagen, når han, foruden det blandt indianerne gængse portugisiske, tillige forstår andre af de brugelige indianske sprog, så ser vi os dog ikke i stand til at bedømme, om supplikanten måtte have de således fornødne kvaliteter. Desuden, da tilfældet, at de danske skibsredere kompletterer deres skibsmandskab med laskarer eller ostindisk skibsfolk, nu da freden er sluttet, vil blive i det mindste sjældnere, om det ikke ganske vil falde bort, så skulle vi holde for, at en autoriseret tolks ansættelse for tiden ville være overflødig«. ⁵⁶

Den florissante tid

De mennesker af fremmed oprindelse som er nævnt i det foregående er isolerede skæbner. Men der er mange af dem, og flere kunne tilføjes. Om de fleste ved vi kun lidt. Det er mest yngre mennesker der passerer forbi. Ingen fortæller hvor gamle de blev og hvordan de endte deres dage. Men der er undtagelser; en af dem er degnen

Peter Cramer: Scenebillede med Anine Frölich og P.J. Laurent i Galeottis ballet "Zigeuner-nes Leir" på Den danske Skueplads, ca. 1776. Kobberstiksamlingen.

Frederik Svane i Havrebjerg. Skytten Abraham Sortenstjerne hos F. C. Rosenkrantz på Rygård var blevet købt af Rosenkrantz i udlandet i midten af 1700-tallet. Han må have været omkring de 70 da han sammen med en søn blev benådet fra forbedringshus og sendt til Vestindien.

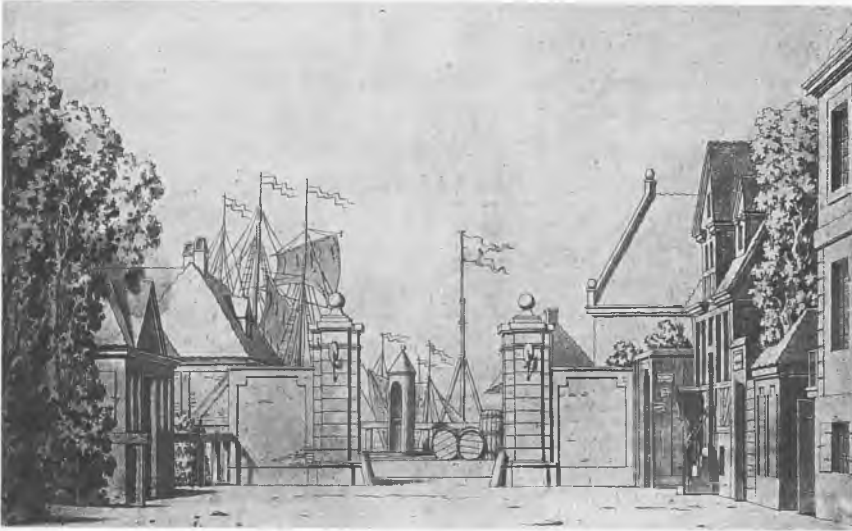
Der kan ikke siges meget om ad hvilke veje de fremmede er kommet til Danmark i den lange periode indtil slutningen af det 18. årh. Vi kan have forskellige formodninger: at nogle er kommet ved køb eller som gaver fra europæiske lande, at der har været domestikker hos danske gesandter, hjemvendt efter afsluttet tjeneste, eller hos udenlandske gesandter i Danmark, og at nogle er kommet hertil på danske eller fremmede skibe. Der er også indtrådt fødsler på dansk

grund. Mellem de avisnotitser der gengives nedenfor finder vi meddelelsen om den 15-årige negerinde Maria der var død af barselsefeber. I 1786 skrev direktøren for Opfostringsstiftelsen til Københavns magistrat og anmodede om pleje af en forældreløs dreng. Dette barn havde »ingen ude på landet villet modtage, efterdi dets mørke hud giver formodning om, at det må være en blanding«. ⁵⁷

Endnu mindre ved vi om hvad de fremmede har oplevet som medgang eller som modgang eller ren ulykke. Nogle kan have levet nogenlunde tilfredse med deres kår og uden at se en lysere fremtid i en hjemvenden til de lande de kom fra. Først hen mod slutningen af 1700-tallet møder vi mange eksempler på at de er undvejet fra deres opholdssted. Men det kunne bringe dem ud i en kummerlig tilværelse som omstrejfer der endte under fattigforsorg eller i fængsel. Den frihed de har skaffet sig er blevet dyrt betalt. I 1821 bad Fyns stiftamtmand Danske Kancelli afgøre hvem der skulle tage sig af en neger der var antruffet i Odense. Han havde efter det oplyste ikke haft fast ophold noget sted i riget. Resolutionen gik ud på at fattigvæsenet i Odense skulle sørge for ham. ⁵⁸

I slutningen af 1700-tallet bliver det tydeligt at der på dansk grund har befundet sig mange som kan henføres til to grupper. Der var ostindiske søfolk fra strandede, brændte og opbragte skibe, foruden matroser på skibe som kun afventede at blive sendt ud på ny fart, når vejret og ladningen gjorde det muligt. Og der var de vestindiske negre - slaver og frigivne - der tjente hos hjemvendte danskere fra de tre små øer eller var kommet til et nyt herskab. Negre der kom direkte fra Afrika så københavnerne sjældent, da de endnu en tid med fordel kunne landes i Vestindien. Om de to nævnte grupper rummer kilderne så mange oplysninger at der er stof til mere sammenhængende beretninger, som ikke skal fortælles her. De ostindiske mandskaber kunne se frem til en hjemrejse, omend de undertiden måtte vente længe på den. De som ikke boede på deres skibe var i regeringens varetægt under en indkvartering, og vi har gode talmæssige oplysninger fra de perioder da der var flest af dem. Negertyendets situation var en anden. Deres ophold her var af ubestemt varighed, og der var intet fællesskab mellem dem.

På teatret får de tidligere århundreders fremmede islæt i optog, ballet og maskerade en slags efterfølgere i 2. halvdel af det 18. årh. ⁵⁹ Først kommer der en mode med tyrkiske lokaliteter

Thomas Bruun: Udkast til scenebillede ved Toldboden i P.A. Heibergs syngespil "Chinafarerne", med musik af C. Schall, der havde premiere i 1792. Det kgl. Teater.

og dragter. Fra 1790, da borgerlige lystspil og syngespil blomstrer, er det hovedstaden i det lille kolonirige der selv har fået del i det eventyrlige. De raske skibskaptajner og søofficerer og andre af landets berejste sønner får roller på scenen. I P. A. Heibergs syngestykke *Chinafarerne* fra 1792 giver et handelsskibs hjemkomst et broget og sangfyldt folkeliv ved toldboden og i dens vinhus. I Heibergs komedie *De Vønner og Vanner* fra samme år opløses alle forviklinger, da den københavnske borgermand forenes med sin forsvundne søn, som han troede druknet for 32 år siden efter et skibsforslis. Sønnen har haft lykken med sig i Ostindien og er nu kommet til stede sammen med tjeneren David, der kaldes mulat. Den hjemvendte, som kan redde andre ud af en økonomisk forlegenhed, er trods en aldersforskel omtrent samme figur som 40 år senere i Henrik Hertz' *Sparekassen*. Men hos Hertz er pengene tjent i Boston, og ledsageren er en dansk bådsmænd. Samtidigt med Heibergs stykker, og det mest folkekære af dem alle, er Thomas Thaarups syngespil *Peters Bryllup*. Hovedpersonen er kommet hjem til landsbyen med sin bådsmænd og frinegeren Martin. Men dette stykke hører hjemme i sammenhængen med det danske neger-slaveri ⁶⁰ (som der

ikke kunne skrives lyse og muntre stykker om), og vi forbigår det dramatiske problem i Peters Bryllup: hvorledes Martin skal blive forenet med slavinden Isin i Vestindien. Fra samme år som Thaarups syngespil er Fr. Høegh-Guldbergs mindre betydelige Lise og Peter, hvor rollelisten bl.a. omfatter Frits Villiam («en ung kapitalist fra København») og negertjeneren Andreas.

Adresseavisen er en interessant kilde til oplysning om de fremmede i København. Den kunne i en kort form indeholde redaktionelt bearbejdede nyheder, men hyppigere forekom de indrykkede avertissementer. Nogle angik efterlysning af bortgåede søfolk, men man læste også om de vestindiske relationer. I 1780 er der en efterretning om to morer der var ankommet med skib og blev indlagt i Frederiks hospital, »deres tæer med koldbrand anstukken af kulde på rejsen«. ⁶¹ I 1796 kom en neger til København med kaptajn Koch. Han var eneste overlevende efter et dansk skibsforlis mellem St. Thomas og Bermuda. ⁶² En tilrejsende, der logerer på Hotel Royal, annoncerer på tysk at han søger en tysktalende neger som »Bedienter«. Dem var der næppe mange af i København.

Adresseavisens årgang 1800 har mange avertissementer, bl.a. af disse typer:

20. januar. Herved advares enhver ei at betroe Mulatten Christian noget paa mit Navn, da aldeles ingen Regninger hverken for den forbigangne eller for den tilkommende Tid, for Ting optaget af ham uden mit forudvidende, bliver betalt af mig. A. Savournin.

17. april. Dødsfald. Kiøbenhavn den 8. April af Barsel-Feber Negerinden Maria Siguet, fød Mosambique, 15 Aar.

20. maj. Fra den Kongl. grønlandske Handels Reberbane er undvigtt Lærlingen Jean Batis Panton, fød i Kiøbenhavn, 18 Aar gl., 64 Tommer høi, sortladen og purret Haar.

20. maj. Dersom nogen for billig Betaling vil paatage sig i timeviis at undervise en Negerinde i Bagning og Kaagning, ligeledes om nogen vil paatage sig at lære hende hendes Christendom, da ombedes de at melde sig i næste Avis.

Anthony van Dyck:
Sir Robert Shirley, 1622.
Englænderen stod i den
persiske shahs tjeneste og
var nu på en diplomatisk
sendelse til paven i Rom.
Her tegnede kunstneren
skitser til et maleri af
Shirley med persisk stof- og
farvepragt.
British Museum.

21. maj. Den i Adresse-Avisens No 166 ommeldte Negerinde kan paa en let og fattelig Maade blive underviist i sin Christendom af en Mand, hvis Kone ogsaa er villig til at lære hende andre for Kiønnet passende Ting. Adresse-Contoiret giver nærmere Underretning.

26. juli. Da en Neger navnlig Sam er den 24. Julii bortløben, saa anmodes enhver, som kan give Oplysning om hans Opholdssted, at melde det paa St. Anneplads 92, øverste Etage, imod en passende Douceur. Han er ganske sort, smækker af Vext, havde mistet noget af Tærne paa den høire Fod, taler Dansk og Engelsk, var klædt i blaae Klædes Trøie og lange Buxer.

6. august. En smuk frie Negerinde, af omtrent tyve Aars Alder, kan straks erholde en særdeles god Condition, naar hun melder sig hos Weinhold, boende Knabroestrædet 123 og 24. I Tilfælde af, at noget

Herskab skulde ville afstaae en slig ufrie Negerinde, er man og vil-
lig til at betale Løsepenge.

2. september. En velvoxen ung Neger og Negerinde, nyelig hiem-
kommen fra Vestindien, kunde bekommes, naar man desangaaen-
de vilde behage at henvende sig ved Gammelstrand No2, anden
Sal, inden Kl. 11 om Formiddagen.

1. oktober. Dersom en Familie, der agtede sig til Vestindien, vilde
medtage en voksen Negerinde, som taler dansk og engelsk, og er
vandt ved Børn, til Opvarnting paa Reisen for Fragten, vilde beha-
ge at melde dem i Christen Bernikowstrædet 300, første Sal.

11. oktober. Skulde der være en Familie, der endnu i Foraaret agter
at reise til St. Croix i Vestindien, der til deres Opvarnting kunde
behøve en tro Negerinde, der taler godt dansk og engelsk, kan koge
og vaske, samt er vant at omgaaes Børn, og om forlangtes forblive
der i deres Tieneste, nærmere Efterretning kan faaes i Vognmager-
gade 133, anden Sal.

10. december. En frie Neger, Som er ædruelig og skikkelig, samt for-
synet med god Recommendation, søger Condition til Nytaar som
Tiener. Fæstemand Jørgensen i Hyskenstræde 58 B.

17. december. En Neger søger Condition til Nytaar som Tiener eller
som Opvarter hos et Herskab eller en Klub, han vil gaae tilhaande
i hvad Arbeide der forefalder; han haver gode Beviser om sit For-
hold; Anviisning gives i Broelæggerstræde No 106 i Kielderen.

Historien skal ikke her fortsættes gennem det 19. årh. Tiderne skif-
ter, og de fleste fremmede i Danmark må ses i en anden sammen-
hæng end den der præger 1600- og 1700-tallet. Ved overgangen til
det nye århundrede, samtidig med de negerslaver i København
som der blev ført rettsager om, møder man familien Otto og dens
husstand. Faderen var garnisonskirurg på St. Thomas, og sønnen
Carl, senere medicinsk professor, kom med familien hjem år 1800 i
en alder af 5 år. I sine erindringer nævner han at han blev fulgt til
og fra skolen af deres sorte tjener, også omtalt som slaven Sorte

Joshua Reynolds: Lord George Clive og hans familie med indisk tjenerinde, ca. 1765. Huskeren var en fætter til den Robert Clive der som guvernør grundlagde det engelske imperium i Indien. En kunstner har særlig berømmet Reynolds' fremstilling af den indiske kvinde. Gemäldegalerie, Berlin.

Carl, medens den sorte amme Sarah vendte hjem til Vestindien.⁶⁴

I det brillante selskabsliv forekommer der som tidligere medvirken af folk af fremmed oprindelse. Et sidste kongeligt eksempel hentes fra et dagbogsnotat af den islandske justitiarius Magnus Stephensen, der opholdt sig i København nogle måneder 1825-26. Ved en middag hos prins Christian var der ca. 25 gæster; de blev betjent af lo lakajer, løbere og jægere, og »en kulsort skænkede Vinen«. ⁶⁵ En standsperson var også generalguvernør Peter von Scholten, som under et ophold i København holdt et stort middagsselskab i Bredgade i januar 1832. Vestindiske trompetere blæste i døren, da de mange gæster med prinser, kollegieherrer og gesandter i spidsen strømmede ind til det ventende traktament. ⁶⁶

Dette sidste optrin er blevet set af hofmanden C. W. Holten, som i sin ungdom i nogle år havde været stempelpapirforvalter på St. Croix. Han var ingen beundrer af v. Scholten og hørte i 1834 at generalguvernøren var kommet hjem »med en overilet og umoden plan til negernes emancipation«. Holten blev en gammel mand og oplevede forandringer der ikke passede ham. Savnet af Christian VIII - der havde været hans arbejdsgiver - kunne han ikke komme over. Hans friplads i Det kgl. Teater havde de taget fra ham. Holten sad i sit hus »Valdal« i Valby og så daglig toget køre forbi på den nye jernbane, og ved skrivebordet formulerede han spidse bemærkninger om Frederik VII og grevinde Danner. Dog var han taknemmelig over at han havde levet lykkeligt og tilfreds i 70 år under absolutismen.⁶⁷

NOTER

1. Statens Museum for Kunst har en af Hans Memlings gengivelser af motivet.
2. Gengivet i E. H. Gombrich, *Kunstens Historie* (1979) s.148.
3. Povl Eller, *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82* (1971) s. 188 f og 451, samme forf. i *Dansk Kunsthistorie 2* (1973) s. 182 og 211.
4. Se bl.a. H. D. Schepelern, *Museum Wormianum* (1971), Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang, *Kina og Danmark* (1980) og Bente Gundestrup, *Det kongelige danske Kunstkammer 1737* (1991).
5. Se til det anførte Torben Krogh, *Ældre dansk Teater* (1940) s. 273 og 290 ff.
6. Torben Krogh, *Musik og Teater* (1955) s. 1 ff.
7. Charles Ogier, *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634, tillæg: Regiæ nuptiæ. Memoirer og Breve 20* (1914) s. 161 f.
8. Torben Krogh, *Hofballetten under Christian IV og Frederik III* (1939) s. 48 ff.
9. Gyldenløves Lakaj. *Memoirer og Breve 17* (1912) s. 104 f.
10. Koldinghus lensregnskab 1623-24, nr. 135 (Rigsarkivet).
11. Jan Steenberg, *Christian IV's Frederiksborg* (1950) s. 114 og 174.
12. *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid*, udg. E. Marquard (1918), se register Morianer, R. Mejborg, *Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof* (1882) s. 37. Se også Povl Eller, *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82* s. 188 om et køb i England.
13. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* bd. 5 (1889) s. 396, Louis Bobé, *Operahusets Brand paa Amalienborg* (1889) s. 52.
14. R. Mejborg anf. st. s. 36, Ole Feldbæk i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 9* (1990) s. 117 med gengivelse af en tegning af den anden Bendix Grodtschilling.
15. P. Fr. Rist, *Pagebreve* (1898) s. 31.
16. P. F. Suhm, *Hemmelige Efterretninger*, udg. Julius Clausen (1918) s. 54, 58 og 64, Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie 4.2* (1902) s. 230, 243 og 247.
17. *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid* s. 252 og 494. Om fremmede dyr se H.C. Bering Liisberg, *Kunstkammeret* (1897) s. 147 ff.
18. Jon Olafssons *Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV. Memoirer og Breve 7* (1907) s. 98 og 123 f.
19. *Maanedlig Relation juni 1688 og februar 1689*, Gunnar Olsen i *Vore gamle Tropekolonier 5* s. 193 ff.
20. *Det kgl. Bibliotek*.
21. Jon Olafsson anf.st. s. 178 f.
22. *Jens Krafts bog, Fortale og s. 4* ff.
23. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* bd. 5, s. 357.
24. *Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger* ved Chr. Molbech (1846) s. 280.
25. *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid* s. 482, 496 og 511.
26. Chr. Bruun, *Frederik Rostgaards Liv og Levnet* (1870) s. 244 ff, Finn Gad, *Grønlands Historie 2.1* (1969) s. 73 ff med illustrationer. Om familien Grodtschilling se *Dansk Kunsthistorie 2* (1973) s. 379 ff og Weilbach 2 s. 500 ff.
27. *Jens Bircherod* anf. st. s. 281.
28. *Skiald-Tidender maj 1765*. Om to eksempler fra 1760 se Louis Bobé, *Bremerholms Kirke og Holmens Menighed* (1920) s. 42.
29. Hugo Matthiessen, *Fæstning og Fristed* (1950) s. 106.
30. *Museum 1894 1* s. 301.
31. A. Halling, *Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Halling* (1896) s. 143, 163 og 170, Claus Bjørn i *Vendsyssel Årbog 1980* s. 117ff, samme forf. i *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg. 5 (1980) s. 503 f.
32. Chr. Brønnum i *Jyske Samlinger 2. rk. 4* (1893-95) s. 9.
33. Holger Hjelholt i *Holberg Aarbog 1924* s. 7 ff, Bjørn Kornerup i *Holberg Blandinger 1* (1939) s. 28ff, Georg Nørregaard i *Vore gamle Tropekolonier 8* (1968) s. 264 f.
34. *Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1774* nr. 795 (Rigsarkivet).

35. Danske Kancelli, Suppliker 1799 nr. 986 (Rigsarkivet).
36. Den Navnkundige Engellænders Robinson Crusoe Levnet og meget selsomme Skiebne 1 (1744) s. 42 f.
37. Valdemar Møller, Fra den gamle Landsby Brønshøj By (1922) s. 17ff.
38. Holger Hjelholt, Falsters Historie 2 (1935) s. 566.
39. En Kjøbenhavners Meddelelser om sit Hjem og sin By. Memoirer og Breve 42 (1924) s. 9.
40. Vore gamle Tropekolonier 5, s 73, 6 s. 10 og 7 s. 17.
41. Adresseavisen 5. oktober 1795.
42. Ole Feldbæk i Kolonierne i Asien og Afrika (1980) s. 92 ff.
43. Edvard Holm, Danmark-Norges Historie 3.2 (1898) s. 205 ff.
44. P.W. Becker, Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regjering 2 s. 266ff, 270ff og 281, Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie 2. rk. 1 (1871-72) s. 350 f.
45. Louis Bobé i Danmark i Fest og Glæde 3 (1935) s. 135 ff. Her omtales Sumbelaffæren som idegrundlag for P.A. Heibergs syngespil Indtoget og sønnen J. L. Heibergs Kong Salomon og Jørgen Hattemager (1825).
46. Holberg-Ordbog 5 sp. 443 f.
47. Nyt historisk Tidsskrift 18. s. 490.
48. P.W. Becker anf. st. 1 s. 61 ff.
49. Povl Eller, Kongelige Portrætmalere i Danmark 1630-82 s. 230 f, 257 f og 467 (billedgengivelse), samme forf. i Dansk Kunsthistorie 2 s. 184 f, Christian IV og Europa (1988) s. 103 f.
50. P.W. Becker anf. st. 1 s. 238.
51. Jens Bircherod anf. st. s. 110, P.W. Becker anf. st. 2 s. 181 f.
52. P.W. Becker anf. st. 2 s. 278 ff.
53. F. Løkkegaard i Københavns Universitet 1479-1979 bd. 8 (1992) s. 477ff.
54. Georg Nørregaard i Vore gamle Tropekolonier 8 s. 295.
55. Om P. A. Heiberg som translætør se Louis Bobé, Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekræds 8 (1917), Anmærkninger s. 29 f. og H. Schwannenflügel, Peter Andreas Heiberg (1891) s. 119 og 422 ff.
56. Kommercekollegiet, Ostindisk kopibog 1802 B nr. 299 (Rigsarkivet). Om den i teksten nævnte Raphael Meldola se Knud Waaben i Historiske Meddelelser om København 1995 s. 76.
57. Magazin for almeennyttige Bidrag 2 (1793) s. 348.
58. Kancelliskrivelse af 31. marts 1821 (Algreen-Ussings Reskripter).
59. Torben Krogh, Danske Teaterbilleder fra det 18de Aarhundrede (1932) s. 117 ff. og 139 ff.
60. Knud Waaben i Juristen 1964 s. 321 ff.
61. Adresseavisen 17. maj 1780 .
62. Adresseavisen 16. december 1796.
63. Waaben anf. st.
64. C. Otto, Af mit Liv, min Tid og min Kreds (1879) s. 5,11 og 22.
65. Personalhistorisk Tidsskrift 8. rk. 3 (1924) s. 6 ff.
66. C.H. Holten, Af en gammel Hofmands Mindeblade. Memoror og Breve 11 (1909) s. 163.
67. Holten, anf. st. s. 180 og 229 ff.

To gamle viser om København og Christianshavn ¹

Af Vibeke A. Pedersen

I den jyske adelsdame Vibeke Bilds (1597-1650) visehåndskrifter findes blandt mange andre digte et par med topografisk indhold. Det drejer sig om to digte til henholdsvis København og Christianshavn. At dømme efter indledningerne er de begge afskrifter efter skillingstryk.

Vibeke Bild, der var datter af Preben Bild til Aggersborggård og Anne Eriksdatter Kaas, tilbragte en del af sin barndom i Norge og det meste af sit voksenliv i Nordjylland. Hun blev gift 1613 med Erik Rantzau til Gjesingholm, der døde 1627. *Danmarks Adels Aar-bog* ² melder lakonisk, at hun »har efterladt sig to Kæmpevisehaandskrifter«. Men muligvis har hun ejet hele fem. De tre visehåndskrifter, vi stadig har, kaldes: *Vibeke Bilds Kvart* (fra 1631 og årene derefter med 95 viser), *Vibeke Bilds større Folio* (1640'erne, 168 viser) og *Vibeke Bilds mindre Folio* (1630-32, nu indeholdende 26 visenumre). Som det ses af årstallene, er det altså først, efter at hun er blevet enke, at hun har haft tid eller overskud til at samle på viser. Viserne er af meget blandet karakter: ballader (folkeviser), lyriske kærlighedsviser, åndelige viser og salmer - og så altså de to topografiske digte, som står i det Større Folio.

Betegnelsen topografisk digtning har sin oprindelse i det græske ord for sted (topos) og at skrive (grafein). Sådanne steder kan både være bygninger, landskaber, lande eller byer. Det beskrevne sted er aldrig en fiktion (modsat beskrivelser af fx Arkadien), men vil altid kunne findes i den virkelige verden. ³ Dermed ikke være sagt, at alt, hvad der står, er sandhed. På dansk grund er det især i slutningen af 1600-tallet, at genren blomstrer. I noten ⁴ findes en kronologisk liste over vigtig topografisk digtning fra tiden før 1700, der er kendt i dag. Heri er også medtaget nogle af de digte, der er affattet på latin.

Som noten viser, stammer det tidligst kendte hyldestdigt til dan-

ske lokaliteter tilbage til Morten Børup (1446-1526). 1600-tallets læsere har fx kunnet finde digtet i Anders Sørensen Vedels (1542-1616) *It Hundrede vduaalde Danske Viser*, som han selv lader trykke på eget trykkeri i Ribe 1591.⁵ Dette digt er ganske vist på latin, men Vedel bringer også en dansksproget vise, som »indholder Naffn paa alle de Kiøbsteder som vnder Danmarckis Krune beregnes, fra Rensborg indtil Skaffuen, oc saa igennem Øerne indtil Affsker i Skaane paa den Suenske Grentze.«

Vedel mener åbenbart, at et sådan digt er en passende måde at afslutte sin udgivelse på.

Visen om Christianshavn

Fælles for mange hyldestdigte er, at de har en navngiven forfatter, en navngiven modtager og eventuelt også en navngiven giver (hvis denne ikke er forfatteren). Dette gælder imidlertid ikke for visen om Christianshavn i den form, den er overleveret til os. I den klassisk-retoriske tradition er der tre måder at tale på: *genus demonstrativum* - at berømme eller kritisere, *genus deliberativum* - at tilråde eller fraråde noget og *genus judicale* - at anklage eller forsvare. Under *genus demonstrativum* hører lovtaler af snart sagt enhver art: til fyrster, til bryllupper, til begravelser - og altså også til byer eller andre lokaliteter. Og det er i denne tradition, at de følgende to hyldestdigte til Christianshavn og København skal ses.

Metrisk er Christianshavnsdigtet digtet til en kendt melodi, nemlig *Jerusalem du hellige Stad*, der findes i tidens meget populære salmebog, kaldet Thomissøns Salmebog.⁶ Schiørring⁷ refererer i sin disputats Widding for,⁸ at melodien er viseagtig. Den kræver et syvliniet versemål med rimopbygningen ababccdd. Det er specielt, at sidstelinien ikke rimer på nogen af de andre, hvorfor den syngende eller læsende lades tilbage med en underlig, uafsluttet fornemmelse. Denne uafsluttethed kan dog til nogen grad opvejes af, at andenlinien i knap halvdelen af stroferne er variationer over »love Herren alle dage« (fx »love Herren alle stunde«, str. 3 eller »love Herren inderlige«, str. 5). Dette princip opgives dog endegyldigt efter str. 19, hvor princippet skifter, idet sidstelinierne i str. 20-24 lyder »Velbignet er din borgere«, mens sidstelinien i str. 25-28 er variationer over »Guds ord til dig er sendet«.

Når man priser en person, er der tradition for, at man kan komme ind på følgende emner:

- 1) *genus* eller afstamning,
- 2) *patria*, grund eller fædreland,
- 3) *natur* (krop og/eller sindelag, herunder diverse dyder),
- 4) *fortuna* eller fremgang,
- 5) *institutio* eller opfostring,
- 6) *actiones* eller gerninger (med udspring i dyderne),
- 7) *mors* eller døds måde,
- 8) *sepultura* eller begravelse.

Rækkefølgen her er taget fra en af 1600-tallets populære retorikere, Gerhardus Johannes Vossius (1577-1649), hvis *Elementa rhetorica* bygger på såvel den antikke som den nyere retoriske tradition. Både bog og forfatter var kendt i det meste af Nordeuropa. I Sverige kendes optryk tilbage til 1652.

Det viser sig, at denne opbygning kan overføres på Christianshavnsdigtet. *Afstamningen* har vi i str. 1-2. Efter en apostrofe eller invocatio »O, Christianshavn« (str. 1) følger en redegørelse for navnets oprindelse.⁹ Det falder sig så heldigt, at det er kongen, Christian IV, der har lagt navn til by(del)en, hvorefter digteren i str. 2 kan glide videre til en lovprisning af kongens gerninger. I forhold til det traditionelle hyldestskema har vi hermed fået overstået afstamningen (af navnet), og »faderen«, Christian IV.

Vi kommer hermed over til *grunden* eller *patria*. Fra sidste del af str. 2 til og med str. 7 omtales fundament, bebyggelser og voldanlæg. Om Christianshavn skriver Trap:¹⁰

»Imidlertid havde Kongen i 1618 begyndt Anlægget af *Christianshavn* paa Revshalen. Den byggedes som en særlig Købstad, befæstet mod Amager ved Bastioner, Vold og Grav. I 1639 fik Christianshavn egne Købstadsprivilegier og fik tillagt Jord paa Amager, Christianshavns Fællede, til Græsning og til Borgernes Kaalhaver. Paa Byens Side blev samtidig *Børsen* bygget, paabegyndt 1618 og taget i Brug 1628, ligeledes anlagt paa opfyldt Grund, og mellem Børsens Opfyldning og Christianshavn lagde Kongen 1619 *Langebros* eller Store Amagerbro, nu Knippelsbro efter Raadmand Hans Knip, der ejede det Hus, der efter ham hed Knippens eller Knippels Hus, som

Christianshavn fik
byvåben i 1639.
Gengivet efter signet
fra 1641 i
Nationalmuseet.
P. Bredo Grandjean:
Danske Købstæders
Segl, 1937, tavle 2.

laa nærmest Broen paa Christianshavns siden, og som var Toldbod i Aarene 1623-30, indtil denne blev flyttet til den nuvæ. Plads« Flere af lokaliteterne genfindes i visen. *Naturen* skal på dette tidspunkt ikke forstås som den åbne vilde natur i modsætning til det kultiverede, bebyggede, bymæssige - men som indre natur. Christianshavns natur præsenteres i forbindelse med omtalen i str. 8 af byvåbenet. Christianshavn er »enn stad saa Fast som ey Paßer, / Paa Nogenens Vaabern och Verge«; den er altså andre byer overlegen.¹¹ Det, vi ud fra et moderne synspunkt ville betegne som natur, er i visen noget vildt, der skal kontrolleres og civiliseres. Det øde og vilde skal erstattes af menneskebyggede huse: »Hand Haffuer paa den Øde plann, / Ladett byge Huße och borge, / och der som Før Var Vildenn Haff, / der staar nu Huße Vell i Lau,« (str. 2) og »Paa hinne saltte grunde, / som Var strax Ved den strand saa Blaa / gandsche slemelig och Øde Laa, / VNyttig i alle maader« (str. 4).

Det var et af Christian IV's mange projekter at gøre Danmark til Nordeuropas handelscentrum. Til dette formål anlagde han flere byer, forbedrede havne, byggede skibe, udrustede handelsskibi-

Udsigt mod Christianshavn omkring 1745. Kirken er den i 1696 indviede Vor Frelsers Kirke, som først i 1750 fik sit nuværende snoede spir. Stik af Bartholémy Roque. Det kgl. Bibliotek.

tioner, dannede handelskompanier. Det kan derfor ikke undre, at *fremgangen* eller *Fortuna* lægger vægt på de gode havneforhold, skibene og de mange broer, der letter samfærdslen (str. 9-18), kort sagt på det, der med et moderne ord kaldes infrastrukturen. Især de praktiske vindebroer har forfatterens opmærksomhed (str. 13 & 16). Moderne læsere vil nok trække på smilebåndet over billedet med Christianshavn og København som ægtemager i str. 12-13.

Eftersom man næppe kan tale om en *bys opfostring*, bliver *institudo*-delen til en gennemgang af visse institutioner: borgerfrihed (str. 19 og 21), skatteforhold (str. 20, kongen havde givet tidsbegrænset skattefrihed for at lokke folk til at bygge på Christianshavn), politi og syndere (str. 22) og den resterende øvrighed (str. 23). Dette afsnit munder ud i en lovprisning af såvel ydre skønhed (bygninger) som indre skønhed (en retsstat, str. 24), hvormed vi for en stund vender tilbage til *natura*-delen.

Efter Vossius' disposition er vi nu kommet til de *gerninger*, der kan fortjene lovprisning. Her er det bemærkelsesværdigt, at det er kirkebyggeriet og de goder, der følger med, at borgerne nu kan høre Guds ord, som fremhæves. Der er formentlig tale om den første kirke på Christianshavn, hvoraf der i dag intet er tilbage. Trap skriver: ¹² »1633 paalagde Chr. IV Kirkerne i Sjæll. Stift at yde 200 Speciedaler til Opf. af en Kirke paa Chrhvn., men først 1639-40 rejstes der en midlertidig, tarvelig Trækirke (indviet 22/5 1640), der laa ligeoverfor den nuv. Kirke [Vor Frelsers Kirke], paa Hj. af Skt. Anna- og Prinsessegade.«

Christianshavn var dengang kun tyndt bebygget, så man skulle tro, at der blev bygget for fremtiden, da byggeriet påbegyndtes i 1639. Men den meget lange og smalle kirke (60 x 13 alen) måtte allerede efter nytår 1640 have ekstra støttepiller. I Peder Hansen Resens beskrivelse fra 1682 lyder det: »Denne kirche er meget brøstfældig [og] er ferdig til at nederfalde, fordi grunden och grundvolden ere iche faste og gode [...]«. ¹³ Men dét kunne man jo ikke vide noget om ved indvielsen 1. pinsedag 1640!

Actiones bliver således at fremme Guds ære (str. 25-29). I god luthersk ånd fremhæves også lov og evangelium: »gudz Loff och Euangelium, / Hand Lerer dig som er en sum« (str. 26). Også dette afsnit afsluttes med lovprisninger, denne gang af Gud. Hertil kommer bønner om, at Guds engle vil bevogte borgerne.

Havde vi haft et digt til en afdød, ville vi nu være kommet til afsnit om død og begravelse. Men det går selvfølgelig ikke. I stedet skifter digteren til et andet retorisk paradigme og går over til *peroratio*, afslutningen, der kendes fra retstalen. Her er byskildringen næsten forladt, så vi får i stedet noget, der kan sammenføjes under betegnelsen: bønner for den verdslige øvrighed. Kong Christian IV får str. 33, hans søn og tronfølger, den udvalgte prins Christian (der døde i 1647, året før sin fader) str. 34, biskop hertug Frederik (den senere Frederik III) str. 35 og rigsrådet str. 36.

Endelig kan visen munde ud i bønner til det guddommelige, især til Helligånden, om fremtidig beskærmelse, (str. 37-40). Og det pointeres, at det trods alt ikke er denne verden, men den kommende, det drejer sig om: »Fra denne Verden Iammerligh, / Vi matte Beside Himmerigh,« (str. 40).

Udsigt fra Christianshavn med vippebroen fra 1620 over havneløbet til København. Udsnit af stik af Allard ca.1640 efter ældre maleri. Det kgl. Bibliotek.

Flere ting er bemærkelsesværdige i denne vise. For det første er det - trods indledningen - i lige så høj grad en lovprisning af Christian IV som af selve Christianshavn. Kongen nævnes eller prises i stroferne 1, 2, 3, 5, 14, 20. Dertil kommer str. 21 med indirekte nævnelse »Din Naadige Herre« samt hele afsnittet str. 33-35.

For det andet fylder det kristelige en stor del af teksten. At borgerne har fået mulighed for at høre Guds ord på enten dansk eller tysk fremhæves som det vigtigste. Det kunne tyde på, at visen er blevet til kort efter den første kirkes indvielse 1640. Ingen af de viser, der står i umiddelbar nærhed af denne i Vibeke Bilds større Folio, rummer dateringer. Til gengæld er de åndelige, hvilket formentlig understreger visens kristelige islæt, idet den af enten Vibeke Bild selv eller indskriveren er blevet anbragt mellem viser af beslægtet indhold.

Visen om København

Som det ses af indledningen, er denne vise digtet af Oluff Raßmußen Barlø. Om denne Oluf Rasmussen Barlø er ellers at sige, at man ikke ved andet om ham, end at han digtede lejlighedsviser. *Bibliotheca Danica* kender to andre, nemlig en fra bispevielsen

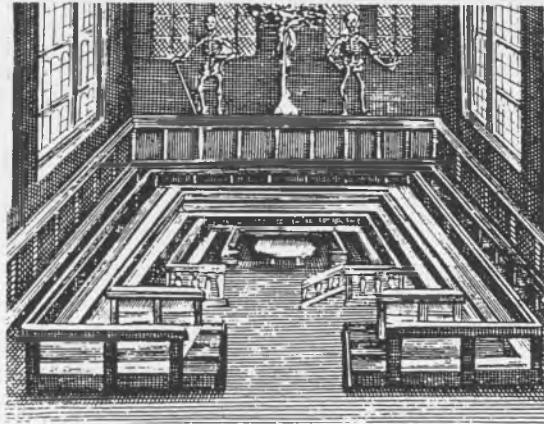
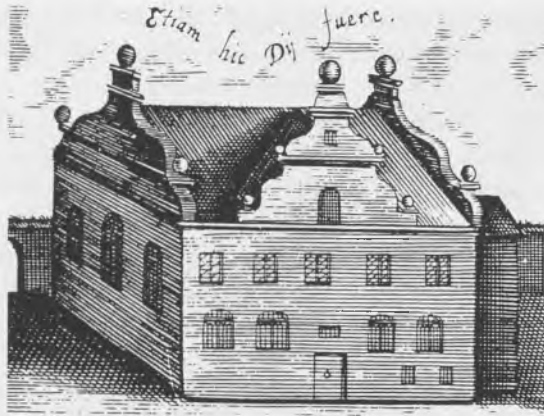
af Jesper Brochmand, 1639, og et mindedigt over Christian Friis til Kragerup, også fra 1639.¹⁴ Denne sidstnævnte vise findes i øvrigt som nr. 114 i Vibeke Bilds større Folio, ud over at den kendes i et skillingstryk, som findes på Det kongelige Bibliotek i København. Eftersom visen om København i Vibeke Bilds større Folio står mellem afskrifter af viser fra 1633-1640, er der grund til at formode, at også den er digtet i slutningen af 1630'erne eller eventuelt lidt senere.

Morten Mikkelsen (1602-1665) var, som det fremgår af visens indledning, kongelig proviantskriver i København. Proviantskriveren er den person, der udleverer råvarerne til flåden - og holder regnskab med, hvor meget der er tilbage! I et brev fra 29. marts 1640 fra Christian IV til Corfitz Ulfeldt skriver kongen, at der skal findes en afløser for proviantskriveren, og den 22. maj nævnes Mikkelsen udtrykkeligt som proviantskriver.¹⁵ Han blev rådmand i København 1655 og var i øvrigt gift med en Kirstine Jensdatter.¹⁶

Også Københavnsvisen kan synges på en salmemelodi, *Af Adams fald*, som ligeledes kendes hos Thomissøn.¹⁷ Nils Schjørring oplyser, at den er viseagtigt og også findes på tysk: »Durch Adams Fall ist ganz verderbt«. ¹⁸ Melodien har formodentlig været populær, idet en senere vise, *Op Fama, snart op hastelig*, der tillægges digteren Anders Bording (1619-77), også skal synges på denne melodi.¹⁹ Den kræver et metrisk skema med en 10-liniet strofe med rimstillingen ababccdeed, hvoraf c- og e-linierne er meget korte.

Visen er langtfra så fast i sin komposition som Christianshavnsvisen. Og så er den først og fremmest en hyldest til lærdommens steder og velyndere, nemlig skoler og universitet - eller akademiet, som det kaldes - og kongelige forordninger og adelsmænd. Lærdommen ses også i »ret kristeligt perspektiv«. Og der gøres meget ud af at fremhæve den rette lære i modsætning til den falske. Det kan ikke undre, da teksten er blevet til i det, man under ét kalder ortodoksiens tidsalder, der stort set strækker sig over hele 1600-tallet. Man kæmper her både mod og med (krypto)calvinismen, »dens Rationalisme, Prædestinationslære og Nadveropfattelse« og mod katolicismen.²⁰ Efter besættelsen af Jylland under 30-årskrigen og indtil freden i Lübeck 1629 er frygten for en voldskatolicering af Danmark heller ikke ubegrundet; og frygten for såvel katolicisme som for calvinisme trives i bedste velgående de næste mange år.

En af bygningerne fra Københavns Universitet på Frue Plads. Den blev opført 1545 og rummede øverst bibliotek og nederst auditorium, der senere blev brugt til anatomiundervisning. Stik i Thomas Bartholin: Cista Medica. Det kgl. Bibliotek.

Derfor er det så vigtigt at nedslå fornuftens falske griller (str. 2) og stride mod falsk lærdoms stærke forgift (str. 15). Det bedste værn mod vranglære er naturligvis den rette lære, i hvilken undervisningen dårligt kan begynde for tidligt. Str. 20 betoner, at formålet med latinskolerne er at opdrage børnene (drengene!) for at behage Gud, således at de senere kan virke til kirkens fromme.

Visen kan i bedste lutherske tradition også fremhæve det gavnlige ved »det verdslige sværd«. Den reformatoriske lære om de to sværd går ud på, at der er et verdsligt og et åndeligt regimente, og at disse er adskilte, selv om Luther anser »den verdslige øvrighed for innsatt af Gud«. ²¹ Retsvæsenet er ud fra visens synsvinkel både

for de rige og de fattige (str. 22). Endnu en luthersk mærkesag bliver fremlagt, nemlig det rette »liv i kald og stand« til Guds ære, som ses i str. 24, hvor håndværket anprises.

Det mest bemærkelsesværdige ved dette digt er måske, at Morten Mikkelsen er totalt fraværende uden for indledningen. Om hans virkefelt, proviantskriveriet, dvs. udleveringen af forråd til Holmen, høres heller intet. Og eftersom det særligt er lærdommen, og især den rette kristne lærdom, der er i højsædet, er forbindelsen svær at få øje på. Man kan i nogen grad mistænke Barløs for at have digtet visen i en anden anledning og så set sit snit til at få den afleveret til Mikkelsen ved en gunstig lejlighed, måske i forbindelse med hans udnævnelse til proviantskriver, der formentlig har fundet sted mellem marts og maj 1640.

Selv om den topografiske genre har været dyrket på dansk grund gennem flere hundrede år, er det to bemærkelsesværdigt tidlige og dansksprogede eksempler, vi her har, idet de senest kan være fra 1640'erne, eftersom de står mellem afskrifter af andre skillingsstryk fra 1630'erne og 1640'erne. Af listen i note 4 fremgår det jo, at det ellers navnlig var mod slutningen af århundredet, at genren blomstrede. Der er heller ikke mange af de tunge retoriske figurer, vi til overflod finder i senere 1600-talsdigtning. Vi har enkelte metaforer, især af traditionel kristen art som hyrden og lammet, men de er ikke specielt usædvanlige. Kun den lange, næsten homeriske sammenligning i Københavnsvisens str. 15-16, »som en mand plukker urter i en grøn have [...], så...«, vidner om et sprogligt skabende overblik ud over, hvad en simpel rimsmed kan klare. Sammenligningen af København med en rose, der som rosen har fortrin frem for andre urter, kan betragtes som videreførelse af den personificering, der allerede ligger i, at digtet søger at virke som én lang invocatio, en tiltale til et du, som er selve København. I verdslig digtning i øvrigt bruges rosensammenligningen særligt til kvinder. Og at København er en kvinde, understreges af billedet i str. 28 af staden som en frugtbar moder. Christianshavnsvisen omtalte ligefrem København og Christianshavn som ægtemager. Den retoriske bevidsthed kommer mere frem i forbindelse med kompositionen af Christianshavnsvisen end i brugen af troper og figurer.

Begge viser handler lige under overfladen langt mere om noget andet end om det sted, de foregiver at hylde. Gud og kongen bety-

Regensen i København. Den blev opført 1623, men ombygget efter branden i 1728. Til venstre fløjen mod Store Kannikestræde, til højre kirkefløjen mod Købmagergade overfor Rundetårn. Maleri af Rach og Eegberg 1749. Nationalmuseet.

der i den sidste ende mere end en hvilken som helst lokalitet. Dette ses også af, at de kan synges på kendte salmemelodier. Hvad formålet med digtene har været, kan vi kun gisne om. Men formentlig har de skullet indbringe deres forfattere velvilje og eventuelt penge. Selve det, at de har været trykt som såkaldte skillingsviser, kunne under alle omtændigheder tyde på det sidste.

I de følgende tekster er sammenskrevne ord delt og opdelt ord sammenskrevet efter moderne principper. Det originale lange komma er erstattet med et almindeligt komma, og flere interpunktions-tegn efter hinanden er stiltiende slået sammen til ét. Stavemåderne og brugen af store og små bogstaver er bibeholdt sammen med dobbelt-s'et, ß. Indledningerne og latinske bogstaver er gengivet med kursiv. Personer og vanskelige ord er kommenteret i slutnoterne.

Vibeke Bilds større Folio

nr. 157, side 428r

*Den Konngelige stad ChristiansHaffns
kortte Beschriffuelse Vdi sangViß,
Kand siungis som Ierusalem Du Hellige
Stad*

1.

O Christians Haffn o Christians Haffn
Loffue Herrenn alle dage,
Aff Christiann har du ditt Naffn
Lad dett dig Vell behage,
som er enn Konge megtig och Rig,
Paa Iorden Findis ey hanß Ligh
I huor mand sig henn Vender,

2.

Denn samme Koning Christian,
koning offuer danmark och Norge,
hand haffuer paa den Øde plann,
Ladett byge huße och borge,
och der som Før Var Vildenn Haff,
der staar nu huße Vell i Lau,
Loff Christianshaffn dinn herre,

3.

O Christians Haffn Ver Løstig oc glad
Loffue herrenn alle dage,
For Christiann har giortt dig till en
Stad
och Vill dett saa med dig Maage,
att du Schuld Vorde en borig och bye,
huis Bygning schall Reke i Schye,
Beprydett megitt Zirligh,

4.

O Christians Haffn Ieg siger Dig,
Loffue Herrenn alle stunde,

att du nu er *Funderitt* sligh
Paa hinne saltte grunde,
som Var strax Ved den Strand saa Blaa
gandsche slemelig och Øde Laa,
VNyttig i alle maader,

5.

O Christians Haffn giff Vel Paa achtt,
Loffue herrenn Inderlige,
thaker hannem aff hu och Macht,
Vnge gamell Fattige och Rige,
Prißer kongens Naffnn som er stortt
och haffuer stiftet denne Ortt,
gudz Naffnn och sig till ere,

6.

O Christians Haffn du est saa smuchtt,
Loffue herrenn alle dage,
med schandtzer och Volde IndeLugtt
att Ingenn gjør dig Vmage,
dj er om dig som enn fast Mur
om Nogle Vilde dig paa Lur,
kunde dj dig Iche Schade,

7.

Med Graffuer Saa Dýbe est Du forVa-
ret
Loffue Herrenn alle sinde,
der Løber dett Vand Har megen Fartt
saa hastelig Vi BeFinde,
de graffuer er om din schandße och
Vold
att beschue saa megitt bold
Arttelig²² er de Funderitt,

8.

Der for Dit Vaaben O Christians Haffn
Priße Herrenn Arttelige

dett er itt thornn med thuende Fauffn²³
saa megitt stattelige,
Huor med betegnis att du er,
stad saa Fast som eÿ Paßer,²⁴
Paa Nogenns Vaabenn och Verge,

9.
Mitt Vdi Bÿenn Har Du Din Haffn
Loffuer Herrenn med mig alle,
der Liger schibe med staffn hoß staffn,
Lad dett dig Vell BeFalde,
den Haffn den er baade dÿb och bred,
att schiben Lige som paa Red,
saa tryge och Foruarett,

10.
Offuer Denne Haffn En Vindbro staar,
Loffuer herrenn mand och quinde,
och Vnder den bro saa mone der gaa,
Ferch springende Vand i Rinde,
som kommer fra søen Ved Emdrups
lund,
och Løber till dig huer tid och Stund
thill dinn Nødtørfft och Føde,

11.
O Christians Haffn Du schiøne Pladz,
Loffue Herrenn Inderlige,
du est Beleylig For seyLadtz,
Andett Kand mand eÿ sige,
du har din haffuer Runden omkringh,
med dem du Ziris som en Ringh,
sligtt seer du med din Øyenn,

12.
O Christians haffn O Christians haffn,
Loffue Herren alle dage,
din Naboe den kaldis Kiobenhaffn,

Er som dinn echtteMage,
Den Liger dig saa smuchtt Ved side,
der For maa du paa Hennde Lide,
dog Vannd er der Imellum,

13.
Imellum Dig och KiøbenHaffn,
Christianshaffn Loffue herren,
Er byggt en bro som har sitt Naffn,
aff Lengeden och dett med erenn,
Vindebroen der denn Vindis op,
att schibenne med mast och thop
kannnd der Igiennem kome,

14.
O Kiøbenhaffn O ChristiansHaffn,
Lofffuer Christianshaffn den herre,
Lofffuer tillige Kongenns Naffn
Som Vilde dett saa schulde Vere,
att mand der offuer den bro Kund gaa,
saa mand eÿ med de boder²⁵ smaa,
Schuld Lade sig offuerFøre,

15.
Paa Bonden Der Liger i salten Strand,
Lofffuer herrenn alle tillige
dj Rinnder Igienem der løber fersch
Vand,
och mon till Christianshaffn Fige,²⁶
Løber till den store post henn,
der hentis Vand aff huer och enn,
som dett behofff mon hafffue,

16.
Du AmAger God Ieg Siger Dig Nu,
Loffue Christianshaffn din herre,
Betench dig om Kom Vell Ihue,
huor Fatt med dig Monne Vere,

For dig er och enn Vindebro satt,
som op Vindis eÿ dag Men Natt,
och Naar Behoff mon giøriß,

17.

Gled Dig Iegh siger Amager God,
Loffue Christiannßhaffn Vor herre,
du kand nu Age och gaa till Fod,
effter din Ønsch och begiere,
thill Christianßhaffn til Københaffn,
du eÿ behoffuer Schib eÿ Staffn,
Att Lade dig offuer Føre,

18.

Tilfornn schuld Du med boede och
Schib,
Loffue Chritianßhaffn din herre,
Lade dig offuer Føre med godz och
Wiff,
I huordanntt Vejyer mon Vere,
Nu Kand du Age paa thøren Iord,
offuer trej broer Lange och stoer,
ochsaa dinn handell bruge,

19.

End maa Ieg iche Dett Forglemme,
Loffue Christianß haffn din herre
du bør att bere prißern Hiem,
For du schattFrj monn Vere,
din Borger i dig Velsigned er
For slig och Andre Frjheder,
som dj ere med begaffued,

20.

Betench Din Frihed och Tache gud,
och dragh dig slig till minde
Bed gott For Kongen Inde och Vd
som har hafft dett i sinde,

med dig att du saa mange Aar,
Har Veritt quitt for Schatten stor,
Velsignett er din Borgere,

21.

Din Naadige Herre Haffuer Endnu
din Frihed *Confirmeritt* ²⁷
I mange Aar kom dett Ihue,
och den dig *Concederitt*, ²⁸
Nochsom du eÿ kand tache gud
som gaff kongen saadan hueschud, ²⁹
Velsignett er din borgere,

22.

God Politj Er Ved Sin Lige,
med Loug och Rett att Holde,
I dig saa smuchtt mand maa det sige,
Att de mod Loffuen bolde,
Synder: den treder Vnder Fod,
eÿ Napper ³⁰ der aff Rønne god,
Velsignett er dinn borgere,

23.

I Dig Du Har Din Øffrighed
som en stad Vell kand sømme,
Huilcked med god beschiedenhed
kand holde Vdi tømme,
de gode: Men miest dj Onde i digh
som Vill bruge VRett och suigh,
Velsignett er din Borgere,

24.

Din schiønnhed Din Bygning och din
Frjhed
god Politj och Andett,
som hoß dig seeß och er dig theed,
Paa Landett saa Vell som Vandett,
da er det sligt att du der For,

bør att giffue gud ehren stor,
Velßignett er din borgere.

25.

Opløfft Ditt Hoffued o Christianshaffn
For deße schiønne gaffuer,
och Allermest Loffue Ießu Naffn,
att du Vdi dig Haffuer,
opbyggt gudz tempell och bolig schiøn
huor hand Vill høre dine bøn,
gudz ord till dig er sendett,

26.

Du Har Din prest saa meget Lerd,
denn mand er Verd stor ere,
hand søger dine salighedz ferd,
med allerstørst begiere
gudz Loff och Euangelium,
hand Lerer dig som er en sum
Paa gudz ord dig er sendett,

27.

O Christianshaffn du nu ey har,
Behoff saa Langtt att gange,
till thempell din och Kierke schar ³¹
Før du att høre Fange,
Kunde gudz ord som du giord før
Nu staar allt Kierken dig for dør
gudz ord till dig er sendett,

28.

Den Fredag och Den Søndag Blid,
gudz ord och Lerdom Rette,
ForKiønndis med allerstørste Flid,
som mone Sielenn Mette,
Først predikis thýdsche och danske
dernest,

huer Fredag och huer Hellig Fest,
gudz ord till Dig er senndett,

29.

Du Týdsche som iche Kunde Forstaa,
dansen den Edelige,
hoß dig Kand du nu Rundelig Faa,
att høre gudz ord Rige,
saa du Rett Vell Kand forstaa,
om du ellers till Kirche Vill gaa,
gudz ord till dig er senndett,

30.

For Slig gudz gaffuer Alle mand,
thacher gud Inderlige,
aff gandsche hierter sind och Aand
All ere ham beußer,
huo Kand Vdsige Hanß gierninger,
och allt dett gode hand oß bescheer,
Haleluja Loffuer Herrenn,

31.

Christians haffn leg Dig BeFall,
den Naadige gud och blide,
hanß Engle Vdi hobetall
dig Vochtte Fra all quide,
dý Leyre sig Runndenn om dig,
och dinne Borgere tienistVillig
och Alle i dig ere,

32.

Gud Beuar sitt Hellige ord,
med *sacramenterne* begge,
att dj maa Vere i dieris Flor,
och syndßernns Fulhed Leege,
giff du Lerer Rettsindig och Fin,
som med Leffnitt och Lerdom din
din Kierke kand opbyge,

33.

O gud Beschierme Kong Christian
denn Fierde aff gudz Naade,
Ledsage Ham altid paa den Ban,
som Kand Vere dig til maade,
Vnde hannnem Regiere Fredeligh
dett ynscher Vi saa Fredeligh
O gud du oß bønføre,

34.

Vor Prindz ³² med sin princehs saa
Kier
Lad dig BeFallett Vere,
giff dem all dieris hiertens begiere,
thill dinn och dieris Ere,
Velsigne dem med din gaffuer god
med LiffsFruchtt saa det kongelig
blod,
Ved dem bestandigh kand bliffue,

35.

Hertug Frederich ³³ Den Bishop
From,
vi dig o gud Anttuorde,
Lad din engle om och Om,
ham schytte Fra all Vforde, ³⁴
saa och de Andre Kongelige børnn,
Iesu du Ver dieris Verenn,
I gudzFrøchtt de Frem Voxe,

36.

Danmarchis Raad och ridderlig stand,
For dig o gud vi Føre
saa och dertill huer Adelsmand
och dem som Retten høre,
Vnde dem att Raade Regiere saa
att RettFerdighed Haffue Maa
sinn gienge For Fattige och Rige,

37.

O Kierlighedz Ild o Hellig Aand
Vere Inden Luke och døre,
Hoß en huer erlig quind och mand
att dj Kunde oplere,
dieris børn och thiunde i gudzFrøcht
och i hanß ord som er en Løchtt ³⁵
Paa alle Vore Veje,

38.

Fra Krig Fra Pest Hunger Dyrtd,
VandFlod IldsVaade den grumme,
Beuar Iesu och hielp dem did,
att dj till dig kand komme
Alle din hielp haffue behoff,
saa dj aff hiertit kunde dig Loffue
och Haleluja siunge,

39.

Beder alle aff Herren Vor,
Christianßhaffn maa stande
Formieris och Kome i Flor,
som saa Vell theeß i sande,
siger alle Amenn Inderligh
Amen da siger Ieg For migh
och siger nu alle Amen,

40.

Vißen Vil Ieg nu slutte til,
och Inderligh gud bede,
att Naar ham siu[n]is och hand Vill,
her Fra oß hedenn Lede,
Fra denne Verden Iammerligh,
Vi matte Beßide himmerigh,
Ved Iesum Christum Amenn,

Vibeke Bilds større Folio

nr. 70, side 154v

KiøbenHaffns Lijksalighedz beschriffuelse, sangwiß kortteligh forfattett Och Erligh Visß Velart Och Forneme mandd, Maarten michelßøn, kong maytzt: prouiant-schriffuer och, Velbethrod mandd, sampt Borger och InndVoner i staden, thill enn eris och taknemelighedz Vdvißning forbeuist gode Offereret, ³⁶ och forerett, Aff Oluff Raßmusßen/ Barløs, Kannnd siungis som den Psalme, Aff Adams Fald etc.

1.

KiøbenHaffn du est Hoffuitstad,
Vdi danmarkes Rige,
Huer i dig boer maa Vere glad,
thÿ iegh Vill dett fri sige
Att huis en huer:
har till begier,
sine siell och Liff till fromme,
I digh er Vist:
foruden thuist:
Rigeligh Att Bekomme,

2.

Alle Bogeligh Konster Fry,
Holdis her Vdi ere,
mand Kannnd och Paa Academi,
I dig och stad den Lere,
Vdaff de mend,
Gud har Vdßennnd,
Huilche som faste Piller,
Monn stadig staa,
och Nederslaa,
fornufftenns falsche griller,

3.

Academietz Zierlighed,
stor och schiønn monn Vist Vere
som end och fremmede Nok Ved,
Huilche och Vinde Bere,
Att Ingen kannnd,
I Nogitt Lannd,
saadanntt ett, att see Fange
som saa smukt staa,
och Vell formaar,
att Vnderholde Manng,

4.

Academier Findis Vell,
Paa Annder steder støre
dogh de som Ville dømm med schiell
dem eÿ Rett Ligne thøre,
Ved det som ehr:
i staden her,
med allt gaatt Vell stafferett,
att mannd deri
kannnd bliffue fri
Christelig Informierett,

5.

Himmelsche, Och Verßlig Vißdom
mange steds eÿ Rett Leris,
thÿ mangan Lerer er Vfrom,
Huoroffuer de forkæris,
I Haabethall
som Leris schall
Menn de her sterke bliffue,
I All sanndhed,
Att de Rett Veed,
suigh aff Lanndett att driffue,

6.

Mangensteds megen splid och tuist
Vdi Lerdommen findis,
Men her aff en sand tro till Christ,
Hiertternne sammen bindis,
Vdi all dÿd
Huor aff stor frÿd,
Monne stedße Vdflÿde,
thill Alle dem,
Her woxe fremb,
som och stadenn Beprÿde,

7.

Paa En Lufftig och Lÿstig ortt,
Monn *Academiet* stannde,
thÿ de *Medicin* handle fortt,
Ved høÿre och Vennstre haande,
Hoß dett Monne Bo,
Doctorer thou: ³⁷
som Elscher denn sted gierne,
fordÿ dens Lufftt,
forfrischer smuktt,
saa Vell hoffuitt som hierne,

8.

Dett Er megett Drabeligh bygtt,
och har gaatt Rom och effne,
I sin statur, Vell høÿtt och tÿktt
sterktt, att dett eÿ Mon Reffne,
Vdaff suar Vinnd,
Ia Aff Fritt sinnd,
maa mannd om dett Rett Vinnde,
att Husß och Platz,
som itt Pallatz,
Ere schiønntt Vde Och Innde,

9.

Ett Kongeliggt *Communitet*, ³⁸
her att Vere mond acter,
Mange som haffue dett beßeet
Naar de detz schick betrachter,
de Innderligh,
da Vndre sigh,
Paa detts herligh friheder,
och sigे ded:
Att Ingen sted:
Mannd saadannt itt opleder,

10.

*Academi*ett Prÿde Kiønnt,
Walkendorpher ³⁹ och frißer, ⁴⁰
som med Penge och gods Vel schiønnt,
sinn gunnst mod det Beuißer,
Huilckett har Kiennnt,
Ennhuer studentt,
som her haffuer fornømmett
dieris Runndhed,
Huilchenn vist Ved,
mangen ere fortt kommett

11.

Mange schiøne Kierker och staar
Inndenn for stadenns Mure,
I den opfødiß Christj faar,
Mod Vlfuen som Monn Lure,
Beuares fast:
att eÿ den gast,
kand giøre dennom schaade,
thÿ Aanndenns suerd,
Ham saa hartt schier,
att hannd maa den quitt Lade,

12.

Friligh ⁴¹ Moßis och Lammetz sangh,
som Vell Lÿde thill hobe,
hører mand her Vdi Reen klangh,
Vechteren att VdRobe,
med tro och Elid, ⁴²
Huer bestemt thid,
Folk skall sigh did Forføye,
Huor mand i Brÿst
sarnd frÿd och Lÿst,
Erlannger aff dett Høye,

13.

De spare slett Ingen Vmagh,
men disße tho Lerdomme,
grunnde de paa huer Natt och dagh,
och eÿ er hunnde stumme,
Menn stedtze staa:
Och Vaare Paa,
Att Vlffuen eÿ schall thage,
fra dem itt Lam:
thÿ de fritt ham:
med hÿrdenns kiep borttiage,

14.

Falsch Lerdom som en sterk forgifft,
mon Vechternne mod stride,
Med gudz ord mod dem fichte stiftt,
som Christj hiord Ville slide,
Att de eÿ Kannnd,
Med dieris thannd,
Hannem till schade Røre,
thÿ med fritt mod,
Monn de for fod
Dennom thill side kiøre

15.

Som mand Vdi en Haffue grøn
deÿligh Vrtter mon pluke,
Bindendis denom med en thraa kiøn,
I VrtterKoster smuke,
att mannd den krafft,
Och Liffligh safft,
de mon aff sigh Vdgÿde,
effter behagh,
Ved Lucht och smagh,
sigh til sundhed Kand Nÿde,

16.

Saa och enhuer Prediker snild,
aff Christi Ord Vddrager,
Innttett effter sin Egenn Vild,
men dett som Lifflicht smager,
for alle dem:
som schade slem,
har faatt aff sÿnnenns Quale
att de Ved ham:
mod fiennenn gram,
kannnd faa trøst och hußuale

17.

Sligtt schier i Digh O Kiøbenhaffn,
formedelst din guds Naade
thÿ hannd Vill ditt Rette gaffn,
och fri digh fraa All Waade,
Huorfor hannd digh,
Legater ⁴³ sligh,
monn her for Øÿne stille,
aff huilches Mund:
du Rett huer stund,
kannnd Lere Christi Villie,

18.

Mange steds Lerer enhuer fritt,
effter sin Egenn hierne
Men du stad est alt saadantt quitt
thÿ dinne Lerer gierne,
Vdi guds Ord,
for Langh och stor,
stedtze Rett att fremsette,
Ved Christi Aannd,
denn giør Bistand,
Haffuer eÿ splid och thrette,

19.

Eÿa huad Er Det en ting god,
Naar Brødre saa tilßammen,
Bor samdrechtigh i sinnd och mod,
dett er sand frÿd och brammen, ⁴⁴
Aff slig god thinng,
Vdenn omsuingh,
maa mand och den Vist Ligne
Ved Balßom sød,
som frisch nedflød,
Paa Aaronn ⁴⁵ Alle Vegne,

20.

En schiøn Latinschole Mon staa,
Her, Huor børn Vell opdragis,
I Kunnst och dÿd store och smaa,
Att de kannd gud behagis,
I Vngdommens Vextt,
och sidenn fixtt,
Naar de till Alder komme,
och God forstannnd,
Att de da kannd,
Bliffue kierkenn till fromme,

21.

Mange smaa scholer Ere och,
I dig stad Alle Vegne,
Huor børn Lere konnsteligh nok,
att Lesße schriffue och Regne,
Ia fromme folk
Holde enn tholk,
aff god acht hosß sigh hiemme,
att dieris smaa:
kand Aff ham faa:
dett dem kannd sidenn fremme

22.

Rett Dom holdis her i Act
for de Rige och Arme,
att en schall eÿ Anden med macht,
schade, och mod ham Larme,
Menn Herre och threll,
Maa Ennes Vell,
ernd och paa stadens gader,
Vden de Vill:
føre sig thill:
stor straff for onde Lader,

23.

Der som Fuglen Vdi Lufft
och fischerne i flode,
Haffde menescheligh fornufft,
och de dett Rett forstode,
Huor gaffnligtt ehr,
dettt Verßlig suerd, ⁴⁶
schuld de dig salig Prisße,
O Kiøbennhaffnn,
som har stortt gaffnn,
aff Øffrigheds Mend Viße,

24.

Alle HandVerk och huer god Kunst,
kannnd mand her till gaffns Lere,
huormed mand Kand sig Andres
gunst
schaffe: och sig Rett Nere,
effter guds Bud,
sinn Liffsthid Vd,
Ja kannnd i Rou och glede,
Børnn Och hustru,
Ved sligh Verks Brugh
Richtigh klede Och Føde,

25.

Aff alt Dett sagtt er, och End mier,
schall digh. O stad høytt Løffue ⁴⁷
Alle de som dirn Bygningh seer,
Ia maa ernd och fritt Voffue,
Att sige dett:
du est Omßett,
med schandtzer mur och Volde,
saa Vißeligh,
Onntt folk fra digh,
kunnde fast Vde holde,

26.

Men Dett er Dog Din beste Vern,
Att Christus din tro Vechter,
Vochter dig mier end Laaß och Iern
och Vill dem mod digh fichter,
Iage thill Rÿgh,
att du kannnd thÿgh,
Vere for fiender dinne,
Om du aff Last,
Vilt staa, och fast,
Vdi hanns fodspor trinne,

27.

Som en Roße Vel schiøn och fin,
Mon huer Vrtt offuer gange,
med ÿrndig Lucht och farffue fin
saa och blanntt steder mange,
gannger mest sagn,
Aff kiøbmandshaffnn,
dett Naffn ber du med ere,
Konngeligh Bye,
thill Alle flÿe
Hid, Att de kand sig Nere,

28.

Saa Est du och stad Visßeligh,
Rett som en fruchtbar moder,
thÿ du Lader Rinnde fra digh
thill huer dirn Rigdoms floder,
som offuen fra,
Monne Nedgaae,
thill digh, fra Zions Konnge,
dem Lader du:
Vdaff god hu,
Lesche Gamle Och Vnng,

29.

Du har O Bye i Mange Aar,
Ved dinn guds macht och Velde,
stanndett smucht Vdi deÿlig flor,
thÿ hannnd Lod dem Nedfelde
om Achted digh,
Med blodigh krich,
i grund Att Legge Øde,
men att de suand:
dett giorde hannnd,
och som Vannd snart bortt fløde,

30.

Thi maatt Du och foruden tuil,
dig Vist derthill forlade
Att gud schall Vende findens pil,
saa hunn schall digh ey schade,
Menn schall gaa
Mod hanns Attra,
Vdi hanns Egitt hiertte,
ham till stor spott,
som dig for gott,
Achter att giøre smertte,
Finis.

NOTER

1. Denne artikel er blevet til takket være et stipendium fra Statens Humanistiske Forskningsråd.
 2. H.R. Hiort-Lorenzen og A. Thiset m.fl. (red.): *Danmarks Adels Aarbog*, København 1884 og følgende. Slægten Bild: 1888, s. 71ff.
 3. Se fx Skirne Helg Bruland: *Om topografisk diktning. Særlig om dansk-norsk topografisk diktning i 17. og første ti-år av 18. årh. og om »Norlands Trompet« i lys av denne diktningen*. Upubliceret magisterkonferens, København 1964, s. 21. Flere af digtene i listen (note 4) skyldes også dette arbejde.
 4. 1400-tallet: Morten Børup: *Clericali & Regali turba* (latin), digtet til købstæder i Danmark.
- før 1555 Niels Andersen Svansøe: *Descriptio Daniæ*.
- 1591 Anders Sørensen Vedel: *It Hundrede vduaalde Danske Viser*, kaldet *Hundredvisebogen*. Heri er den næstsidste vise et hyldest digt til de daværende danske købstæder.
- 1594 Jon Jensen Kolding: *Danio descripto novo* (En ny Danmarksbeskrivelse, latin).
- 1606 Jens Dinesen Jersin: et digt på latin om Herlufsholm.
- 1608 Holsteneren Willich Westhovi-
us: *Urbes et oppida Sælandiæ, brevibus ἐπιγράμμασι delineata*, digte om de sjællandske byer, latin.
- 1608 Claus Christoffersen Lyschan-
der: *CARMEN Dicolon Tristrop-
hon, huor vdi KONGENS
HAVEN Hoes KØBMANDS-
HAVEN vdi Sællandt Funderis/
byggis/ fuldendis/ och offuerantu-
ordis GUD OC RIGET*.
- 1641 Bertel Knudsen Aqvilonius: et dansksproget digt til Malmø pris i den latinsprogede verslære *Ad Poeticam Danicam Deductio*.

- 1644 Bertel Wickman: *Næsbyholm eller om Sindsens Rolighed.*
- 1649 Hans Mikelsen Ravn: et digt om Anderskou (en sonet), et digt om Slagelse (også sonet, i trokæiske aleksandrinere) og et digt om Herlufsholm (i tetragoner, dvs. med samklang i fire linier ad gangen), alle på dansk i den ellers latinske *Rhytmologia Danica.*
- Ca. 1650 Søren Poulsen Judichær: *Om Slangerup* (i hans: *Prosodia Danica*)
- 1651 Jens Lauritsøn Wolf: *Norrhgia illustrata.*
- 1654 Jens Lauritsøn Wolf: *Encomion Regni Daniæ. Det er: Danmarcks Riges lof oc dets høyloflige Konge Riges tilhørigte Provinciers, Øers Kongelige Slotters oc Festningers Herre-Sæders oc andre prectige Bygningers Beskrivelse.*
- 1650-56 Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed [...]*
- 1663 Peder Syv: et digt om København i *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog.*
- 1668 Peder Hansen Resen: *Inscriptiones Hafniensis.*
- 1671 Jens Steen Sehested: *Det herlige og priisværdige Landskab Fyens billige Berømmelse.*
- 1672 Thomas Kingo: *Dend viitberømte Danmarks Hovet-Fæstnings Kroneborgs korte Beskrivelse.*
- 1675 Thomas Kingo: *Samsøes Korte Beskrivelse.*
- før 1678 Erik Eriksen Pontoppidan: *Et digt om Slagelse.*
- før 1678 Erik Eriksen Pontoppidan: *Et digt om Køge.*
- 1680'erne? Mads Pedersen Rostoch: *Den gamle og navnkundige Kiøbsted Ribe korteligen beskrevet paa vers.*
- 1681 Henrik Thomsen Gerner: *Helsingborgs Herkomst oc Beskrivelse.*
- 1681 Henrik Thomsen Gerner: *Lands-Krones Beskriffelse.*
- 1683 Jacob Olufsen Abild: *Skjoldenesholms korte Beskriffelse.*
- 1685 Mikkel Hansen Jernskæg: *Beskrivelse af Roskilde Domkirke.*
- 1687 Elias Naur: *Ære- og takkedigt til Holstebro*, udgivet i Odense.
- før 1691 Laurids Olufsen Kok: *Ringsted til Ære i sin Alderdom.*
- 1693 Mikkel Hansen Jernskæg: *Ama-ger-Lands og Indbyggeres korte Beskrivelse.*
- 1698 Laurids Nielsen Randrup: *Randers March. Det er Randers Stads Drifters Beskrivelse, Dyders Berømmelse, itzige Ringheds Beklagelse med Forønskning til Forbedring.*
5. Denne Nordeuropas første trykte folkeviseudgave blev trykt 1591, 1595, 1609, mellem 1609 og 1619, 1619, 1619, 1622, 1632, 1643, 1655, 1664 (Kristiania), 1671, i alt 12 udgaver/oplag. I dag har vi mulighed for at se 1.-udgaven i faksimile, udgivet ved Karen Thuesen, København 1993.
6. Hans Thomissøn: *Psalmebog*, København 1569, genoptrykt i faksimile ved Erik Dal, København 1968.
7. Nils Schiørring: *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*, I, København 1950, s. 28.
8. Severin Widdings utrykte samling til dansk salmehistorie. Er omtalt i Schiørring bl.a. i forordet s. XV.
9. I traditionel digtning fra perioden vil en påkaldelse af museerne eller Gud være almindelig, men i topografisk digtning er det sædvanligt, at der sker en henvendelse til stedet, se fx Skirne Helg Bruland: *Topografisk digting*, s. 172.
10. J.P. Trap: *Kongeriget Danmark*, 4. omarbejdede Udgave ved Gunnar Knudsen, I, 1929, s. 778.
11. Her i betydningen ænse, skøtte om (Ordbog over det Danske Sprog, b. XVI, s. 563).
12. J.P. Trap: *Kongeriget Danmark*, 4. omarbejdede Udgave ved Gunnar Knudsen, I, 1929, s. 278.
13. Her citeret efter Jan Steenberg (red.): *Danmarks Kirker. Udgivet af Nationalmuseet. København, b. II, København 1960-65, s. 476.*
14. Chr. V. Bruun (udg.): *Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur fra 1482-1830 efter Samlingerne i*

- Det store Kongelige Bibliothek i København*, København 1896.
15. C.F. Bricka & J.A. Fridericia (red.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve 1636-1640*, København 1882, fotografisk genoptryk København 1969.
 16. Se H.D. Lind: *Kong Christian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm*, København 1889, s. 114-15.
 17. Hans Thomissøn: *Psalmebog*, København 1569, genoptrykt i faksimile ved Erik Dal, København 1968.
 18. Nils Schiørring: *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*, I, København 1950, s. 28.
 19. Nils Schiørring: *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*, I, København 1950, s. 376.
 20. Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den danske kirkes historie*, b. IV, København 1959, s. 231.
 21. Gustaf Wingren (red.): *Erik och kristen tro*, Lund 1971, s. 154.
 22. Kunstfærdigt, dygtigt.
 23. Det er uklart, hvad der menes. En afbildning af Christianshavns segl med byvåbenet fra 1641 viser tårnet, men ingen fauner eller (om)fav(n)elser eller favn(mål).
 24. Se note 11
 25. Både.
 26. Ile, haste, skynde sig.
 27. Bekræfte.
 28. Tilstå, bevilge.
 29. Huskud: tanke, der pludselig melder sig, indfald.
 30. Nappe røn, dvs. gøre (bitre) erfaringer.
 31. Evt. skar, dvs. et længdemål jord.
 32. Den udvalgte prins Christian var blevet gift i 1634 med prinsesse Sibylla af Sachsen. Han dør 1647, året før sin fader, Christian IV, og når således aldrig at komme på tronen.
 33. Hertug Frederik, senere Frederik III, søn af Christian IV. Han var i 1621 af sin far blevet indsat som vicebiskop, coadjutor, i Bremen.
 34. Dvs. uheld, ufærd.
 35. Dvs. lygte.
 36. Tilbudt, givet.
 37. I visens mulige tilblivelsesperiode er der i 1639 et overtalligt professorat i medicin, som varetages af Simon Pauli. Men allerede fundatsen af 10. juni 1539 taler om »Medicus primus« og »Medicus secundus«. Fra 1603 varetager Thomas Fincke og et par vikarer medicus primus, og fra 1616 varetager Ole Worm medicus secundus. Se Ejvind Slottved: *Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977*, København 1978.
 38. Enten en underholdsanstalt for ufornuende studerende, stiftet 1569, eller en bygning, hvor studenterne kunne nyde »kongeligt fællesbord«, eller en pengegodtgørelse til fattige studenter. Det er uklart, hvad der tænkes på her.
 39. Dansk adelsslægt.
 40. Dansk adelsslægt.
 41. Dristigt, uden forbehold.
 42. Formentlig fejlskrivning for Flid.
 43. Udsendinge, fuldmægtige. Her: præster.
 44. Her: I, men kan ellers betyde praleri.
 45. Broder til Moses og Israels første ypperstepræst.
 46. Den reformatoriske lære om de to sværd går ud på, at der er et verdsligt og et åndeligt regiment, og at disse er adskilte, selv om Luther anser den verdslige øvrighed for indsat af Gud.
 47. Ø-stregen er formentlig en fejlskrivning.

Friherreinde Sophie Adlersparres
sommervisit i København
Et svensk-dansk kulturmøde 1872

Af Tinne Vammen

Indledning

Den 30. juni 1872 gik friherreinde Sophie Adlersparre (1823-1895) ombord på et dampskib, der forlod Stockholms skærgård. ¹ Efter korte stop i svenske kystbyer lagde fartøjet den 2. juli til kaj i Københavns havn. I den danske hovedstad var den tredje Nordiske Industri- og Kunstudstilling åbnet den 13. juni under stor festivitas og mediebevågenhed. Sophie Adlersparre hørte til den talrige skare fra udlandet, der var tiltrukket af denne begivenhed som af en magnet og med trang til at tage dens overopbud af genstande i øjesyn. Om et almindeligt turistbesøg som afslapning fra hverdagslivet hjemme i den svenske hovedstad var der ikke tale. Sophie Adlersparres rejseprogram var pakket. Et andet vigtigt mål med besøget var gensynet med hendes allerførste danske bekendte, Fredrik Bajer. Han havde siden 1868 været hendes danske kontaktperson i hendes egenskab af redaktør af *Tidskrift för Hemmet*. ²

Som frøken Leijonhufvud havde den svenske dame været nødsaget til at bekæmpe en personlig status som potentiel fattigadel efter sin fars død. Pennen blev hendes redskab for at undgå social deroute i en tid, hvor uddannelser og karriereveje for kvinder fra de »højere« sociale lag var få og smalle, og kvindeligt selverhverv let kunne støde an mod gængse kønsnormer, maskuline interesser, for ikke at tale om traditionalisme hos kvinder selv. I 1859 havde hun lanceret *Tidsskrift för Hemmet* i samarbejde med veninden, professorfrue Rosalie Olivecrona, og det udviklede sig til et samlingsmærke for svenske reformvenner.

Dette organ var på svensk og anden nordisk grund en banebrydende udgivelse, et pionerforetagende i kraft af at være det første kvindesagstidskrift overhovedet. Organiseret kvindesag på foreningsplan lå endnu ikke i luften i personalunionen Sverige-Norge eller i Danmark i 1859, men kvindesprørgsmålet diskuteredes især

litterært. Begge stater var senere ude end f.eks. Storbritannien og Tyskland i så henseende. Det var endnu via organiseret velgørenhed, at netop kvinder fra de »højere« samfundslag kunne og ville markere sig i det offentlige liv for at påvirke opinionsdannelsen. Som skribent og socialt engageret interesserede Sophie Adlersparre sig for filantropien før - og også efter - den organiserede kvindesag dukkede op i Sverige i de tidlige 1870ere. Med sin åndelige mentor, forfatteren Fredrika Bremer, oprettede hun bl.a. en døvstummeskole, Tysta Skolan, i Stockholm. Her tog hun også et initiativ, der blev populært: sy- og lappeskoler for arbejderklassens unge døtre, og hun var optaget af, hvordan kvinder af kategorien »*les pauvres hon-teux*« – de såkaldte hæderværdige fattige – kunne skaffe sig en indkomstkilde via diverse håndarbejde i eget hjem.

I *Tidskrift för Hemmet* optrådte hun ofte under pseudonymet Esselde, konstrueret af hendes pigenavns initialer S. L-d. Under hendes auspicer, ikke mindst efter hun i 1868 blev eneredaktør, blev det i høj grad en ideologisk murbrækker for den borgerlige svenske kvindesag og ligestillingskampen. Adlersparre gik med andre ord offentligt på mere end et filantropisk ben. Hun blev en dynamisk kraft i praktisk kvindesagspolitik og særdeles synlig i sagens for-front, der bl.a. lagde pres på rigsdagen for at opnå reformlovgivning i kvinders favør. I 1867 lagde hun energi i oprettelsen af Stockholms Läsesalong för Damer på et tidspunkt, hvor biblioteker endnu ikke var tilgængelige for en bredere offentlighed. Denne salon havde hun introduceret Fredrik Bajer for i 1868, hvor de to mødtes for første gang, ansigt til ansigt. I 1867 havde mangesysleren Bajer, der dengang ernærede sig som freelancejournalist og timelærer ved Blågårds udvidede Højskole, anmeldt *Tidsskrift för Hemmet* med velvilje. Nok til, at Sophie Adlersparre var åben over for at følge hans forslag om at udvide organets læserkreds udover Sveriges grænser. *Tidskrifts* profil blev revideret. Nu gjaldt ambitionen at omdanne det til et organ, »*tillegnad Nordens Qvinnor*«. Både hun og Bajer var optændt af den nordiske enhedstanke. Hun nærede store forventninger til en skandinavistisk renæssance. Bajer gik med til at være hendes danske medarbejder og mellemmand. Dels leverede han egne artikler, dels formidlede han forbindelsen til danske skribenter med æstetiske og kvindesaglige penne, såsom Pauline Worm, Mathilde Fibiger og Benedicte Arnesen-Kall.³ I København

Sophie Adlersparre ca. 1875. Fot. Dahllöf, Stockholm. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

gjorde Bajer sig desuden til talsmand for oprettelse af en pendant til den svenske salon, som delvis blev et forbillede for Kvindelig Læseforening, etableret 1872 og i de kommende årtier et af byens største fora for borgerskabets kvinder.⁴

Mens et kvindesagligt tidsskrift forelå i Sverige mange årtier, før selve den organiserede kvindesag dukkede op, var situationen en anden i Danmark. Da Sophie Adlersparre ankom i juli 1872 var Dansk Kvindesamfund en kendsgerning, skabt i februar 1871. Der blev i den første fase tale om et hovedstadsdomineret foretagende, trods navnet. Fredrik Bajer og hans kone Matilde, ikke mindst, hav-

de været nøglepersoner i opstarten, hun som foreningsformand. Men den rolle havde hun hurtigt skrinlagt. Lederpositionen var nu overgået til Caroline Testman, som luftede sin frygt og bæven og søgte om råd hos Sophie Adlersparre, der blev foreningens første udenlandske prominente gæst. Et *eget* blad magtede Dansk Kvindesamfund slet ikke før i 1885. I dette mediemæssige tomrum spillede Adlersparres *Tidskrift* en ganske væsentlig rolle som udenlandsk informationskilde og kommunikationskanal for kvindesagens ledende danske kvinder og tilhængere tværs over grænserne. Bajer stod i 1872 overfor at skulle sige farvel til sit bijob under Adlersparre, idet han fratrådte efter sit valg som rigsdagsmand for Det forenede Venstre, mens den senere pædagog og formand for Dansk Kvindesamfund Kirstine Frederiksen blev hans afløser.

Sophie Adlersparres bredspektrede interesser rakte udover filantropi og kvindesag. Hun fulgte med i europæisk storpolitik og sin samtids kulturelle strømninger og brydninger. En officersbroder var politisk aktiv. Det samme gjaldt hendes ægtefælle, den liberale rigsdagsmand Axel Adlersparre, der var højtstående søofficer og ministerialembudsmand og i flere år desuden medlem af Stockholms bystyre. Nu arriverede hun til en by, hvor socialister i august 1871 havde etableret en dansk afdeling af Internationale og hermed markeret revolutionære positioner i de faglærte arbejderes rækker og under Louis Pios auspicer. Barrikaderne fra slaget på Fælleden i maj 1872 var endnu ikke totalfjernet. Hun kendte til de danske arbejderuroligheder. Frem for at opsøge de nye faglige og politiske arbejderledere koncentrerede denne aristokrat sin opmærksomhed om hovedstadsfortalere for reformer af arbejderbefolkningens leveforhold under liberalt og konservativt fortegn og devicen hjælp til selvhjælp.

I København havde reaktionerne på den fransk-tyske krig, der endte med Frankrigs nederlag, udløste fransk borgerkrig og førte til Pariserkommunen, endnu ikke lagt sig. Frankrigs krigsnederlag 1871 satte et punktum for danske revancheplaner, der havde bygget på forhåbninger om denne stormagts støtte. Planerne var næret af det danske krigsnederlag i 1864 over for Preussen og Østrig. Frankrigs svækkelse og indre tumulter placerede løsningen af det slesvigske spørgsmål i en usikker fremtid for det territorialt decimerede Danmark. Den danske »sårfeber« grasserede m.a.o. fortsat,

Fredrik Bajer.
Fot. beg. af 1870'erne
Adolph Lønborg.
Det kgl. Bibliotek.

da Sophie Adlersparre diskutererede landets aktuelle situation og fremtid i 1872.

Som redaktør havde hun, typisk for hendes brede kulturelle orientering, givet spalteplads til litteraturkritik og - direkte omtale af danske skønlitterære forfattere. Nu fik hun lejlighed til at møde både flere af dem og nye. Den dansk-norske provsteenke Magdalene Thoresen magtede frem for alt at vinde den svenske gæsts sympati og fortrolighed.⁵ Fru Thoresen lader også til at have spillet en introducerende rolle, af den slags der åbner døre for fremmede. Hun banede vejen til flere københavnske kunstnerhjem, bl.a. teaterprimadonnaen Johanne Luise Heibergs på Østerbro, og til skønlitterære forfatteres nordsjællandske sommerdomiciler.

Til Magdalene Thoresens bekendtskabskreds hørte også Georg Brandes, kulturradikalismens ildsjæl og det københavnske borgerskabs jødiske »enfant terrible«. Med sine tolv forelæsninger om emigrantlitteraturen på Københavns Universitet sidst i 1871, og

siden deres udgivelse på tryk havde Brandes udløst mere end almindelig røre i den lokale andedam og anfægtelse i indflydelsesrige nationalliberale miljøer og Højrekredse. For teologer og andre fromme sjæle var han en farlig bannerfører for ateisme og antikirkelighed. For den gamle kulturelite, ikke mindst, provokerende pga. den kritiske distance han som »europæer« lagde til nationens eget skønlitterære arvegods fra romantikkens dage og frem. Ekkoer fra denne nyudbrudte kulturkamp genlyder i friherreindens optegnelser.

Sophie Adlersparre var selv en troende, stærkt engageret i at holde fast i religion og religiøsitet, men ingen fortaler for en ortodoksdogmatisk luthersk instilling. I Sverige havde hun taget til genmæle mod bl.a. teologer, som stillede sig i opposition over for selv den relativt moderate kvindeemancipation, hun satsede på at promovere. Hun propaganderede både for kvinders aktive deltagelse i kirkelivet og politik. Hun var påvirket af tidens liberalteologiske strømninger, der åbnede for en friere luthersk bibeltolkning og havde, da hun besøgte Danmark, før været i strid med svenske teologers meninger og argumenter vedrørende kvindekønns rette stand og kald.

Den danske grundtvigske højskolebevægelse havde fået diverse dækning i hendes organ. Det samme gjaldt Nikolai Frederik Severin Grundtvigs poesi. Hendes interessante besøg hos den alderstegne åndshøvding og reformator i dansk kirkeliv og hans fru Asta på ejendommen Store Tuborg på Strandvejen udløste tydeligvis ikke hendes mest udprægede sympati for parret og dets holdninger. Mødet fandt sted få måneder før Grundtvigs død i september 1872, og mandede ikke ud i almindelig samstemthed om forholdet mellem det mandlige, det kvindelige og det guddommelige.

Hvorfor nedfældede Sofie Adlersparre sine udlandsoplevelser i en rejsedagbogs form? Hun kan, måske, have haft plan om at følge Fredrika Bremers eksempel. Denne havde opholdt sig i København omkring enevældens fald og Treårskrigen udbrud og siden formidlet sine indtryk af tidsånden, steder og kendte personer i *Liv i Norden* (1849) i begejstret romantisk stil. Alene skrevet for skrivebordsskuffen var disse optegnelser næppe oprindeligt. Sophie Adlersparre noterede i et brev til Bajer ved juletid 1873: »P.S. Jeg har netop i disse dage gennemset min dagbog fra mit besøg i

Reklamekort fra
Viggo Melbyes
Mode & Manu-
facturhandel.
Det kgl. Bibliotek.

København. Den er fuld af interessante foreteelser, men alle af en sådan karakter, at jeg er bange for, de ikke vil kunne fremlægges for offentligheden. Hvad siger De til det?»⁶ Andet end netop hensyn til kendte og mindre kendte københavnere kan have gjort hende betænkelig. På og mellem linierne anes, at personlige problemer af ægteskabelig og familiemæssig art ledsagede hende på rejsen til Danmark og kastede et vist skær over hendes samtaler og selvfølelser, refleksioner og følelser. Hun hørte til tidens sengifte kvinder. Ægteskabet med Axel Adlersparre blev indgået i 1869, da hun var 46 år gammel, og havde gjort hende til stedmoder for hans børn af et tidligere ægteskab.

Idag befinder rejseoptegnelserne sig blandt hendes efterladte papirer i Kungliga Biblioteket i Stockholm. De har ikke tidligere været udgivet. Her formidles de i oversat, forkortet og kommenteret form. Sophie Adlersparres modvilje mod en udgivelse kan på mere end et århundredes afstand ikke mere anses for velmotiveret. De er et interessant vidnesbyrd om, hvad der optog københavneres sind og hvordan kendte og anonyme mennesker blev gestaltet, målt og vejret af den fremtrædende svenske friherreinde.

Sophie Adlersparres rejseoptegnelser fra juli 1872

Efter et par timers ophold i Malmø rejste vi over til København og ankom der halv syv. Jeg tog i droske til Korsgade nr. 5, blev modtaget af en kærlig værtinde og kørte så en tur gennem byen med samme droske. Den skikkelige og godmodige kusk gav mig oplysninger om alle seværdigheder. Han viste mig bl.a. en nyopført kirke – men »den var ikke rigtig kristen, den står uden for vores.« Senere har jeg hørt, den er opført af baptister. En lidt tung statue af Oehenschläger i siddende stilling, Christiansborg Slot indeklemt og efter min mening stilløs; jeg så banken, Børsen, posthuset m.m.⁷ Gaderne byder på megen livlighed, husene høje, helt spækkede med vinduer og hvor der sædvanligvis er butikker i kælderen og på første sal. Varerne [er] pittoresk arrangeret på række udenfor og mellem vinduerne - bl.a. navnlig herretøj, den ene række efter den anden af lemmeløse, slanke, hovedløse skikkelser; dog alle med en holdning, som det er meningen skal tiltrække opmærksomhed. Atter hjemme nettede jeg mig i mit dejlige værelse med tre vinduer og fri udsigt - blev præsenteret for hele familien, far og mor og børn og mormor og fruens søster. De lader til at tilhøre den lavere middelklasse, manden er bogholder, de har ingen tjenestepige, men »holder af at bestyre sig selv.«⁸ Fruen opvarter mig, forsyner mig med te og tænkte i den bedste mening på at kvæle mig i nat mellem to dundyner. Husets anordninger er højest ejendommelige. F.eks. måtte jeg på grund af et vist uomgængeligt besøg enten spadserer gennem kælderen eller også »denne vej«, sagde fru, »og den er meget bedre!« Dernæst førte hun mig gennem deres stue og soveværelse, gav ægtemanden et vink om at gøre sig usynlig, tog nøglen i køkkenet og førte mig så ad tre beskidte trapper ned i gården og ind i et retirade, hvis mage jeg ikke har set siden Smålands gæstgivergårde. Mens jeg var derinde, hørte jeg børneskridt komme nærmere og nærmere og adskillige knubs rettet mod den skrøbelige dør. Da jeg kom ud, stod en dreng og legede borte-tit med mig henne bag hjørnet. Jeg traf og tiltalte en pige på trappen. Hun rystede blot på hovedet og jeg kom så i tanke om, at en frk. Bille har et døvstumme hjem i samme hus. Sandsynligvis var den lille uvidende dreng en af dem.⁹

3. *Juli*. Regnbyger, sytøj og skriveri. Et mer og mer fortroligt bekendtskab med værtsfolkene, så jeg ender med at blive indbudt til chokolade for at fejre fruens fødselsdag. En ung frue, hvis mand var tjenestemand ved jernbanen i Klampenborg, var til stede i samme anledning. Kort efter banker det på, og en dreng træder indenfor med en stor urtekost, en pakke, en kurv med ærter og grøntsager, samt en lang tale, jeg ikke fattede et ord af, men oversat betød, at blomsterne var dårligt arrangerede, hvad han ikke havde haft tid til, for netop som de var plukket, så ringede klokken ind, og så var det bare om at spæne. Klokken tolv med sporvogn til udstillingen, hvor jeg siden tilbragte hele dagen.¹⁰ Først forblændet, senere halvskidt, til sidst interesseret. – Håndarbejderne i den danske udstillingsdel gennemgik jeg nogenlunde. Broderier og kniplinger [var] udsøgt smukke. Mange nye ideer. Tegneskoler og butikker skal undersøges nærmere. Næste gang svenske og norske udstillingsgenstande og den danske guldsmedekunst. Købte på hjemvejen blomster til min værtinde af en gammel kone i en nærliggende gård, der har været hendes hjem i 34 år. »Engang boede her ikke nogen, og det var bedre dengang!« På udstillingen en hel del almue, kvinderne i smukke karakteristiske dragter. Vævede kulørte silkehuer med hjerteformet puld broderet med guldtråd og pailletter; desuden hvide broderede tørklæder med sådan stivelse i, så de stod om ansigtet som »kyser«, andre bar hatte. En amagerpige, en pæn guldbroderet krave på brun uld. Alle store forklæder [var] kantet bagtil med brede, brogede silkebånd og kantet med noget lignende. En havde et stort sjal lagt over kors henover brystet og trekantede tørklæder tilskåret efter mønster og lagt henover skuldrene i kryds over brystet.

Af sytøjet var hedeboekniplingerne bemærkelsesværdige, syet med nål af almuekvinder. Blandt strikvarerne var der fine vanter og huer - et stort sjal af ubleget lærred, dukker i nationaldragter m.m. På hjemvejen traf jeg Bajers. Skrev til J og til Benedicte, fik brev fra Alcyone.¹¹

4. *juli*. En god dag, rig på bekendtskaber og nyttig viden. Feilitzen kom om morgenen, og vi bestemte at følges ad for at se på arbejderboliger og studere husflid.¹² Besøgte professor Erslev, som ikke var hjemme og dernæst ritmester Kaas, som står i spidsen for den

seks år gamle bevægelse for husflidens fremme, ung og tiltalende mand, en entusiast i sin sag, samtidig med han helt åbent forklarede, at han havde »taget fat på den« for at få noget at leve af, da han var blevet afskediget efter fredsslutningen. For øjeblikket deltog han i en slags forsvarsøvelse. Boede i en henrivende villa med udsigt over Sundet. Indendørs enkelt og tarveligt; properheden er så som så, dér som overalt. En lille, nydelig frue. Efter en del snak om hans virksomhed besluttede vi at mødes på udstillingen, hvorefter han ledsagede os til ritmester Deichmann, inspektør ved Lægeforeningens Arbejderboliger.¹³ Det var en flink, alvorlig, praktisk mand med en anelse krigstugt i blik og væsen parret med megen humanitet. Boligernes historie. I koleratiden i 1850-erne lod de fremtrædende læger rejse telte uden for byen og flyttede en mængde fattige familier derud og væk fra smitten. Ved farsotens ophør fandtes der et betydeligt overskud af de indsamlede midler, og det blev brugt til opførelse af arbejderboliger. En sådan er siden videreført, grunden skænket af kommunen, antallet er for tiden 12 med 35 familier i hver. Gode sanitetsforhold. Helhedsindtrykket ret godt - tilfredsheden stor - forholdet mellem inspektør og beboerne er fortræffeligt. Deichmann har to medhjælpere for at overvåge det hele. En husholdningsforening, arbejderne selv har oprettet, giver 13% i afkast. En fornøjelse at se det hele. Fik reglement og adskillige andre oplysninger med løfte om mer. Derefter kørte vi til dr. Ulrik, forfatter til bogen, jeg har anmeldt om arbejderforeningerne.¹⁴

Vi ville nu have oplysninger om Arbejdernes Byggeforening. Doktoren var en prægtig mand – hans opfattelse af arbejderspørgsmålet storsindet og ædelt, samtidig fuldkommen praktisk. Han gav os årsberetninger m.m. og fulgte med os hen til nogle af bygningerne. Disse var mere rummelige, beregnet til velbørgede familier, endvidere med sigte på at overgå til at være lejernes ejendom efter 14 års afbetalinger. En mand eller kvinde vælges ved lodtrækning som lejer. Folk af alle klasser er med. De indsatte penge danner efter en bestemt tid en uopsigelig fond, men uden tab. Det hele er baseret på selvhjælp, selv om gaver modtages til hjælpefonden. Kun i Nyboder, vi besøgte, er 45 huse opført med to lejligheder i hver. Desuden har foreningen bygget flere andre steder i byen og nu indkøbt 10 000 kvadratalen grund ved Olufsvvej for 10 000 rigsdaler.¹⁵

Glashallen på Den nordiske Kunst- og Industriudstilling i København 1872. Xylografi i Illustreret Tidende. Det kgl. Bibliotek.

Efter at have taget venlig afsked med den prægtige doktor tog vi til husflidudstillingen og mødte dér Kaas, som gik med og viste mig altsammen. Der blev vist ekstraordinære resultater af 6 års virksomhed. Meget kønt at se og godt at lære. Ønskede, at jeg ejede nogle 100 rigsdaler til køb af en modelsamling. En køn idé at anbringe hvert andet arbejde (garn, vævet m.m.) af den fornemme dame og den simple bondekone side om side. Den dannede kvinde synes at have præsteret meget. Blot ved at opmuntre har en rig godsejerinde fremskaffet kønne træarbejder fra godsets arbejdere og har for nylig opført en særlig bygning, hvor de kan samles to aftener om vinteren for at arbejde.- Små, ypperlige (stykker) skoleværktøj, konstrueret af Kaas. ¹⁶ – Hårdt at være fattig! Eller skulle jeg ikke risikere 500 rigsdaler af min kapital til modelindkøb – skabe en udstilling i Stockholm og med penge for entré dække omkostningerne - *det ville være en god idé!* - Kaas lovede at fremskaffe særligt katalog med kommentarer. Hans virksomhed gælder både mands- og kvindearbejder og drejer sig dels om afsætning en gros, dels om ren og skær beskæftigelse i ledige stunder. Han beskæfti-

ger en mængde kvinder med strikkearbejde og betaler dem efter vægt. Hedeboarbejder, kniplinger, hvidbroderier [var] henrivende. En slags syramme til schweizerbroderi fortræffelig. Mange nye, gode idéer, men mønstrene ensformige og lidet kunstneriske. Ingen spor af oldnordiske former.

Middag på udstillingen. Traf Nielsen fra Hindholm, simpel, men rar. - Vendte hjem for at hvile mig og siden møde Feilitzen og Laura Petersen ved Tivoli. Fik besøg af professor Erslev - interessant, men meget talende mand. Rørende i sin sorg over fædrelandet og sit bitre savn ovenpå sin ødelagte ungdomsdrøm om et forenet Skandinavien. Ven med Elfriede André og i familie med Gade.¹⁷

Brev hjemmefra - indholdsløse, men fulde af gribende betydning, opgav Tivoli og blev hjemme for at tænke, skrive, bede og græde.

Den 5. juli tog Sophie Adlersparre til Kgs. Lyngby for at besøge J. alias forfatteren Cornelia Lewetzow, dennes moder, tante og søstre på ejendommen Wilhelminelyst. Hun anså den skønlitterære frk. Lewetzow, hun havde givet spalteplads til, for at være »glad, livlig, varm, naiv, måske en smule småagtig« pga. hendes stærkt hjemmecedrerede tilværelse. Lyngby-turen inkluderede en vandretur til Sorgenfri Slot og en visit hos en af frk. Lewetzows bekendte, en norskfødt frøken Thomsen.

6. juli. Min fødselsdag - besynderlig følelse af tomhed og forladthed - Håbet er dog fast endnu, båndet ubrydeligt. Forsattet? Hvis jeg i det hele taget vover at bruge det udtryk på egne vegne. Forsattet er at sejre over alle misforhold og løfte vort forhold op til et virkeligt ægte sådant - stærkere end nogensinde.

Besøg hos frk. Zahle - hovmodig, selvgod og uvenlig - skolen lukket - en ny idé er dog realiseret der, som jeg vil efterforske, hvorfor jeg lovede at vende tilbage torsdag morgen kl. 9.¹⁸

Derefter Thorvaldsens Museum - en yndig hvile i skønhedens skød.

Brev fra Alcyone - nyt vidnesbyrd om umuligheden af at holde sammen på familien og hjemmet. En bitter fødselsdagsgave!

Middag på Nørrebrogade - bekendtskab med en norsk musiker Grieg - møde med Swanberg - om aftenen i Tivoli med Bajers.¹⁹

Præsters rygte

7. juli. Rosenborgs samlinger sammen med reservekaptajn Anderssons. Særdeles interessant. Derefter spadseretur i Rosenborg Have. Samtale med en grosserer, bl.a. om præsterne - afbrudt af en hån-latter fra en gammel kone fra hospitalet i nærheden.²⁰ »Ja, præsterne, de er gode«, mente hun. »På prædikestolen taler de så pænt, men alt, hvad der skulle komme de fattige til gode, når de går med stangen, putter de i egen lomme, og så stikker de oven i købet af til Amerika. Hæ- hæ- hæ, ja de er gode, de præster, og sådan er de alle til hobe, hæ – hæ – hæ!«

Den historie var virkelig rigtig, forklarede grosserereren og ikke nok med det ; også en anden præst, som havde et af de mest fornemme og rige af kirkens embeder er for nylig i retten blevet ført bevis for, at [han] har forført et af sine nadverbørn, og desuden har en rektor overrasket ham i sin hustrus seng og truet ham med et spidst våben og flere stygge ting. Det påstås også, han har mistet præstekjolen.²¹ »Ja, sådan er alle til hobe, hæ, hæ, hæ,« hikkede den fattige kone. På mine vedholdende henstillinger indrømmede hun dog, at en eller anden undtagelse kunne findes – og nævnte Grundtvig, hvis menighed hun tilsyneladende tilhører. Derefter begyndte hun at klage over fattigdirektionen og hospitalsmaden og påstod, at hvad der var tiltænkt de fattige, stak de ledende i egen lomme. »Det er tungt at blive gammel«, tilføjede hun med et suk. »Har De ingen børn?« »Nej – ingen slægtninge, nej«- og med et nyt uhyggeligt latterudbrud vendte den gamle ansigtet bort. »Jeg har aldrig været gift, og jeg takker Gud for, at jeg ikke har sat nogle ulykkelige børn i verden, men det er tungt at blive gammel og tilovers.«

»Åh, nej«, mente jeg, »det bliver intet menneske, det må ikke være så tungt - husk på, de gamle skal retlede de unge.« Her så hun på mig med et skarpt, forundret blik. »Retlede dem«, fortsatte jeg, »i kærlighed, i fordragelighed, i tålmodighed.« »Hæ, hæ, hæ«, lød atter det gamle grin, men den sørgmodige tone var ikke overvundet, det gamle ansigt blev vendt væk, og de knoklede hænder stoppede øjnenes tårer.

Grosserereren skæmte lidt med hende og begyndte snart igen med sin gamle klagesang. Professoren fortalte, han havde en datter, som var guvernante og selskabsdame for 20 rigsdaler om måneden.

To andre, der var dameskræddere, havde det ganske godt. En søn, der er telegrafist i Australien, havde bestemt at komme hjem, når han havde tjent penge nok til at leve af. Til sidst spadserede jeg hen i en anden del af parken; [jeg] så to tjenestepiger sidde der og sy om søndagen og spurgte, om de plejede at arbejde på søndage – om de havde været i kirke. »Nej, ikke i dag«, svarede den ældste, den yngste hånlø. En herre, som sad og læste, fortalte mig, der er stor forskel, hvad angår gudelighed og søndagshvile i Stockholm og København.

Kom hjem – ventede brev – *forgæves!*

Dansk-norske Magdalene Thoresen

Jeg glemte at skrive om besøget hos Magdalene Thoresen i går. Det var interessant, selvom hun var upasselig. Hun så godt ud, prægtige øjne, kraftige ansigtstræk. Talte meget og livligt om både Norge og sine forhold deroppe og sin omgangskreds her. Hun er ikke nær bekendt med nogen, det bør en forfatter ikke være efter hendes mening. Jo kortere og mere flygtigt et møde varer og forfrisker, desto mere tærer det nærmere bekendtskab. Hun talte meget om Björnson - hun beundrede ham, men var småbange for ham - beskrev ham som selvgod og despotisk. »Det er godt«, sagde hun, »at smelte sammen med en sag, men da skal det være på den facon, at jeg går op i den, lever og dør med og for den – ikke omvendt. Ikke som Björnson, der ligesom siger: »Hvis De vil, at sagen skal føres frem - så er jeg her - den må føres frem af mig; - skal den lyse - gennem mig - i mit lys må det ske«. Han skader sig selv med sin umådelige egoisme. Hans fjender får dermed tusinde påskud til at nedvurdere ham, og hans venner trækker sig tilbage, de beundrer ham, men kommer ikke sammen med ham, og så lever han kun med og af sit eget.« »Jeg vil ikke længere stå ham nær«, sagde hun. »Det har jeg været og lidt deraf - sådan er det med vi kvinder, manden tærer på os, gør os fattige. Jeg var en grøn eng, og han græsede; og han blev mæt og gik sin vej. Han blev fed, og jeg blev mager.«²²

Hun talte smukt anerkendende om mine historiske billeder, ønskede, at hun også selv kunne tage udgangspunkt i sig selv, som jeg [gør] i mine skrifter. Fortalte, hun nu skrev på en samling syd-norske skitser – ikke fortællinger, men skildringer, som sammenlig-

Magdalene Thoresen.
 Fot. ca. 1871
 G. Rosenkildes Atelier.
 Det kgl. Bibliotek.

nede nutiden med det forgangne, især med henblik på at give kvinder et klart indblik i forholdene. Vi nærmede os hinanden, da vi tog afsked, og hun sagde farvel med tårer i de kønne øjne.²³

Mandag klokken 11 henter hun mig for at tage i Dyrehaven.

Teologer i konflikt

Nu har jeg fået nærmere besked om de bedrøvelige præstehistorier og nedfælder dem her.

1. En pastor Blædel havde gennem flere år været en fortrolig omgangsfælle i en vens hus, da denne ven en skønne dag overrasker ham i sin hustrus seng. Han prædiker i dag. ²⁴

2. Pastor Boisen i Gentofte og det sogn, hvori Bernstorff ligger, og de kongelige ofte plejede at høre prædike, havde som yngre været hjælpepræst hos en pastor. En dag kommer der bud fra sognets jordemoder om, at hendes mand ligger slemt syg og ønskede nadveren. Pastoren var bortrejst, så hjælpepræsten havde pligt til at gå i stedet for. Han skrev også til jordemoderen, at han ville komme på betingelse af, at han fik en god seng og hende til selskab om natten. Hun gemte brevet; men lader til at have opfyldt hans ønske og haft et forhold til ham en tid. – Til sidst ender jordemoderen i fattigdom og kom da i tanke om dette brev og gik hen til en veninde, der samtidig også var kroejer og post, for at rådføre sig. Denne råder hende til at bruge brevet for at afpresse Boisen for penge og tilbyder at sørge for sagen. Den anden afleverer brevet - kroejeren truer Boisen dermed, og han sender straks tusind rigsdaler, som kroejeren stopper i egen lomme. Sådant fortsætter det endnu to gange og med samme resultat. Jordemutteren, som aldrig fik noget for sit brev, som hun uforsigtigt havde givet slip på, begynder at ane uråd - undersøger forholdet og stævner pludselig kroejeren, hvorved brevet kommer under offentlig behandling ved retten. Boisen, som ikke kunne retfærdiggøre sig, har for nylig været omtalt i aviserne som afskediget efter eget ønske, og i sin afskedsprædiken skal han have sagt, han har givet afkald på sin pension. ²⁵

3. En yndet og afholdt prædikant, pastor Bloch Suhr havde længe haft for skik at understøtte en dårlig, fortrukken person, som gik omkring og tiggede. En dag havde han dog nægtet at give ham, da denne med en ed havde erklæret, at det skulle han komme til at fortryde. Kort efter begyndte han sin konfirmationsforberedelse, og hen imod dens afslutning begyndte man at hviske i byen om, at han havde forført en af sine konfirmander, en ung smuk pige fra en kendt familie. Da pastoren efter endt konfirmation rejste væk, antog rygtet et sådant omfang, at den arme pige, som var fuldstændig uskyldig, ikke vovede at vise sig på gaderne. Da pastoren kom hjem igen, blev han underrettet personligt om sagen, derefter blev han forhørt og trådte frem for konsistorium og bedyrede sin uskyld; på spørgsmålet, om han kendte nogen, som kunne have

haft ondt i sinde mod ham, kom han i tanke om tiggeren. Denne blev tilkaldt og gik til bekendelse, hvorpå præsten indrykkede en forklaring i aviserne på, hvad der var hændt.²⁶

Endnu en fæl historie – *ikke* en præstehistorie fortalte min værtinde. Om et lille barn, der var fundet myrdet – undersøgelse fulgte, og sporet førte til en enke, som lader til at have haft et ulovligt forhold til en gift mand, og mener man, endnu en gang før skal have befriet sig fra besværlige vidnesbyrd om hendes forbrudelse.

7. juli fortsat. Et kort besøg i Klampenborg - udsigten over Sundet er herlig - snak med en nordmand på tilbagevejen. Jeg begynder at kunne skelne fuldkommen mellem norsk og dansk. Det første er renere, men hårdere, mere kantet - det andet grødet, men rent og blødt. Endog selve accenten er anderledes.

Benedicte Arnesen-Kalls betrolser

8. juli. Frøken Kall på tidligt besøg. Sandelig »en snurrig én«, som fru Thoresen kaldte hende. Men om hun virkelig er gået »ud af sit skind«, som hun udtrykte det, og [er] blevet en anden, end det var naturens mening, vil jeg lade usagt. Mig forekom hun at være en særpræget, lidt kejtet natur blot tilsat lidt falsk patos. Hun var venlig, men ubehagelig – hun hang helt indover mig, når hun talte, og da hun blev ivrig, hvad hun næsten altid blev, stænkede spyttet om hende. Dog var hun på en og samme gang interessant og kostelig i fortællingen om sig selv og sit liv.²⁷

Faderen, der var en lærd mand, engagerede sig ivrigt i sine børns opdragelse. Hans valgsprog var: mine pigebørn skal lære at arbejde og blive selvstændige, de skal ikke have brug for at gifte sig for at blive forsørget. Benedicte, der var en livlig, lystig unge, var hans øjsten indtil i niårsalderen, forlod familien og blev optaget som plejebarn hos en tante.²⁸ Men fra det fjerde til det niende år havde hun lært mere i det fattige, gudfrygtige, nøjsomme hjem end senere i hele sin ungdom i rigdommens skød. Hun fik tre ting af sin far: arbejdsomhed, gudfrygtighed og ?

Hos plejeforældrene blev hun fint opdraget, forkælet og forvænt, som ung kom hun ud i verdens vrimmel, vant til at få alt, hvad hun pegede på. I syttenårsalderen atter ladt alene, og uden [egne] midler tog hun en guvernanteplads - på den tid et trykkende hårdt

levebrød. Så kom en anden tante og tog hende med til en kusine i Tyskland. Dér vantrivedes hun og skrev hjem til tanten, at denne enten skulle skaffe en ny guvernanteplads eller også tage hende til sig. Denne skrev tilbage, at det havde hun og hendes broder ofte havde ønsket, men ikke povet at binde hendes unge, livlige væsen til deres ensomme og sygdomsplagede hjem. I familien var der anlæg for sindssyge. Hun flyttede så ind hos dem og levede i nogle år et muntert, men tomt, mondænt liv. Hun var så forkælet, at når hun kom hjem fra ballerne, så sad de gamle og ventede og med lys i kronerne for at se hende i sin pynt. Siden indtraf misforståelser, sorg og død. Hendes onkel forelskede sig i hende - tanten og hendes egen familie mente, at hun burde blive hans hustru - hun kunne ikke. Det blev så foreslået, han skulle rejse udenlands for at pleje sit helbred, og Benedicte blev adopteret som tantens datter og antog hendes navn Kall ved siden af sit eget, så ingen anden forbindelse nogensinde skulle komme på tale. Det skete så, men onkelen døde som sindssyg på rejsen.²⁹ Dette var en stor prøvelse. Siden fulgte 13 år med den gamle tante ude på Frederiksberg i stadig kamp mod det truende vanvid. »Da begyndte jeg at tænke og skrive - dér talte Vorherre til mig - det var en velsignet tid.« Hendes første bog handlede om guvernantelivet dengang og har selvom den (blev udgivet under anonym) foranlediget den første ansats til reformen, som siden fuldstændig er gennemført som følge af grundloven og den konstitutionelle frihed. Senere fulgte vidtstrakte rejser 1857-58. Efter hjemkomsten igen tre års tomt verdensliv, fristet dertil af sine bekendtskaber og lysten til at fortælle om sine rejser m.m. »Første år morede jeg mig, andet var jeg trist, tredje var jeg forelsket - åh, så frygteligt forelsket.« Siden udflytning til Tersløsegård.³⁰ Vant som hun var til at tage sig af nogen, tog hun en plejesøn til sig, som nu studerer ved Universitetet, senere en lille, og »Åh, hvis De vidste, hvor jeg elsker den lille ting, som jeg selv har dyrket og båret - han er vokset fast i mit hjerte.« Oversættelse af Molière er det eneste, som har indbragt hende noget - men det har skadet hendes øjne. I efteråret flytter hun til København. Da hun i foråret led af en øjenbetændelse, digtede hun en religiøs sangcyklus, som hun tænker at udgive som en folkebog og uddele på egnen som et minde. Den begynder: »Oh Herre, giv mig synets gave!« Hvad troslivet angår, har hun fundet, det er varmt hos en og anden

Benedicte Arnesen-Kall.
Fot. ca. 1870
Ludvig Grundtvig.
Det kgl. Bibliotek.

husmandskone, men kun lidt i de dannede klasser. I sektbevægelserne deltager hun ikke, disputerer aldrig, men siger »Bibelen er min sekt. Kristus i går, i dag og i al evighed.«³¹

Europæisk storpolitik og nationalisme

Da hun var gået, kom Js broder, herr Lewetzow – ansat ved biblioteket – en enkel, ligefrem, men ret interessant personlighed. Med ham førte jeg en mere indgående samtale om skandinavismen end med nogen anden.³² Han værdsatte Margrethes idé og mente, at havde hun bare haft duelige efterfølgere, var hendes værk blevet bevaret. – Jeg mente, det var en fortidig frugt, som måtte bortfalde - et tvungent broderskab, mens vreden endnu gærede i hjerterne. Så vendte han blikket mod Europas fremtid, inddelte befolkningerne i tre store nationer, de romanske, de gotisk-germanske og de slaviske. Kampen gælder verdensherredømmet, og hver og en skal stræbe derefter ved at samle sine nært beslægtede og splitte de

øvrige. Frankrig bør trække Italien, Rumænien og den spanske halvø til sig og splitte Tyskland. Tyskland skal sluge Skandinavien og Holland, men splitte romanere og slaver. Rusland bør drage de øvrige slaver til sig. - »Men«, indvendte jeg, »russerne er ikke slaver«. »Nej, de er tartarer, ikke sandt, men de regnes som slaver for at få europæisk medborgerret og vil også herske ved at splitte de andres kræfter m.m.« Alt dette påstod han for at gøre gældende, at det næsten bliver nødvendigt for Tyskland at opsluge Skandinavien. »Javel,« sagde jeg, »lad os nu antage det, men på en anden facon. Alle former er forgængelige og må give plads for noget nyt. Også samfundsformerne. Vor tid er massernes og nationalitetsprincippets tid. Begge må herske. Det første alene vil betyde voldens og erobringsrettens lov: magt er ret. Den andet princip vil, ene og alene, betyde atomisering og lade hele verden blive sønderlemmet i småstykker som førhen Tyskland. Nej! I stort format er nationaliteterne, som masse.« Jeg antog, det var fremtidsmålet. Antog, at de romanske folk skabte en stor sammenslutning, germanerne (skandinaverne medregnet) én og slaverne én, men sammenslutning i frihed og med indre selvstyre: *3 udgaver af De forenede Stater*. »Vil De så have noget imod at blive indlemmet i Tyskland?« »Nej,« det måtte han indrømme, »men så må det ikke ske med jern og blod, ikke under piskan med kærlighedens magt – og dertil er Tyskland ikke moden«. »Nej, hvem er moden?«, svarede jeg. »Godt, hvis vi blot øjner målet, vi skal styre frem imod – om vi kunne ane en løsning på de sidste års blodige gåder«. Jo mere, jeg talte med manden, desto bedre syntes jeg om ham. Da han gik, foreslog jeg, at han ledsagede mig og sin søster til Sorø i morgen. Det ville han gerne, men – her vendte han sig bort og rødmede lidt – »Jeg har forretninger, som ikke kan udsættes« – kort sagt, noget med hans Hans Majestæt. Herimod var der intet at indvende, og så tog vi afsked.

Samtale om kærlighed, skønlitteratur og modsætninger

Lidt efter kom Magdalene Thoresen, og vi fulgtes ad på en spadseretur langs Strandvejen til Charlottenlund (kronprinsens sommer-slot) og derfra gennem skoven til jernbanen. Hun var i allerhøjeste grad interessant og fængslende - åbnede sig helt og holdent for mig, hvad der fik mig til at åbne mig endnu mere. Sådan har jeg næppe nogensinde før udvekslet tanker med nogen. Jeg kan dog dårligt

nok nedfælde noget om samtalen, for den flød rigt og uafbrudt som en levende kilde, og noget sådant indfanger man ikke på siderne i en bog. Jeg tror, hun begyndte at tale om en af familierne i sin bekendtskabskreds – Oehlenschlägers slægtninge og fortsat stående på gamle dages dannelsesniveau - højst elskværdige, delvis geniale mennesker, Reinharderne.³³ I går havde hun ønsket at tage mig med derhen. Da jeg besøgte hende, var jeg nær ved at bede hende tage mig med, men var tåbeligt nok for genert til at gøre det. Så talte hun om de andre, som jeg måske ville være interesseret i at lære at kende. Goldschmidt – elskværdig, men en skeptisk natur – fritænker Georg Brandes – men ærlig, fintmærkende og -tænkende. Vores meninger om ham og hans parti stemte overens. Negationens mænd kan have deres betydning og en rensende opgave, men de skaber ingenting, mente jeg. »Nej, kære, hvordan kunne det det? De udspreder jo kun golde frø!« Det påstås, Brandes en tid har været en varm kristen. Men det gik ham, som Goldschmidt engang har udtrykt det. Man kan støde en jøde og en kristen sammen i en morter, men partiklerne vil alligevel skilles fra hinanden, og jøden især fra den anden. Jeg påstod, at jøderne med deres nyvundne åndelige frihed og deres intellektuelle styrke, der har været formet og indespærret af lang undertrykkelse, stræbte efter at beherske verden åndeligt på alle områder, men at dette herrevælde antog fritænkeriets – negationens form, ikke så meget fordi de var jøder, men fordi de havde opgivet at tro på deres egen tro. Til min glæde havde fru Thoresen for nyligt nægtet at skrive i et tidsskrift, fritænkerne har startet for nylig.³⁴ – Så talte vi om Paludan-Müller; jeg fortalte, at det første, jeg skrev om skønlitteratur, handlede om ham, og at jeg var den første, der introducerede ham i de svenske hjem, mens han var den første, som åbnede mine øjne og førte mig ind i den danske litteratur, samt at jeg fremfor alt gerne ville gøre hans bekendtskab. – »Også derom er vi altså enige«. »Af alle forfattere er han den, som har påvirket mig først og mægtigst, og netop fordi han er så rent ud vidtspændende, menneskeligt set. Særlig dansk er han ikke, danskerne forstår ham ikke.« - Det blev så bestemt, at vi sammen skulle opsøge ham i Fredensborg en af dagene.³⁵ – I øvrigt talte vi om en masse emner og forstod i enhver henseende hinanden, på mange områder havde vi næsten identiske erfaringer og opfattelser. Således med hensyn til kærligheden som den mægtig-

ste og mest forædlende af alle kræfter, når den er af den rette slags. Eros – ikke blot Amor. Åndernes kærlighed, som ikke udelukker, men optager, renser og helliggør al anden, hvis den fortjener dette navn. Det var tydeligt, vi begge talte ud fra personlig erfaring, skønt ingen personlige forhold blev nævnt, og jeg blev dybt grebet af *net-op* nu at udveksle tanker om dette emne. I forbindelse med Paludan-Müller talte hun om Danserinden, som hun værdsatte allermost og tilkendegav bl.a., at en lidenskabs styrke og magt højner og forædler trods de fejltagelser, den fører til.³⁶ Det virkede, som om et selvforsvar lå til grund; jeg kom i tanke om Björnsons omtale af hende over for frøken L. og ville ikke bestride hendes påstand, skønt fejltagelse efter min opfattelse ligeså meget fornædler følelsen, skønt i heldigste fald forædler ???, eller rettere sagt, den er ikke af en rigtig forædlende slags, hvis den fører til fejl – i hvert fald ikke hos kvinden.

En anden sag er at få sit indre *udvidet* - det gør hver en stærk følelse og at få den rensset og forædlet. Så indtil videre giver jeg hende dog ret i, at den, som er faldet og atter har rejst sig, muligvis kan nå højere end den, som aldrig har følt fristelsen. Jo større natur, desto større fristelser – det viser jo Kristi fristelse. Men helt sikkert er de størst, som har kæmpet sig sejrende gennem fristelsen.

Hun talte meget om sin mand – en kæmpestor, mægtig skikkelse i ydre og indre forstand. Stor prædikant, en jernvilje, som trodsede alt for pligtens skyld. Til sidst slæbte han sig på krykker på prædikestolen, talte frit og på en magtfuld og gribende måde. Han formede hendes åndelig væsen og lader til at have ført hende til troen. Ham må hun takke for den kontrol, hun har vundet over sin genialitet. Men, »der ligger en frygtelig fare – åh, kære frue ! en gruelig fare i at være gift med én, som kunne have været ens egen fader!« - - Om hun har elsket en anden eller blot ikke har fundet et gensvar på sin unge lidenskabelige hjerte i ægteskabet, antydede hun ikke. Men dog lige livsglad. Hun fulgte med sin mand overalt, sejlede med ham i den vilde, bergensiske skærgård i stormvejr og gennem brændinger uden skygge af frygt. Det var tværtimod hendes vilde glæde at blive kastet mellem skyhøje brændinger, ensom ved hans side, og føle, hvordan båden under dem ligesom sprang fra bølgetop til bølgetop, alt imens fjeldene rejste sig omkring dem som truende jætter.³⁷

Som stedmødre lader det til, vi har haft den samme erfaring. Den ældste datter, der er gift med Ibsen, er en stor, men ubøjelig natur og måtte flytte alene ind i en sidebygning – og når bordet var dækket, kom Suzanna, »når vi havde spist, kom hun.« Nu har verden slebet hende til, det humane har fået nogen magt over hendes råhed, og trods forfærdelige bryderier dem imellem har Ibsen haft godt af sin hustru. Han er mere genial end hende, men hun er en større natur.³⁸

Hun har skrevet en artikel i Morgenbladet om tidskriftet, fortalte mig, hun aldrig har læst et ord af mig, hun ikke kan tilslutte sig – tror, at kvinden har sin mission at udføre i liv og i digt – at det derfor er forkert at klandre en forfatter, fordi hun opfatter ting anderledes eller skriver på en anden måde end mandlige forfattere. Hun er blevet stærkt og bittert klandret, men tager kritikken uden at være bitter, og tager ved lære af den. Mest tager hun dog ved lære af sine egne fejl. Hendes dramatiske stykke var blevet læst af fru Heiberg, af Hauch m.fl., som anså det for at være fortræffeligt og egnet til at bryde en helt ny vej inden for dramatikken. Men så kom kritikken. Alligevel har hun ikke opgivet tanken om også at fortsætte i den retning.³⁹

Vi talte om hendes ejendommelige stilling som både dansk og norsk forfatter. Den kan alene forklares, siger hun, med, at hun er jyde. Den jyske folkekarakter og også landsdelens stilling havde i begyndelsen af århundredet stor lighed med Norges og nordmændenes. Der lå en smule misfornøjelse og en dyb mistro imod alt dansk og københavnsk jappende over folkeånden. Endvidere samme hårde, nye kraft som i den norske mentalitet. I København modtog hun kun den første elementære skoleundervisning – hele hendes egentlige uddannelse er norsk. Alligevel elsker hun Danmark som sit moderland. »Hvor stærkt har jeg dog håbet derpå, og hvor bittert har jeg sørget derover.« På spørgsmålet, om det dog ikke pga. af sin måde at behandle indbyggerne i hertugdømmerne på selv havde været skyld i sin ulykke, svarede hun, at det var helstatsmændene og helstatspolitikken, som havde båret skylden. *Professor Erslev* udtalte om samme spørgsmål, at hvad Danmark havde gjort var fuldstændig berettiget ud fra et folkeretssynspunkt, men uklogt ud fra en politisk. Det var en beklagelig politisk fejl, men i øvrigt var resultatet blevet det samme. For tyskerne havde sand-

synligvis ikke ofret sig for et par hundrede slesvigeres fejl, endnu mindre afstået fra sine planer på grund af manglende retslige begrundelser for deres erobring. De ville have Kiel, og de tog Kiel – og så ville de nok snart opsluge hele Norden. – Jeg fremdrog her Axels håb om, at skinsygen og konflikterne Tyskland og Rusland imellem ville sikre Skandinavien. Det indrømmedes. Dog fremsattes en dunkel formodning om, at Tyskland dog altid vil komme til at tage Jylland; *så må Sverige imod sin vilje erobre øerne, og så ville det gamle had mellem de nært beslægtede folk blive tændt !!*

På mit spørgsmål, om ikke den form for passiv storhed – storhed med hensyn til tålmod og ydmyghed uden mæle – indebar en fare, og jeg sagde, at jeg måtte beundre denne storhed, samtidig som den alligevel gjorde mig ængstelig som tegn på fremtidig undergang – blev besvaret noget heftigt med, at den storhed ikke blot var passiv; for bag den lå en dyb og uudslukkelig vrede – vreden over en uretfærdig behandling – og den giver kraft til at stå imod så længe som muligt og siden falde med ære.

Om utilfredsheden i Jylland og om pirreligheden i Norge sagde hun, at det er ligesom med stedbørn og ens egne børn. Ens egne tager imod en tilrettevisning uden at kny, men de andre altid med bitterhed, erkender aldrig dens berettigelse – klager til stadighed over uret m.m. Hvor glimrende genkendte jeg ikke dette!

Spadsereturen i skoven var fortryllende. Hun lader til at have samme naturfølelse som mig – en blanding af hengivenhed, taknemmelighed, glæde og vemod. Vi talte om meget mere, som jeg ikke husker tydeligt nok og ikke når at nedskrive.

Blandt kvindesagens pionerer

Middagen hos *Bajer* var ret behagelig – 3 retter mad, fruén vartede selv op. Boligen er køn, hyggelig, men enkelt møbleret. Vugge, sybord, skrivebord, bogskab og orgel i dagligstuen.⁴⁰ Dér traf jeg frøken Testman, leder af kvindebevægelsen, en dannet person med et enkelt og oprigtigt, fint og taktfuldt væsen. Vi kom på nærmere talefod med hinanden, da vi om eftermiddagen gik ud til Frederiksberg. Hun talte om Kvindesamfundet, om kommende fagskoler for kvinder, om sagen som helhed, og hun bad mig om råd og ytrede sin frygt for ikke at være voksen nok til det hverv, hun har påtaget sig som formand for Kvindesamfundet. Jeg støttede hende ved

at omtale, hvordan det er gået hos os, hvordan man skal være forberedt på megen modstand fra andre og megen svaghed hos sig selv – men hvordan man vokser med sin opgave og efterhånden sejrer, mere gennem udholdenhed, tålmod, takt end ved en eller anden imponerende fremtræden såsom petitioner, møder og deslige. Hun fortalte, det var hende imod at drive propaganda, men at hun ligesom jeg ønsker, at sagen og ikke hendes personlighed skal være den overbevisende kraft. Andre inden for Samfundet sigter derimod i en anden retning.

Frederiksberg Have og Grønningen – smukt – udsigt over byen – folkelivet som på Djurgården. Oven i købet fint påklædte unge mennesker, der legede selskabslege.

På hjemvejen traf frøken Testman i sporvognen et par sygeplejersker fra det hospital, hvor hun har ligget syg, hun talte venligt med dem og lod til at betragte dem som rigtige venner. I øvrigt fortalte hun om sin nye virksomhed, som hun frygtede ikke at magte, spurgte, hvordan det var gået i Sverige m.m. ⁴¹

9. juli. Intet brev!

Efter aftale med Cornelia Lewetzow rejser Sophie Adlersparre samme dag til Sorø for at bese digteren B.S. Ingemanns tidligere hjem, have og gravsted. Derefter begiver de sig til Roskilde for at tage domkirken i øjesyn og aflægge besøg i Roskilde adelige Jomfrukloster, hvor Cornelia Levetzows to tanter var bosat som stiftsdamer.

Marielyst Højskole og hos forstanderparret Grove

10. juli. Intet brev!

Tidligt besøg på Marielyst Folkehøjskole sammen med Bajer og frk. Testman. Fru Grove er et herligt menneske, åben, varm og storsindet – køn og med en usædvanlig smuk stemme. ⁴² Første lektion [var] en allegorisk fremstilling af Freja og Fugl Fønix som håbet om det usynlige, en søgen efter det skjulte, som engang skal åbenbares som en ny, herlig højsang i det gamles grundtone. ⁴³ Med vågne og livlige øjne lod pigerne til at følge med, men der blev ikke stillet spørgsmål. En mængde sange blev sunget, bl.a. Grundtvigs om kvinden. Hun bundet til jorden som blomsten, mens manden hæver sig mod solen som en ørn på stærke vinger. ⁴⁴ Fru Grove besidder en skarp iagttagelsesevne og havde for længst lagt mærke

til, jeg ikke syntes om denne sætning. De ville dog forsvare Grundtvig – og mente, at han slet ikke ville sætte skel mellem kvindens og mandens livsopgave, men blot henvise til den forskellige måde at udføre den på. Jeg påstod, at Vor Frelser ikke satte et sådant forskel – at jeg ikke kunne tilskrive kvinden mindre ånd end manden, for så vidt man regnede troslivet med til ånden. Og hvis man på den anden side ville sige: kvinden er hjertet, manden ånden – så er det et spørgsmål om hjertet, som livet udgår fra, om kærligheden som dog prises fremfor alt andet, er mere bundet til jorden, end hvad der hører ånden til. Grove mente, at det var vi, og at hjertet mere hørte til det jordiske, [han] opfattede det m.a.o. mere i naturlig-fysisk forstand.⁴⁵ Den interessante samtale endte med, at fru Grove bad om at følge mig hen til Grundtvig en dag for at høre hans egen forklaring. Grundtvig var allerede forberedt på at modtage mig og ville se mig til middag. Senere var der atter sang med pigerne og højtlesning ved fru Grove af et af Grundtvigs skjaldevers – godt og livligt oplæst, og tilsyneladende forstod de fleste det. Alt i alt stemte skolen helt overens med Ebba Gregersons beskrivelse – dog syntes jeg, at Grove var meget tør, og hans sang skræmte som et fugleskræmsels aldeles de andres væk.⁴⁶ Fruen gjorde et varmere, meget godt og behageligt indtryk og forekom mig at være ægtemanden overlegen.

Derefter foretog frk. Testman og jeg en herlig promenade til Langelinie. Hun spørger ret meget og vil lære af den, hun taler med. I øvrigt frisk, livlig og underholdende med et klart hoved, en sund fornuft omend, tror jeg, med et godt, men ublødt hjerte. Faderen har været holstensk embedsmand og har mistet en trediedel af sine indkomster. Familien lader til at være en smule aristokratisk, og frøkenen har tydeligvis levet i fine omgangskredse. Hun har en broder i Västergötland og kender Sverige ganske godt. Hun lader til at være forstanderinde for Kvindesamfundet, som nu forbereder åbning af en handelsskole for kvinder til efteråret. Jeg hørte tilfældigvis, at hun og et par venner frivilligt giver de vordende elever forberedelsesundervisning. Hun bad om, at Kvindesamfundet må invitere mig på en skovtur på lørdag.⁴⁷

Tog bad ved middagstid, købte et måltid mad hos à Porta, siden brevskrivning hjemme.

Sofie Grove, Marielyst Højskole. Fot ca. 1870 Ludvig Grundtvig. Det kgl. Bibliotek

I diskussion med N. F. S. Grundtvig og fru Asta

11. juli. Om formiddagen brevskrivning. Jeg lagde hele mit hjerte i disse breve. Måtte de blot røre hjertet?! Frokost på Dosseringen i jævnt selskab. Mens jeg ventede på dampbåden, sludrede jeg med nogle arbejdere som var i gang med at opmudre søen og spise deres mellemmad i græsset neden for min bænk. Ost, brød og en halv flaske drikke, den ene noget andet, formodentlig brændevin på bunden af flasken. De boede $\frac{1}{2}$ mil fra byen, stod op kl. 4 hver morgen og gik til fods til staden, hvor de dagen igennem levede af madposen («men den bliver tør, den er svær at få ned») og vendte hjem om aftenen. Dagløn på 4 mark, undtagen formanden, som får 6. Den

simple arbejders gennemsnitsløn i København er 5 mark, og »det er kun lidt«, når man har kone og barn – de her ejede dog stadig en lille gård, som hustruerne passede under deres fravær, og det er en god ting. Formanden var den mest nøjsomme og godmodige i ord og udseende.

Om eftermiddagen besøg sammen med fru Grove hos Grundtvig. En køn villa ved Strandvejen. På vej derud omtalte fru Grove adskillige personer på en måde, som demonstrerede en skarp iagttagelsesevne, men temmelig forkrøblede partisynspunkter. Enhver, som ikke i enhver henseende delte Grundtvigs anskuelser og hævdede ham til skyerne, var i hendes øjne mere eller mindre mistænkelig. Således frk. Testman, hvis vurdering af den grundtvigske retning, hun ville lokke ud af mig. Jeg var dog for klog, for jeg ved, hvordan man hørte og gengiver en fremmedes ord. Jeg ville heller ikke berøre det grundtvigske hoveddogme, som jeg ikke kan acceptere. Samtalen drejede sig derfor mest om personligheder. Af frk. Testmans stemme – hun havde dagen før nævnt nogle bibelord – vurderede fru Grove, at hun savnede ærbødighed for Guds ord, samt desuden tilhørte Grundtvigs fjender. Jeg tog hende i forsvar og omtalte den varme, hvormed hun havde talt om alt det meget, som Grundtvig havde gjort for folket. Således også professor Erslev, som havde været oppe hos mig idag for at invitere mig til middag i morgen, hvad jeg var meget ked af ikke at kunne sige ja til. Fru Grove mener, at det er meget godt alt sammen, men af ringe værd, når man ikke har ladet sig påvirke religiøst af ham, Grundtvig. Om Erslev syntes hun som jeg, at han var et livligt og begavet menneske, men alt for selvbevidst derom. Han betragter sig som en stor reformator, skønt det kun drejer sig om undervisningsmetode i geografi – og så lo hun en smule grimt. Så talte vi om Rasmus Nielsen og hans afhandling om samfundets naturlove, samt hans tidsskrift.⁴⁸ »Tilhørte han ikke Grundtvigs venner?«, spurgte jeg. Nej da. Han hældede dog noget til den retning, men religiøst påvirket var han ikke. Han var imidlertid en højst behagelig person, åndfuld og sprudlende at tale med. På en spadseretur med fru Grove havde han engang disputeret om dåben og nadveren, og for at illustrere sit syn på spørgsmålet var han standset foran to vandpytter på vejen og havde peget på den ene, så den anden: » Se der! Nu er det dåben og det dér nadveren« m.m. Vi talte så om hans filosofiske system.

N.F.S. Grundtvig.
Fot. 1869
Budtz Müller & Co.
Det kgl. Bibliotek..

Jeg fortalte, jeg generelt ikke læste filosofi og var blevet afskrækket af hans, fordi han lader til at splitte ægtemager i to dele, en troende og en vidende, og han hævder, at jeg udfra et videnskæssigt synspunkt skal nægte, hvad jeg som troende tror. Det gav hun mig ret i, men hun påstod, at Nielsen dog skriver »mindre galt end de andre.«

Næste dag vendte jeg tilbage til samme emne med Magdalene Thoresen og fik bedre oplysninger af hende. Hvad angår bibelors-

det, frøken Testman omtalte, at vi skal »tage fornuften til fange under troens lydighed«, hvilket hun betragtede som en fornægtelse af al forstandens ret – havde fru Grove de gamle ortodokse meninger. Så snart forstanden kommer i tvivl om noget, som står i Bibelen, skal den fanges, bøjes ind under troens lydighed. Jeg mente, at forstanden så vidt muligt bør søge at forstå Guds kærlighedsfulde hensigter og verdenslove – og at en del af menneskelighedens /menneskehedens udvikling netop ligger heri – men før en sådan forstandens kundskab bliver en hjertets kundskab - en troserfaring, en frelses- og forsoningsbevidsthed er præmissen for nyt liv så er vækst ikke vundet. Og hvordan det sker, og hvori det består, begriber forstanden aldrig, der må den bøje sig for troens lydighed og erkende det uforklarlige = underet! (Dette er bedre udtrykt, end jeg sagde det dengang, og står her snarere som en sammenfatning af Magdalene Thoresens og min samtale om det samme emne).

Vi talte om meget andet, som jeg ikke når at nedfælde nu og ankom så hos Grundtvigs. I salen tog en lille, tør frue imod med smålighedens præg i sit væsen og tranghertet i ord og udtryk. Efter en ligegyldig samtale kom vi ind til den gamle, som sad fuldkommen som på Marstrands billede af ham, rygende på piben og med det lille bord ved siden af.⁴⁹ Om oldingeansigtet sølvhvidt hår og skæg. Ansigtstrækkene var tunge, men just ikke ædle, og jeg søgte forgæves efter et ophøjet, åndeligt udtryk. Hvad der hindrer et sådant i at bryde frem er et træk om øjnene, noget halvt forslagent, halvt selvbedragerisk – som uvilkårligt fik mig til at tænke på den åbenbaring, han tror, han har fået om vor trosformulars guddommelige udtryk, og hvorfor grundtvigianismen bilder sig ind at have undgået den fare for splittelse og sønderlemmelse, som forskellige bibelopfattelser indebærer. Her binder han hele menigheden til »det levende ord«, som til et eneste trosanker.- Jeg kan ikke betragte det som andet end en vilkårlighed og ville ikke tale derom. Fru Grove refererede dog på fortræffelig vis vor samtale i går. Jeg tror, Grundtvig blev en anelse vred over, at man vovede at klandre ham. – Jeg ville ikke frit insistere på min opfattelse i hans nærhed – hans forsvar var netop det samme som Groves og gik fortsat ud på, at kvinden netop med hjertet og kærligheden er mere bundet til jorden end manden. Jeg indvendte, at denne skillelinie mellem man-

den som *åndens* og *kvinden* som *kærlighedens repræsentant* og denne kærligheds bundethed til jorden underordner noget, som i den hellige skrift netop placeres højst. Men af de tre (troen, kærligheden, håbet) kommer kærligheden først. Af hjertet udspringer liv – skulle da livets højeste udspring være underordnet? Ja vist – og her lo den gamle, thi det er netop formælingen mellem åndeligt og jordisk, livet udgår fra. *Maria blev ikke himlenes dronning, men netop moder til Guds søn*. Det var det mest bemærkelsesværdige, den gamle sagde, men jeg kan i hvert fald ikke acceptere det. Det smager af den gamle Adam om historien om ribbetet. Det er den *mandlige*, ikke den *guddommelige* opfattelse af kvinden og kærligheden.⁵⁰ Vor Frelser har aldrig draget disse konklusioner. Aldrig gjort den ringeste forskel i sin behandling af mand og kvinde – aldrig fremstillet kærligheden som jordbundet eller fortrinsvis som det *jordiske livs* vilkår. At den er det i en vis forstand og er blevet sådan er sandt; men det forekommer mig, at manden mer eller mindre har andel deri – kærligheden i den henseende er hos ham fuldt så - i de allerfleste tilfælde *mere* jordbunden som hendes. Og er det desuden denne form eller udelukkende denne form for kærlighed, som der tales om i Bibelen?! Er det tværtimod ikke i de allerfleste tilfælde den åndelige kærlighed? Er det ikke lavsindet og krast at fremhæve Jesu moder og den kærlighed hos hende, som gav liv til Guds søn - som jordbunden? *Kunne* en sådan kærlighed blive medium for det guddommelige? Eller hvis det menneskelige ved hende er, hvad der binder hende til jorden, må det vel også i samme grad binde manden. »Ingen kan se Gud«, sagde Grundtvig, men gennem Maria åbenbarede han sig for menneskene! Velan, er selve det at have været redskabet for den højeste guddommelige åbenbaring (den kan nu være indtrådt på enhver mulig måde) – er det da noget underordnet? Nej, så længe kvinden fortrinsvis betragtes som kærlighedens repræsentant og som sådan underordnet manden (ånden), så længe bliver kærligheden anset for at været et underordnet livselement - og så længe kommer Gudsriget ikke til os. Så længe manden først og fremmest betragter kvinden og hendes kærlighed som det jordiske livs formål, så længe bliver han aldrig og hun aldrig og kærligheden aldrig her i livet sådanne magter, som Skaberen har villet, og Frelseren givet dem magt til at blive.

Forunderligt – forunderligt er det alt sammen, og alle disse tanker

skulle vækkes i mig, som har været mit stadig uadskillelige, altid æggende og dog yndige hjerteselskab på rejsen.

Hos Grundtvig blev samtalen så småt drejet ind i kvindens frigørelse. Dette ord fik fruene til at slå en latter op af den fortærende hånlige slags, som baner vej for indbildskhed og hjerteløshed selv under den venligste og mest beskedne facade. I øvrigt forholdt det sig med dem som med mange andre. De mente, de var sagens absolutte fjender og bagtalte endda det meste af, hvad dens venner har vundet. Man hånlo af, at hos os var kvinden barber, student og telegrafist, men det ville jo være herligt, hvis hun kunne blive læge. Lærerinde var da også ganske fortrinligt m.m. Af frygt for at trætte den gamle, tog vi snart afsted. Nu bagefter står han for mig som et kønt relikvie, som lader sig tilbede.

Siden talte jeg med fruene om præsterne – jeg fortalte, hvad der var blevet sagt i Rosenborg Have – man undrede sig over, det var kommet mig for øre – indrømmede det var sandt, hvad angår Gentoftepæresten, men anså det øvrige for usandhed. Det gjorde næsten fru Grove ondt, at den gamle mands ungdomshistorie nu kom for en dag. På mit spørgsmål om, hvordan han var som præst, blev blot svaret, at han stod sig godt ved hoffet. Kongen havde dog ikke modtaget ham efter denne opdagelse, men dog kronprinsen. Lidt forstemt på hjemturen.

Hjemvendt fandt jeg breve fra mange, men intet fra den eneste ene.

Afstikker til Københavnerne i Nordsjælland

11. juli. En af mine rigeste dage. Tog kl. 11 med Magdalene Thoresen til Fredensborg, rejste billigt og svalt på 3die klasse. Fra og med Lyngby en køn, til tider herlig natur. Endvidere dybe og forfriskende samtaler, bl.a. om Nielsen, hvorom jeg allerede har anført det samlede resultat. Hun lader dog til at gå ud fra, at man kun fandt Gud inde i sig selv. Det gik jeg ikke ind på. Hun kunne lige så lidt som mig lide det ødelæggende ved Nielsens system, men påstod det alene lå i ordene, i bogstaverne, ikke i ånden; [hun] mente, at Nielsens system var det eneste, man kunne slutte sig til, hvis man ville forblive kristen.⁵¹ – Hvor hun selv står, forstår jeg ikke rigtigt klart. – Kristus som kærligheden og kærlighedsbudbringer og det nye livsprincip nærer hun dyb og varm følelse for. Men jeg tror, hun

giver det andet en god dag. Vi talte om, at den som vil se upartisk på sager og mennesker – i erkendelse af det gode ved dem personligt og det berettigede i deres stilling til mål, som strider mod mine egne – hvordan sådanne upartiske bliver mer og mer ensomme og svigtet og bebrejdes, at de savner selvstændighed, fordi de har overvundet sig selv nok til at erkende andres ret til tænke frit. Som jeg selv lader hun til at nære lignende frygt for at knytte sig dybere til nogen. Jeg indrømmede, at hvis man er istand til at føle dyb lidenskab, gør man måske klogest i ikke at knytte sig til mennesker.

O wenn du wustest wie
ein Mensch
Den andern sorgen kann!

Mindre fare at elske
menneskeheden – leve for
ideen.

(Længere kom jeg ikke med mine optegnelser, da jeg endnu befandt mig i København. Hvad jeg tilføjer er skrevet efter hukommelsen flere uger senere.)

Samtalen med Magdalene Thoresen fortsatte om skiftende emner af varierende interesse, men den vendte dog ofte tilbage til den grundtanke, som jeg stødte på i alle dybere samtaler under mit ophold i Danmark, formodentlig fordi jeg bragte den med mig allevegne: kærligheden og dens forskellige betydninger – dens højere og lavere former. Magdalene anvendte ofte billedet som udtryk for kærlighedens renselseskamp og hentydede ofte til den græske myte, hvis detaljer jeg har glemt.⁵² Med en vis længsel så hun frem til den tid, hvor man har frigjort sig fra alle selviske fordringer, så man bliver i stand til at le en guddommelig latter af selve Eros. »Le af sig selv og sin smerte«, tilføjede jeg. »Naturligvis«, mente hun. »For mig eksisterer Eros ikke, hvis jeg ikke går op i ham.«

Hun talte om Kierulf. Hun indvendte, han var for kunstnerisk. Min mening var, at hans storhed netop bestod i, at han havde ramt den folkelige tone; det må nu betyde storhed; men den er da af en dæmonisk karakter. Saligere (og måske *endog* større) er at give end at tage.⁵³

Omsider kom vi til Frederiksborg og hvor vi opsøgte den norske digter Munch. Han var rejst hjem, mens hans hustru fandt vi i en køn, lille rosenomkranset bolig i skovbrynet. Hun var en lille forkrøblet skabning, med venlige træk og et elskeligt og sjælfuldt væsen. Magdalene havde bevæget omtalt hende som en usædvanlig ven – en af dem, som havde ydet hende mest godt. Det lod til, at parret Munch havde taget hende i forsvar i konflikterne med Bjørnsons. Fruen modtog hende med søsterlig hjertelighed, og de havde så meget at tale om, at fremmede kom til at stå i skyggen. Der blev dog sagt nogle venlige ord om Esselde, og om at Munch stærkt skulle have beklaget at være gået glip af mødes med os. Sammen med fru Munch var en frøken Aubert, et stort fruentimmer, som talte norsk, som om det nærmest var svensk og var hyggelig, men ret almindelig. De havde i vinter opholdt sig i Rom og havde rejst hele vejen hjem sammen med fru Fröding (Göteborg) og en af hendes norske veninder.⁵⁴

Fru Munch havde de smukkeste fotografier af ældre og yngre kunstværker af Rafaels loggier. De snakkede om en ny malerstil, som gengiver en stor, ofte tragisk ide i hjerteskerende billeder og farver. Et sådant – en fader- og moderløs familie – hvor hele sorgens byrder og livet er lagt på en ung, spæd pige – gav mig dog et kønere billede af denne skole end deres beskrivelse. De havde et endnu bedre eksempel derfra, men jeg husker det ikke længere. De talte om mange fælles bekendte og venner, bl.a. en fremstående dansk jurist/sagfører og hans hustru. For sidstnævnte, som for nylig var død, nærrede Magdalene tilsyneladende stor hengivenhed. »Hun tog sig af mig som en søster, da jeg først kom til København«, sagde hun, »og åbnede ikke alene sit hus for mig, men også for mine. Hos hende havde vi et rigtigt hjem. Hun var en rigt begavet kvinde med et stort og ædelt, men krævende sind. Begge ægtefæller var fuldstændig hinandens jævnbyrdige, og de burde have kunnet være alt for hinanden – og alligevel var de ikke lykkelige! Man tillagde almindeligvis hustruen skylden.« Magdalene forsvarede hende. »Han lagde hele sin sjæl i sit erhverv – hengav sig fuldt og helt til den sag, han forsvarede for tiden, og når han kom hjem, var han træt – udtømt! Det kunne han bare ikke – og om jeg ikke godt forstod hende!« Hun må have kæmpet for et åndeligt fællesskab i ægteskabet – og virkelig med rette. Men *hvordan* den strid udkæm-

pes – derpå beror det! Misforholdet mellem ægtefællerne lader til at have varet længe, men til sidst blev det bedre – og nu var den kæmpende og lidende hustru stedt til hvile.⁵⁵

Besynderligt at disse tanker - dette frygtelige Enten-Eller i det ægteskabelige liv, der synes ligesom taget ud fra mit eget indre liv - er mødt mig overalt og ligesom påtvinges mig.

Der blev også talt om Jerichaus.⁵⁶ De lader også til at være et noget ejendommeligt par. – Fru Munch satte ham langt over hende både som menneske og kunstner. Ikke Magdalene. Hun og fru Jerichau lader til at være beslægtede ånder. Selv deres træk synes hinanden lig. Hun er ildfuld, lidenskabelig, en stor og kraftig personlighed – hurtig og spontan i tanke og gerning – han, en fin, ædel sjæl, rig på skabende geni, men langsom i sin udfoldelse deraf. Hun lader til at have den største indflydelse på denne pagt, men han har, som Ibsen, vundet meget ved at have så mægtig en personlighed ved sin side. Deres hjem og fælles atelier omtales som ejendommelige, deres sølvbryllup for et år siden som en virkelig henrivende fest – især det sidste sceneri, som sluttede med en vild tarantel danset af brudeparret – hun dansede forrest med sit grå hår udslået og prydet med en sølvkrans samt i sort fløjlsdragt med langt slæb og trak ham efter sig ligesom som med en uimodståelig lokken, tempoet blev sat i vejret, musik og dans blev mere passioneret – hun blev ved med at flygte og lokke, han fulgte, ildfuld og virkelig passioneret, indtil han til sidst omfavnede hende og i vild fart svang hende om, så det sorte fløjls slæb som en havfruehale snoede sig om begge, og de forsvandt for øjnene af de beundrende gæster.⁵⁷ – Fru Thoresen sagde, hun agtede at skrive en karakteristik af både festen og sølvbrudeparret til mig, og med det for øje havde hun bedt fru Jerichau om nogle oplysende kendsgerninger om sit liv, men ikke fået dem. Jeg nævnte, jeg havde materiale til en biografi om hende, og vi aftalte, jeg skulle sende den til hende, hun ville så gennemføre sin plan og levere en god artikel til tidsskriftet. Hun beklager, hun ikke kunne bringe mig i forbindelse med det bemærkelsesværdige par. Vi talte om meget, jeg ikke husker længere.

Endelig nåede vi Frederiksborg. På afstand så slottet prægtigt ud. Efter branden for nylig er det genopført via frivillige indsamlinger i alle klasser. Det danske folk har således ved egne ofre bevaret dette mindesmærke fra en svunden barndomstid. (Dette hører til det

foregående) – Der blev talt om Magdalenes døtre, fru Ibsen med mand, samt en yngre, som opholdt sig hos dem i Dresden. Denne pige, der er begavet som alle Thoresen-børnene lader til at være, har fået det mest indtagende og sympatiske væsen, så hun bedærer og fængsler alle blot ved sin tilstedeværelse. Støttet og snart sagt forgudet, hvor hun kom, lod det til, hun savner en nyttig kreds af virke i, og hendes samvittighed formanede hende til at søge en sådan. Da så hun i en norsk avis, at en skibsreder fra Bergen annoncerede, at han ønskede at finde en moderlig lærerinde til sit moderløse enebarn – en datter. Frøken Thoresen beslutter at tage pladsen, forlader det forfinede kunstnerliv i Dresden og begiver sig til den bergensiske skibsreder, en rig, men lidet dannet mand, hvis datter, et besynderligt, stivsindet barn, ikke lod til at være modtagelig over for nogen mildere påvirkning, og hvis omgangskreds var alt andet end interessant. Den åndfulde frøken Thoresen kæmpede en hård kamp, men var nu parat til at opgive håbet og forlade pladsen. Stedmoderen mente, hun burde have kunnet forudse det hele – hun var ikke længere så ung, på forhånd burde hun have kunnet bedømme både en kommende stilling og sine kræfter, og ikke kun for at gøre et forsøg på at skabe et sådant brud i sit liv. Var det nu igen en virkelig livsopgave, hun søgte, burde hun da vide, at den ikke kan løses på et år; så gjaldt det om at kæmpe tålmodigt, at holde ud; tro og kærlighed – sejr eller død.– Det blev sagt om Ibsens søn, at han lod til at være et virkeligt sproggeni. Han gik i en skole for udlændinge i Dresden, og der lærte han alt med den største letthed, især sprog. Som en ejendommelighed nævntes, at skønt han var enebarn, altid skabte sig en søskendeflok i sine lege og drømme.⁵⁸

Parret Paludan-Müller i Frederiksborg

Fru Munchs værtinde indbød os til middag, hvor hendes datter og nogle andre damer deltog. Efter middagen en kort promenade i haven, så farvel – et hurtigt besøg på slottet med et blik ind gennem kirkens vinduer og så videre til Fredensborg. Magdalene var dybt grebet af slottet som vidnesbyrd om fortidens storhed. Alt sammen viste, hvor dybt modtageligt hendes sind er over for store og mægtige indtryk. Vejen til Fredensborg var meget smuk. Slottet viste sig fra flere sider – til sidst kom vi gennem en stor herlig skov, mest

løvtræer hen til stationen. Der spurgte vi en tjenestepige om Paludan-Müllers bolig. Hun svarede: »Han bor i samme hus som mine frøkener, og så kan jeg følge dem lige hen til ham.« Glade over det tilbud gik vi med hende - passerede portene til borggården og det store, men temmelig uskønne slot, gik ad nogle prægtige alleer hen til nogle lave bygninger med en smal gang som gård, beplantet med nogle rosenbuske. Her boede så skjalden. Vi bankede på døren og ud trådte en lille, temmelig alderstegen dame med noget hårdt, kantet og bestemt over sin væremåde og sit væsen og tillige noget tørt, som mindede om bispinde Grundtvig.⁵⁹ Hun modtog os meget venligt, og straks efter viste ægtemanden sig - en fin, noget ludende skikkelse med et tørt, men billedskønt ansigt, drømmende øjne og et vemodigt humoristisk drag, der legede om de fine, spillede læber. Han modtog os med ridderlig artighed, med en varm hjertelighed, som mindre ytrede sig i ord end ved en vis stemning, ligesom en blomsterduft. Samtalen blev hurtigt drejet over på kvinden og hendes ligestilling med manden. Fruen mumlede en vis misbilligelse. Paludan-Müller sagde: »Jeg sætter hende ligeså højt som manden, men hvad kampen handler om, ved jeg ikke. Hun styrer jo hele verden, og det må hun vel være fornøjet med.« Derpå ville han i spøg bevise sin påstand med, hvordan de franske damer fra de ældste tider havde regeret deres land og alverden. Den stakels mand vover ikke at mukke, fruén tager helt og holden herredømmet! Her rettede professorinden et skarpt, spørgende blik mod ham. »Det er de *franske* damer, jeg taler om, min ven«, gentog han, med en lidt satirisk betoning. Samtalen bevægede sig så ind på andre emner. Man talte om Sverige, om forskellen mellem det danske og svenske sprog, det første udnævntes til at være det mest smukke og rene. Man talte om de tre landes litteratur - deres forskellige blomstringstid og Norges nuværende forrang m.m.; der blev også talt om det dybe indtryk, Paludan-Müller havde gjort på os begge, hvordan han havde ført mig ind i den danske litteratur, og jeg havde introduceret ham i de svenske hjem m.m. En spadseretur i slotshaven og parken blev så foreslået, de var begge fortryllende kønne.

Sophie Adlersparre imponeres navnlig af Nordmandsdalens statuer af norske og færøske bønder fra 1700-tallet og nyder til fulde at færdes med »den ædle skjald« i slottets omgivelser.

På tilbagevejen mødte vi en ældre mand med stort hoved, gråt hår og grove, men karakterfulde træk. Magdalene stoppede og talte livligt og længe med ham og hans ledsagende kvinder. Paludan-Müller fortalte mig, det var Rasmus Nielsen. Senere måtte også vi gå videre. Magdalene mødte os ved kilden på en smallere vej. Hun havde nævnt mig for sin ven, omtalt min plan om at udgive en af hans artikler i mit tidsskrift, og han havde sendt mig sin hilsen. Under spadsereturen med Paludan-Müller begyndte jeg på ny at tale om hans forfatterskab, takkede ham for skildringen af Alma og sagde, jeg fandt hun var den mest skønne og sande kvinde 1800-tallets digtere havde skabt. Han smålo vemodigt, men undveg at komme nærmere ind derpå. Sådan gør danske forfattere sædvanligvis, når det drejer sig om deres egne værker, fortalte Magdalene mig siden. Dog havde Paludan-Müller tilføjet over for hende: »En Adam Homo vil jeg ikke være. Og alligevel var han dog et ret skikkeligt menneske som ung!«⁶⁰ Hjemvendt blev vi budt på te, med flere slags kød og kager som altid i Danmark, hverken mere eller mindre. Man talte på ny om Brandes. Paludan-Müller havde stået ham meget nær og næret store forhåbninger om ham. Men nu mente han, han var kommet helt ind på et vildspor. Han ved ikke selv, hvad han lærer – han kender ikke livet, ikke menneskene, ikke sig selv – ikke Gud. Med sine ulykkelige forelæsninger har han gjort meget ondt og bortkastet hele sin fremtid. Var det ikke sket, havde han været sikker på at få Hauchs professorat.⁶¹ At han er ærlig, også som menneske, er der ingen der benægter, især fordi han er mere end venlig, god og elskværdig. Til sidst drejede samtalen over på Magdalene. Han mente, hun var bange for, man ikke ville tro på, hun ville optræde som forelæser. Fru Paludan-Müller udtalte sig koldt, hårdt, ikke uden hån; han sagde blot et par ord, selvom de ikke var uden en sårende brod. Magdalene manglede ild, omtalte, hvordan hun var tvunget af bitter nødvendighed, hvordan hun har levet i sit væsens hjerterødder, men dog er trådt frem – manet af pligten. En søns opdragelse krævede en sum, som hun ikke kunne skaffe på anden vis – under tilsvarende forhold ville hun atter

handle på samme måde – skønt hun godt vidste, man ville bryde staven over hende. Anklagerne forekom lidet slående, og der blev givet nogle vage undskyldninger.⁶² Senere taltes der om den bæven, hvormed man ser et første forsøg på forfatterbanen løbe af stabelen. Jeg omtalte, hvordan mit første forsøg var gået til, uden nogen overhovedet vidste noget derom. Hvordan jeg kom hjem en søndagsformiddag uden at have tanke for den sag, da min moder kom med en avis i hånden. »Her er noget, du kan lære, det er fortræffeligt, det er sandt – jeg har læst det med virkelig glæde.« Hvad de ord fik mig til at føle – hvordan jeg troede, hjertet ville ophøre med at slå af taknemlighed og fryd. Fru Paludan-Müller blev til min forbavselse helt rød (ellers så hun ikke ud til at have let ved at blive rørt), greb mit glas og sagde: »Jeg kender ikke en linie af, hvad De har skrevet, men det må have været godt, når begyndelsen har været så dejlig. Af hjertet ønsker jeg Dem derfor al mulig fremgang og lykke.« En skål blev drukket, og den behagelige stemning herskede. Men afskedens stund nærmede sig. Forinden inviterede Paludan-Müller mig dog ind at se sit arbejdsværelse – et mindre, men hyggeligt rum med et skrivebord mellem to vinduer, som vendte ud til den lille rosenhave.

Jeg kunne ikke, altfor genert som sædvanlig, få mig selv til at bede ham om et minde – hans pen, hans portræt eller lignende, hvad jeg meget vel kunne have gjort. En pose karameller, som han gav mig på grund af min hoste, var det eneste materielle minde, jeg tog med fra mit besøg, men de åndelige minder var så meget desto rigere og behageligere. Hovedindtrykket af digterens personlighed var dog vemodigt, – en selvfortæret flamme – et liv, der aldrig helt var levet ud og nu var på vej til at være forbi – en fred, som dog gemte et umætteligt savn – et håb, som havde opgivet jorden uden dog at magte fuldt ud af flytte op i himmelen – noget ubeskriveligt ædelt, fint og ophøjet, men for tidligt visnet og hentæret. – På stationen traf vi Rasmus Nielsen, og vi blev i al hast præsenteret for hinanden. På hjemvejen talte Magdalene med en vis bitterhed om den hemmelige uvilje og afstandtagen på grund af hendes (offentlige) optræden som oplæser – og andre forhold havde påført hende, samt nævnte i forlængelse heraf at hun fra ægteemandens tid havde en ikke ubetydelig gæld, og at dette bragte hende bekymringer. De gifte børns hjælp ville hun ikke påkalde, de unge havde

behov for hendes hjælp. Tvang nøden hende, var hun netop derfor – men med skælvende hjerte – påny parat til at optræde; men tilføjede hun, »så kommer jeg til Stockholm«. Senere sad vi for det meste tavse sammen, trætte ovenpå dagens omskiftelige indtryk.

Fru Jerichaus malerier og Johanne Luise Heibergs skikkelse

Følgende dag 12. Juli – min sidste i København – tilbragte jeg hele formiddagen i jag og travlhed, først for at finde ud af dampskibsturen, og telegraferne til Axel; da jeg omsider kom hjem for at drikke en sen kop kaffe, sad to damer og ventede for at tale om læsesalonen. Senere tog jeg til udstillingen for at se fru Jerichaus billeder, og der mødte jeg Ankersvårds. Finis Polonice gjorde gribende og uudsletteligt indtryk på indtryk. Den døende yndling med fortvivlelse malet i det udslukte blik og den krampagtigt knyttede hånd henover hovedet – kvindens underkastelse uden håb – selve billedets farveløse tone gav det noget af mindesmærkets eller gravmonumentets tunge alvor – altsammen gjorde det mest gribende indtryk. Hr. Kritic klandrer detaljerne – mest fordi maleren er en kvinde. Jeg er ligeglad med fejlen. Er det kunstnerens opgave med sin ide at drage tilskuerens opmærksomhed uimodståeligt mod motivets inderste – da er fru Jerichau lykkedes som få. Et lignede indtryk gør den græske hyrde, støttet til Akropolis' mur med de mesterligt gengivne basrelieffer. Med sine ædle træk og billedskønne former, men alligevel svage, slappe holdninger er skikkelsen en ypperlig type indenfor den udartede race.⁶³ På det aftalte tidspunkt mødte jeg atter Magdalene og fulgtes med hende hen til fru Heiberg. Sammen med sin villa ved Strandvejen repræsenterede hun en henrivende helhed af skønhed og behag. Skøn i bogstavelig forstand har hun dog næppe været. Kun øjnene var herlige, det hele i øvrigt et forunderligt lydigt redskab for den iboende ånd. Intet særligt stort eller dybt, men rigt, elskeligt og med et fængslende behag. Hun talte mest om svundne tider, viste minder derfra (bl.a. et henrivende billede af fru Gyllembourg) – og lod til selv mere at tilhøre den tid end nutiden. Også her kom samtalen ind på Brandes og hans bog.«
»At han eller nogen andet overhovedet bare bilder sig ind, at der er tale om noget nyt. Alt, hvad der skræmmer mængden nu og fremføres som nye sandheder af tidens koryfæer – det er jo alt sammen gamle nedslidte ting helt tilbage fra oplysningstiden.« – Men tiden

Johanne Luise Heiberg.
Fot. 1870 Harald Paetz.
Det kgl. Bibliotek.

og ungdommen er så overfladisk, selvglad, at den ikke mener at have behov for at lære noget – det allermindste om det forgangne. »Således«, fortsatte hun, »har jeg siddet ved et middagsbord og haft en ung studeret mand som bordherre. Der blev talte om litteraturens kættere og især om Goethe. »Goethe«, råbte det unge geni. »Han er da en laps.«⁶⁴ I sit ræsonnement om Brandes gudsfor-nægtende anskuelse afsløres af fru Heiberg, som af flertallet af danskere, jeg har talt med, en helt bestemt, men helt passiv og temmelig snæver religiøsitet. Ingen spor af kamp eller fordring om noget højere end det standpunkt, de selv er nået til. Kun hos Grundtvig en vis sekterisme. Hos Magdalene, mødte man derimod mindre ro, men dybere behov og højere mål. - Tiden løb, og jeg måtte forkorte besøget for at møde frøken Testman og hendes Samfund. I entreen blev vi dog lokket til at vente lidt for at betragte Bissens skønne statue af fru Heiberg – den fine skikkelse indhyllet i en slags morgenkjole, der falder ned i dybe folder helt ned til fødder-

ne. Hovedet halvt bortvendt – håret i antik knude, ansigtsudtrykket ædelt, fint og med øjnene gennemlyst af ånd. Fru Heiberg fortalte, at da Bissen var kommet og havde forlangt et værelse til statuen hos hende, havde hun nægtet. »Jeg har ikke plads til en stor statue i mit tarvelige hus.« Alligevel kom den derhen. Det siges, fru Heiberg har to plejebørn. ⁶⁵

I Dyrehaven med Dansk Kvindesamfund.

I småløb skyndte jeg mig ned til dampskibet, det var sejlet. En drokke blev hyret – vejen var spærret på grund af arbejdet på voldene, over en halv time varede hjemturen.

Tidspunktet for mødet var for kort, men hjemme fortalte man mig, at hr. Bajer ville komme igen. Det gjorde han også, og en time senere befandt jeg mig i Dyrehaven og i færd med at drikke kaffe med Kvindesamfundet og dets mandlige venner. Her blev jeg præsenteret for forfattere og lærerinder, yngre og ældre ugifte damer, en frue, som var født som bondepige, og endelig en ældre, korpulent dame med store ansigtstræk, livlige øjne og et kvikt ansigtsudtryk; man påstod, det var en dame, jeg havde vundet for Kvindesamfundet. Jeg lo mistroisk og forstemt, da damen tog ordet og påstod, at hun havde ventet på mig i seks år, og at meddelelsen om, hun kunne træffe mig i Samfundet, havde været hendes betingelse for at tilslutte sig - hvad hun under alle omstændigheder havde haft til hensigt, og nu benyttede hun lejligheden. Jeg undrede mig samtidig over, at hun nævnte, hun hed Nielsen, da det gik op for mig, at frk. Kurck for nogle år siden havde givet mig et anbefalingsbrev, da jeg ville til København. ⁶⁶ Næst efter frk. Testman var hun utvivlsomt den mest behagelige og med den fineste omgangstone, desuden kvik og jovial. En underordnet lærerinde hos frk. Zahle var rar, men så slidt ud, så en fru Johanne, frøken Testmans ven og forfatter til »Kvindestordaad«; hun var dog temmelig ubehagelig. Sekretæren - Bajer - samt en grosserer, en kuriøs person, var de eneste herrer. ⁶⁷ Efter kaffedrikningen gik vi til Dyrehavsbakken - alt var optaget der - automater [ulæseligt], manden, som spiser blå m.m., det virkede dog mattere og mattere og har nu overlevet sig selv. Siden tog vi atter en vogn, og vi kørte ad den smukke vej gennem den del af Dyrehaven – smukke træer, smuk udsigt, smukke rådyr og standsede senere i Klampenborg, hvor servering var

Sophie Adlersparre
ca. 1875.
Xylografi af E. Hansen.
Kungliga Biblioteket,
Stockholm.

bestilt. Her var nu ret livligt, der blev holdt tale for mig, som jeg besvarede med gode råd og ønsker om fremgang. Mod, men i særdeleshed tålmod, takt, varsomhed og klogskab, bevare det gode i det gamle, mens man skiller sig af med det forbrugte og forældede. – ingen mistrøstighed, thi man vokser med sin opgave og en finesse, som kan gøre den svageste stærk. – Dette var omtrent mine ord, som blev hilst med almindeligt bifald. Det ene efter det andet.

Henriette Nielsen fortæller om sine indtryk fra en folkelig fest på et gods i provinsen og forholdet mellem godsets herskab og folkene.

Frøken Nielsen hørte, jeg havde opsøgt fru Heiberg. Hun havde hørt nogle samtidige sige, at af de tre Heiberger, manden, svigermøderen og hende, var hun den ubetydeligste. Han betragtede det ikke som en lykke for hendes talent, at hun var blevet gift med Heiberg og derved var fristet til at spille store roller, som hun ikke passede til. Hendes genre var den mindre karakterrolle, men selv troede hun, hun var en stor tragiker. Alt dette havde hun sandsynligvis fra sin broder, den store skuespiller Nielsen.⁶⁸ Om ham fortalte hun en lystig anekdote om, at deres broder engang på en rejse havde haft en bondekusk, som havde spurgt, om han var broder til den der mand, som man sagde, var så stor en kunstner i København. Efter et bekræftende svar, tilføjede manden: »Nå, kan han da mange kunster?« »Ja«, svarede den anden. »Kan han også spise blå!« - Det var, mente manden, højdepunktet af kunstnerisk formåen. Omsider standsede man ved stationen og tog afsked med hinanden, fornøjede på alle måder over den behagelige aften.

13. juli Søndag afskedsdag, øsregn. Ubehagelig rejse til Malmø og derfra til Lund, samt ubehagelige natværter dér.

Anvendte kilder og litteratur

Ved oversættelsen er Sophie Adlersparres mange ordforkortelser opløst. Person- og stednavne er stavet i henhold til gængs moderne brug. Enkelte indskud, markeret med skarp parentes er foretaget for at lette forståelsen, hvor det har været nødvendigt og i det hele taget muligt. Også ortografien er tilpasset for at gøre teksten mere letlæst. Jeg er docent Ann-Katrin Hatje, Umeå Universitet, og forskningstipendiat Kirsten Dreyer, Virum, meget taknemmelig for velvillig hjælp med læsning og oversættelse af vanskelige ord og passager. Evt. fejl står dog ganske på min egen regning.

Sophie Adlersparres »Resanteckningar Sommeran 1872« ms., samt breve fra Frd. Bajer, Sophie Adlersparres Samling, Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Breve til Frd. Bajer fra Sophie Adlersparre, samt Urban von Feilitzen N.K.S. 2976, 4. Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling.

Beretning om Dansk Kvindesamfunds Virksomhed fra den 15de December 1871 til 10de Juni 1873,

Dansk Kvindesamfunds arkiv, Statsbiblioteket i Århus.

Folketællingen for København og Frederiksberg 1.2. 1870, samt 1880, Rigsarkivet.

Arnesen-Kall, Benedicte: *Livserindringer 1813-1857*, Kbh. 1889.

Bajer, Fredrik: *Dansk Kvindesamfunds Stiftelsesaar 1871*, Kbh. 1905.

Bergsøe, Clara: *Magdalene Thoresen. Portrætstudie*, Kbh. og Kria. 1904.

Brandes, Georg: *Levned. Barndom og Ungdom, I*, Kbh. 1905.

Busk-Jensen, Lise: »Grænseløs kvindelighed.

Om Magdalene Thoresen«,

Nordisk Kvindelitteraturhistorie. Faderhuset 1800-tallet, København, s. 283-297.

Den Nordiske Industri- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn. Katalog.

Udgiøvet paa Komiteens Foranstaltning, Kbh. 1872.

Elvius, S.: *Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884*, Kbh. 1885-1887.

Ferguson, Robert: *Henrik Ibsen. Mellom evne og higen*, Oslo 1996.

Fredrik Bajer's Livserindringer udgivne af hans Søn, Kbh. 1909-10.

- F.F. Ulrik ved Hans 90 Aars Fødselsdag, Kbh. 1908. (Trykt som manuskript).
- Grove, Carl F.: *Grundtvigs Højskole paa Marielyst*. 3. November 1856 – 3. November 1881, Kbh. 1881.
- Hammer, Ingrid: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca. 1860-1900*, Stockholm 1999.
- Knudsen, Jørgen: *Georg Brandes. Frigørelsens vej 1842-77*, Kbh. 1985. Kgl. Dansk Hof- og Statskalender for Kongeriget Danmark for Aaret 1872 udgivet af J.P. Trap, Kbh. 1872.
- Leijonhufvud, Sigrid: *Sophie Adlersparre (Esselde). Ett liv och en Livsgjärning*, I-II, Stockholm 1922-1923.
- Manns, Ulla: *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884-1921*, Stockholm 1921.
- Nedergaard, Paul: *Personalhistoriske, Sognehistoriske og Statistiske Bidrag til en Præste- og Sognehistorie*, I, Københavns Stift, Kbh. 1951.
- Rosendal, H.: *Grundtvigs Højskole 1856-1906*, Kolding 1906.
- Thoresen, Magdalene: *Breve fra Magdalene Thoresen 1855-1901*. Memoirer og Breve XXX, udg. af Julius Clausen og P.Fr. Rist, Kbh. 1971.
- Tidskrift för Hemmet, årg. 1865-1880, Stockholm 1865 -1885
- Vammen, Tinne: »Nærorientalske udflugter«. *Den jyske Historiker* 1997:79, s.89-85.
- Veiviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg for 1870, 1871 og 1872.

NOTER

1. Om Carin Sophie Adlersparres biografi og indsats, se Sigrid Leijonhufvud: *Sophie Adlersparre (Esselde). Et Liv och en Livsgjerning, I-II*, Stockholm 1922-23; Ingrid Hammer: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca. 1860-1900*, Stockholm 1999, s. 65-141; Ulla Manns: *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-forbundet 1884-1921*, Stockholm 1997, s. 47-57, 63-120. Tidsskrift overgik til at være organ for forbundet, fra 1886 med titlen Dagny og Adlersparre som redaktør indtil 1888.
2. Vedr. samarbejdet med de to, se *Fredrik Bajer's Livserindringer udgivet af hans Søn*, Kbh. 1909-1910, s. 336, 342, 346, samt 361-366. Endvidere Breve fra Sophie Adlersparre til Frd. Bajer, 22.4. u. år, 1.1.1871, Ny kgl. samling 2976.4. Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling.
3. Fredrik Bajers Livserindringer udgivne af hans Søn, Kbh. 1909-1910, s. 336, 342, 348, 359-366.
4. Frd. Bajer: *Dansk Kvindesamfundets Stiftelsesaar 1871*, Kbh. 1905, s. 18ff., herunder om hans egen agiterende rolle.
5. Mødet førte til et senere gensyn, da fru Thoresen tog på foredragsturné i Sverige og i januar 1874 besøgte Stockholm, jf. hendes *Breve fra Magdalene Thoresen 1855-1901. Memoirer og Breve*, XXX, udg. af Julius Clausen og P.Frd. Rist, Kbh. 1971, s. 166ff.
6. Sophie Adlersparre til Frd. Bajer 22.12. 1873, Ny kgl. samling 2976, 4.
7. Kirken: Kristuskapellet, baptisternes bedehus, opført 1867, i Baggesensgade. Oehlsenschlägers statue: Bissens statue af digteren Adam Oehlsenschläger, opstillet på St. Annæ Plads.
8. Adlersparres logiværter var bogholder C.T. Holm med familie. Klampenborg station: Iflg. *Kgl. Dansk Hof- og Statskalender. Statshaandbog for Kongeriget Danmark for Aaret 1872* udgivet af J.P. Trap, s. 431 var en premierløjtnant Carl Ludvig Lisner inspektør ved stationen.
9. Frøken Bille: Ida Emilie Bille (født 1820). I Korsgade 5 stod hun i hun i en årrække en filial for piger, én af de fire, tilknyttet Døvtummeskolen grundet på Talemethode, ledet af cand.theol. Johan Keller. Ved denne og andre filialer blev døvtumme over 7 år undervist og oplært i håndværk. Iflg. folketællingen 1880 var hun senere plejemoder under større forhold og med flere mentalt retarderede og blinde børn i sin omsorg i Meinungsgade 6, inden for rammerne af Johan Kellers Abnormanstalt.
10. Udstillingen: en fuld beskrivelse af udstillingens forskellige nationale sektioner og genstande, se *Den nordiske Industri- og Konst-Udstilling i Kjøbenhavn*. Katalog, Udgivet ved Komiteens Foranstaltning, Kbh. 1872.
11. J: identisk med forfatter Cornelia Frederikke Juliane Marie Levetzow (1836-1921). J var hendes pseudonym, under det havde hun bl.a. publiceret i Tidsskrift for hemmet. Benedicte: forfatter og oversætter Benedicte Martinette Arnesen-Kall (1813-95). Hun blev formand for Kvindelig Læseforening 1874-1875 og tog to plejesønner til sig. Alcyone: Alcyone Adlersparre, Sophie Adlersparres stedson.
12. Feilitzen: den svenske litterat og skolemand Olof Otto Urban von Feilitzen (1834-1934), som hørte til blandt Frd. Bajers mangeårige, nære venner. Han hørte til Laura Petersens bekendtskabskreds.
13. Professor Erslev: geograf, overlærer Edvard Erslev (1824-92); Ritmester Kaas: holsteneren Jens Adolph Frederik Clausson-Kaas (født 1827), gift med Sophie Caroline Christiane C-K. (født 1833) Parret og dets mange børn boede i Rosenvænget nr. 5. Clausson-Kaas var ritmester på ventepenge, samt bestyrer for Institut til Husflids Fremme og medredaktør med N. C. Rom af tidsskriftet *Nordisk Husflids-Tidende. Underholdende Veiledning for Ældre og Yngre til al Slags Haandgjerning*, lanceret i Kbh. 1871. Ritmester Deichmann: Henning Carl Vilhelm Deichmann (f. 1837), ritmester i rytteriet, inspektør ved Lægeforeningens Boliger. Dr. Ulrik: kommunallæge i vestre distrikt 1866-1890, samt læge ved Vartov og Abel Cathrines stiftelser Frederik Ferdinand Ulrik

- (1818-1917). Ulrik var 1866 medstifter af Arbejdernes Byggeforening, og fra 1866 bestyrelsesmedlem, siden 1888-1909 formand for Lægeforeningens Boliger. Han var desuden med til at oprette Østerbros Husholdningsforening i 1868 og Samfundet til Ædruelighedens Fremme i 1877. Som borgerrepræsentant 1867-1873 arbejdede han for nedlæggelse af den berygtede Peder Madsens Gang. Han var forfatter til flere debatskabende værker om fattigvæsen, sygekasser og hygiejne.
14. I Tidsskrift havde Adlersparre førhen karakteriseret Ulriks bog *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, Kbh. 1865, som ypperlig i en artikel om selvhjælpsforeninger for arbejderklassen i Norden og det øvrige udland.
 15. Grunden på Olufsvej: blev bebygget med ejendommene Olufsvej nr. 8-46.
 16. En godsejerinde: Identisk med storhandelsmanden Alfred Hages hustru, Wilhelmine Hage, Oremandsgård, Allerslev, Præstø Amt. På Udstillingen fremvistes objekter, produceret af elever på hendes Snitteskole. Skoleværktøj af Kaas: Clausson-Kaas udstillede selv og der var også genstande fra hans husflidsinstitut med som objekter.
 17. Nielsen: Morten Christian Nielsen (1835-1901), ejer siden forstander for Hindholm Folkehøjskole og Holsteinsminde Opdragelsesanstalt indtil 1879. Laura Petersen: den dansk-norske forfatter Laura Anna Sophie Müller Petersen (1849-1932). Hun blev efter sit giftermål 1873 med en dansk overlærer kendt under navnet Laura Kieler. Hun inspirerede Henrik Ibsen til hans Norafigur i hans berømte drama »Et dukkehjem«. Elfrida André: Svensk lægedatter (1841-1929), der hørte til Niels W. Gades elever, idet hun en tid studerede komposition hos ham i Kbh. Hun var i 1860'erne blevet Sveriges første kvindelige kirkeorganist, dels i Stockholm, dels i Göteborg. Sidstnævnte sted blev hun kendt som en pioner på folkekoncertområdet. Hun blev desuden 1865 Sveriges første ansatte kvindelige assistent ved telegrafvæsenet. Gade: identisk med komponist Niels Wilhelm Gade (1817-90).
 18. Frk. Zahle: Nathalie Zahle (1827-1913) den ledende pigeskolepædagog, der oprettede og drev sig eget skoleimperium, i 1872 med adresse i Gammel Strand.
 19. Grieg: den norske komponist Edvard Grieg (1843-1907). Swanberg: identisk med den svenske fabrikant C.F. Swanberg, medlem af Den kgl. svenske Komité, der med en en dansk og norsk var med til at få udstillingen op at stå. Bajers: Fredrik Bajer (1837-1922) og hans hustru Matilde, født Schlüter (1840-1934).
 20. Reservekaptajn Andersons : uidentificerbar, men er muligvis inspektør ved Rosenborg kronologiske samling Carl Christian Thorvald Andersen (f. 1829) og hans hustru Thora Hansine Emilie A. (f.1835). Hospitalet: kan være Almindelig Hospital eller Vartov Hospital.
 21. Adlersparres interesse for præsters seksuelle adfærd peger frem mod hendes sympati for antiprostitutionskampen i 1870'ere og hendes rolle i 1880'ernes grasserede nordiske sædelighedsfejde. Her støttede hun den norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnsons såkaldte handskemoral og danske Elisabeth Grundtvigs sædelige lighedskrav, vendt mod bl.a. Georg Brandes og tidens litterære naturalister og realister.
 22. Anne Magdalene Thoresen (1819-1903), forfatter og dramatiker. Hendes mangeårige betagelse og senere konfliktfyldte forhold til den norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson (1832-1910) er beskrevet i *Breve fra Magdalene Thoresen 1855-1901*, Kbh. 1971, bl.a. s. 42-46. Om forfatterindens liv og forfatterskab, se i øvrigt Clara Bergøe: Magdalene Thoresen. Portræstudie, Kbh. og Kria. 1904, samt Lise Busk-Jensen: »Grænseløs kvindelighed. Om Magdalene Thoresen«, Nordisk kvindelitteraturhistorie. Faderhuset 1800-tallet, red. Elisabeth Møller Jensen m.fl. Kbh. 1993, s. 283-297.
 23. Sydnorske skitser: Magdalene Thoresen udgav *Billeder fra Vestkysten af Norge i 1872*. Historiske billeder: i sit organ skrev Adlersparre bl.a. historiske kvindeportrættikler.

24. Pastor Blædel: Nicolai Gottlieb Blædel (1816-79), fra 1853 residerende kapellan, siden sognepræst ved Garnisons Kirke. Blædel banede vej for Københavns Indre Mission og sit sociale engagement i bl.a. anti-prostitutionskampen som medstifter af Foreningen til Ulykkelige Pigers Frelse 1851, som han også ledede i en årrække.
25. Boisen: Boie Frederik Outzen Boisen (1793 -1876), provst i Sokkelund og Smørum herred fra 1840, sognepræst i Gentofte og en broder til bl.a. Grundtvigs svigersøn P.O. Boisen, hjælpepræst ved Vartov. B.F.O. Boisen søgte sin afsked uden pension 2.7. 1872.
26. Bloch Suhr: Johannes Søren Bloch Suhr (1807-1876), residerende kapellan ved Helligåndskirken, siden Vor Frelses Kirke 1851-1876.
27. Benedicte Arnesen-Kall udgav senere i 1889 sine *Livserindringer 1853 -1857*, der er et hovedværk i 1800-tallets kvindelige erindringslitteratur.
28. Hendes biologiske forældre var den islandske, klassiske filolog og rektor ved Borgerdydskolen Paul Arnesen (1777-1851) og hans anden hustru, Dorothea Elisabeth, f. de Wauwert Wexels (død 1848).
29. En anden tante: den ugifte Elisabeth Kall (død 1857), hvis broder registrator Johan Christian Kall i 1844 adopterede B. A.-K., kort før sin død. Denne tante optræder i Benedicte Arnesen-Kalls *Livserindringer* som Cassandra, adoptivfaderen som Horatio, og giver en mere tildækket version af hendes forhold til dette søskendepar.
30. Reformen: refererer sandsynligvis til kgl. resolution af 4.november og ministeriel bekendtgørelse af 16. November, begge 1859, der gav tilladelse til, at der hvert år afholdtes årlig eksamen for vordende lærerinder ved borger- og almueskoler. Tersløsegaard: Benedicte Arnesen-Kall boede 1862-1870 på Ludvig Holbergs tidligere hovedgård nord for Sorø. Hun blev påny permanent storstadsbeboer i 1872.
31. Molière: I 1869-70 udgav hun den første fuldstændige danske oversættelse af den franske dramatikers værker.
32. Lewetzow: identisk med Cornelia Lewetzows broder, cand. jur., kammerjunker Adam Christian Theodor Severin Lewetzow (f. 1821-dødsår ukendt). Han var 1852-1864 ansat i Ministeriet for Slesvig. Margrethe: dronning Margrethe I, der som regent for sin mindreårige søn, fik skabt Kalmarunionen mellem de nordiske lande i 1397.
33. Reinharderne: professorbørnene Mathilde Reinhardt (1820-90), dennes tvillingesøster Julie og broder, zoolog Johannes Reinhardt (1816-1882). Disse søskende havde fælles hjem på Frederiksberg Allé. Navnlig Mathilde R. hørte til fru Thoresens nærmeste danske (penne)veninder i mange år.
34. Goldschmidt: den jødiske forfatter Meir Aron Goldschmidt (1819-87). Brandes: litteraturkritikeren Georg Brandes (1842-1927) Et tidsskrift: sandsynligvis *Nyt Dansk Maanedsskrift*, redigeret af Vilhelm Møller 1872-1874 og en udgivelse med bidrag fra bl.a. Georg Brandes.
35. Paludan-Müller: forfatteren Frederik Paludan-Müller (1809-76) Hans faste bopæl i København var Ny Adelgade, Fredensborg var hans sommerferieadresse.
36. Dandserinden: identisk med Paludan-Müllers Dandserinden, et Digt af Forf. Til Skuespillet »Kjærlighed ved Hoffet«, Kbh. 1833.
37. Magdalene Thoresen var 1844 blevet gift med den norske provst Hans Conrad Thoresen (1806-1858) og blev hans tredje hustru. Frøken L: sandsynligvis identisk med Cornelia Lewetzow.
38. Den ældste datter: steddatteren Suzanna Daae Thoresen (1836-1914), gift med den norske dramatiker Henrik Ibsen (1828-1906).
39. Dramatisk stykke: Magdalene Thoresens skuespil »*Et rigt Stykke*« blev i 1870 opført på Det kgl. Teater. Efter ti opførelser blev det taget af plakaten, og det havde modtaget en barsk kritik. Fru Heiberg: skuespillerinde, sceneinstruktør og forfatter Johanne Luise Heiberg (1812-90). Hauch: forfatter, professor i æstetik ved Københavns Universitet, Johannes Carsten Hauch (1790-1872).
40. Ægteparret Bajer og dets børn boede i 1872 i Korsgade nr. 56, dengang nr. 40.

41. Frk. Testman: identisk med Caroline Sophie Testman (1839-1919), freelance-journalist og formand for Dansk Kvindesamfund 1872-83. 1872 havde hun været hospitalsindlagt pga. af tyfus.
42. Fru Grove: præstedatteren Sofie Grove, født Fenger (1835-1910), gift med forstander for Marielyst Folkehøjskole, cand. theol. Carl Frederik Grove (1828-95). Skolen lå på Rådmandsmarken ved Vibenhushus Bom. Den blev åbnet 1856 og blev oprettet for indsamlede midler som startkapital, foræret Grundtvig til hans fødselsdag i 1853. Skolen lå på Rådmandsmarken ved Vibenhushus Bom. Den blev åbnet 1856 og blev oprettet for indsamlede midler som startkapital, foræret Grundtvig til hans fødselsdag i 1853.
43. Fugl Fønixs: refererer sandsynligvis til Grundtvigs allegoriske cyklus Phoeniksfuglen, skrevet 1853. Den findes trykt i N.F.S. Grundtvigs Poetiske Skrifter VIII, udg. af Georg Christensen, Kbh. 1929, s. 58-86
44. Om skolens undervisning og læseplanen, se Carl F. Grove: *Grundtvigs Højskole paa Marielyst 3. November 1856 - 3. November 1881*, Kbh. 1881, s. 54-59.
45. Carl Frederik Grove var højskolens anden forstander, ansat i 31 år indtil 1890. Det var i hans forstanderepøke, pigeskolen åbnede som supplement til højskolens karleafdeling i 1866. Forstander for Marielyst Folkehøjskole 1859-1890.
46. Ebba Gregerson: Stockholmsk lærerinde, som med nogle kolleger tog på studietur til danske højskoler, vejledt af Frd. Bajer i 1868. Deres oplevelser og indtryk blev siden trykt i Adlersparres organ, bl.a. Gregersons fra Marielyst.
47. Caroline Testmans fader: den norskfødte postmester, kaptajn Peder Otto Testman (1806-90). Broderen: identisk med hendes lillebroder Jørgen Testman. Handelsskolen for Kvinder blev oprettet af Dansk Kvindesamfund i vinteren 1872 og blev 1883 en selvejende institution. Fra 1872 til dens nedlæggelse 1906 var skolen ledet af Caroline Testman, som også stod i spidsen for Dansk Kvindesamfunds søndagsskole, åbnet 1874 og som en pendant til de ældre Massmanske søndagsskoler for mænd.
48. Rasmus Nielsen: professor i filosofi ved Københavns Universitet, cand. theol. Rasmus Nielsen (1809-84). Han var medstifter og -redaktør af tidsskriftet *For Idé og Virkelighed* 1869-73 sammen med norske Bjørnstjerne Bjørnson og danskeren Rudolf Schmidt.
49. En lille, tør frue: Asta Tugendreich Adelheid Grundtvig, født Krag-Juel-Vind-Friis (1826-90). Asta Grundtvig var enke efter udenrigsminister, godsejer Holger Christian Reedtz, da hun i 1858 ægtede Grundtvig. Marstrands bilde: identisk med Wilhelm Marstrands Grundtvigportræt, malet 1862.
50. Om Sofie Adlersparres religiøse holdninger og deres indflydelse på hendes kvindefrigørelsesideer mere generelt, se: Ingrid Hammer: s. 82-86, 89-128.
51. Niensens system: Rasmus Nielsen, hvis hovedværk var Grundideernes Logik, Kbh. 1864-1866, anså ikke tro og viden som to, absolut uførelige størrelser, men psykologisk integrerbare i samme bevidsthed. Troen stod for ham som en livs- og viljespørgsmål, mens viden havde en teoretisk-objektiv status, som lå uden for troens og viljens erkendelsesområder. Hans opfattelse udløste stærk polemik i 1860'erne.
52. Verslinierne: hvorfra de stammer kan ikke identificeres. Den græske myte: kan evt. henvises til myten om Orfeus og Eurydike.
53. Kierulff: identisk med den danske komponist Charles Kierulff (1859-1919).
54. Den norske digter Munch: identisk med Andreas Munch (1811-1884) og hans danske hustru Amalie født Norberg, adopteret Raben (1832-1905) Ægteparrets liv i Norge, Danmark og Det sydlige udland er beskrevet af deres datter, maleren Anna E. Munch: *Et nordisk Digterhjem. Andreas og Amalie Munch 1862-1884*, Kbh. 1954. Parret havde i 1872 midlertidigt fremlejet ægteparret Jerichaus domicil i Heibergsgade bag Kunstakademiet. Frøken Aubert: formodentlig identisk med den norske professordatter Ragna Dorothea Jacobine Henriette Aubert

- (f.1844) fra Christiania. Fru Frøding: evt. et medlem af det kendte handelsdynasti Frøding i en svensk vestkystby.
55. En fremtrædende dansk jurist/sagfører og hans hustru: kan ikke identificeres. Rafaels loggier: henviser til 52 billedkompositioner i Vatikanet, Rom, udført 1510erne af maleren Rafael (1483-1520) og hans elever.
 56. Jerichaus: Billedhugger Jens Adolf Jerichau (1816-83), professor ved Kunstakademiet og dets fhv. direktør, og hans hustru, den polsk-tyske billedkunstner Elisabeth Jerichau-Baumann (1819-81). Om fru Jerichau-Baumann, se Tinne Vammen: »Nærorientalske udflugter«, Den jyske Historiker 1997:79, s.69-85.
 57. Optakten til og sølvbrylluppet 19. februar 1871 er beskrevet af Elisabeth Jerichau-Baumann i hendes Brogede Rejsebilleder, Kbh. 1881 s. 62.
 58. Frederiksborg: Teksten nævner Fredensborg, men må nødvendigvis referere til Frederiksborg, dets slot og genopbygning efter en brand. Magdalenes døtre: ægteskabet med den norske provst gjorde Magdalene Thoresen til stedmor for hans fem børn af tidligere ægteskaber. Selv havde hun som ungift født en søn og med Thoresen fik hun desuden fire. Steddatteren, der refereres til er Marie Thoresen (1834-1874). I 1872 forlod hun sin søster og svoger, ægteparret Suzanna og Henrik Ibsen i Dresden i et forgæves forsøg på at skabe sig en karriere som lærerinde i Bergen. Hun led af tuberkulose, kom til København, hvor hun en tid arbejdede som husbestyrerinde for Adolph Drewsen. Hun var siden bl.a. i pleje hos en søster, Sara Ludvigsen, før hun afgik ved døden på et af byens hospitaler, jf. Ferguson, Robert: *Henrik. Ibsen. Mellom evne og higen*, Oslo 1996, s. 206, 208-9. Ibsens søn : identisk med Sigurd Ibsen (f. 1859).
 59. En lille, temmelig alderstegen dame: Paludan-Müllers hustru, Charite, født Borch (død 1884).
 60. Adam Homo: refererer til titlen på Paludan-Müllers berømte versroman og litterære hovedværk, udgivet Kbh. 1841,1848). Den selvopofrende Alma er romanens kvindelige hovedfigur.
 61. Hauchs professorat: Som professor i æstetik udtrykte Carsten Hauch kort før sin død et forgæves ønske om, at Georg Brandes blev hans eftermand på universitetet.
 62. En søns opdragelse: fru Thoresens yngste søn Axel Thoresen (1852-1881), officersaspirant i den danske hær, men fra 1872 ansat i Frederiksværk ved Anker Heegards maskinværksteder, jf. Magdalene Thoresen: Breve, s. 162 f. Hun var selv flyttet til Danmark igen fra Norge og bosatte sig kort i København, før hun flyttede sammen med sønnen i Nordsjælland.
 63. Axel: Sofie Adlersparres ægtemand Axel Adlersparre (død 1879). Ankersvårds: sandsynligvis Ellen Ankersvård, svensk kvindesagsforkæmper, der stod Sophie Adlersparre nær, og dennes ægtemand. Finis P. Fru Jerichau-Baumann udstillede i alt tre værker: Finis Polonice, En græsk Hyrde, samt En Karnevals-Loggia. Hr.Kritic: kan ikke identificeres.
 64. Johanne Luise Heiberg (1812-90) boede 1872 i Rosenvænget på Østerbro. Fru Gyllembourg: forfatteren Thomasine Christine Ehrensvård-Gyllembourg (1773-1856), moder til Johan Ludvig Heiberg (1791-1860), forfatter og 1849-56 chef for Det kgl. Teater. Billedet af fru Gyllembourg: hendes ungdoms-portræt, malet af Jens Juel. Om Brandes syn på fru Heiberg, se hans Levned, Barndom og Ungdom I, Kbh. 1905, s.227f.
 65. Bissens statue: udført af Herman Wilhelm Bissen. Plejebørn: Fru Heiberg havde tre: Sara (1853-1941), Lelia (1855-1917) og Anna Heiberg (1857-1907).
 66. Nielsen: identisk med forfatteren Birgitte Dorothea Henriette Nielsen (1815-1900), Frk. Kurck: uidentificerbar.
 67. Fru Johanne: evt. identisk med Johanne Louise Krebs (1813-76), forfatter til flere romaner og skribent i Lolland-Falster Stifttidende. Hun bidrog med en historisk artikel »Elisabeth, dronning af Danmark« i *Blade for Danske Kvinder* Kbh. 1872, s. 56-86, en antologi, der blev til på Caroline Testmans initiativ. En grosserer: evt. identisk med grosserer Krarup, medlem af det i 1872 ned-

satte udvalg, der havde planlægning af Handelsskolen som opgave.

68. Den store skuespiller: Nikolai Peter Nielsen (1795-1860). Han var en af de

førende skuespillere på Det kgl. Teater men hans forhold til dets direktør Johan Ludvig Heiberg var ikke det bedste, og han tog sin afsked i 1854.

Kampen mod tuberkulosen

Flagskib for det moderne ¹

Af Helle Blomquist

Kampen mod tuberkulosen indtog en fremtrædende plads i det danske sundhedsvæsen i første halvdel af 1900-tallet. Startskuddet til den planmæssige tuberkulosebehandling kom i 1894, da den unge læge Christian Saugmann skrev en artikel i Ugeskrift for Læger om, hvordan man burde bekæmpe tuberkulosen i Danmark. Budskabet var for det første, at tuberkulosen kunne behandles ved systematisk indsats i Danmark, for det andet at dette muliggjorde en mere målrettet indsats med en højere grad af videnskabelig lægeindsats. ² I de følgende år gik Den Almindelige Danske Lægeforening ind og støttede sagen. ³ Artiklen resulterede i en faglig debat. Der blev dannet en national forening, der pressede på for at få sat et behandlingsapparat i gang. Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse blev stiftet på et møde den 16. januar 1901 på Hotel Phoenix i København. Det var en københavnerbegivenhed, og en række af tidens prominente personligheder var involveret. Mødet kom istand ved en indbydelse til en nærmere afgrænset kreds af rigsdagsmedlemmer, ledende danske læger, samt medlemmer af kommunale råd og forretningslivet, som f.eks. fabriksejer, ingeniør G. A. Hagemann og grosserer Emil Vett. ⁴ Endvidere deltog medlemmer af den nyligt tiltrådte venstregering, justitsminister P. A. Alberti og kultusminister I. C. Christensen. Der var desuden medlemmer af den øverste administrative sundhedsmyndighed, Sundhedskollegiet blandt stifterne. Det politiske svar herpå var nedsættelse af en kommission. Den udarbejdede to lovforslag, som straks blev grundlag for stortilet offentlig finansiering af en landsdækkende behandlingsindsats. ⁵

Det kan virke som et provokerende synspunkt, at en artikel i et fagligt tidsskrift, udarbejdet af en læge med en relativt uanseelig placering i sundhedsvæsenet skulle kunne give anledning til kommissionsarbejde, lovgivning, opførelse af statsligt finansierede

behandlingsanstalter over hele landet med indlæggelse af de patienter, der led af sygdommen. Men det er, hvad der skete, hvis man ser retrospektivt på det. Og det kræver en forklaring, medmindre man tilslutter sig opfattelsen af, at historiens gang beherskes af store personligheder. Saugmanns artikel var kun anledningen. Min tese er, at projekt tuberkulosebekæmpelse havde en særlig samfundsmæssig funktion i den historiske kontekst. Denne funktion lå ikke alene i den rationelle bekæmpelse af sygdommen, men tillige i det forhold, at lægernes behandlingstilbud bidrog til statsopbygningen og løste en række sociale og kulturelle opgaver i omformning af befolkningens holdninger, værdier og adfærd. Tuberkulosebekæmpelsen blev en politisk sag og et led i samfundets modernisering. Til at varetage bekæmpelsen blev etableret et omfattende apparat, lovgivningsmæssigt, administrativt og behandlingsmæssigt. Inden for dette felt blev et omfattende sæt af beherskelsesteknikker bragt i anvendelse, lige fra de mere »hårde« metoder som straf, overvågning, statistik og til de mere »bløde« som æstetik, reklame, underholdning og oplæring af ungdommen.⁶

For at en ny lægelig behandlingsmetode kan slå igennem på statsligt plan og ændre en befolknings adfærd, må en række betingelser være opfyldt: (1) Befolkningen må være tilbøjelig til at tage kontakt med den lægelige behandler i en situation, hvor behandling er relevant; (2) lægerne må som faglig gruppe have interaktion med det politiske system; (3) de må selv være i stand til at skabe et fornyende brud med traditionelle holdninger; (4) der må generelt være et mere latent ønske om at forandre holdninger, værdier og adfærd, både hos behandlere og potentielle behandlede; (5) de finansielle og organisatoriske muligheder må eksistere for at opbygge et omfattende, standardiseret behandlingstilbud.

Lægerne og behandlingssystemet omkring 1900

Fra begyndelsen af 1800-tallet var Danmark forsynet hovedsageligt med offentligt ansatte embedslæger. Oprindeligt var altså dækning af rigets lægebehov en opgave for statsligt ansatte mænd med en højere uddannelse. Men embedslægerne var aldrig ene om behandlingsopgaven. Apotekere, jordemødre samt kloge mænd og koner udførte konkrete, afgrænsede opgaver. Og i sidste halvdel af 1800-tallet forekom en stigning i antallet af private, praktiserende læger,

Hotel Phoenix. Bredgade 37, København. Organiseringen og reguleringen af tuberkulosebekæmpelsen fik en legitimitet ved at samfundets elite kastede sig ind i kampen. Listen er lang over de toppolitikere, fremtrædende læger og københavnske borgere og embedsmænd, der støttede projektet. Og det blev ikke gjort i stilhed. I 1901 var Hotel Phoenix ramme om stiftelsen af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse. Københavns Bymuseum.

der ikke var statsansatte. Når der alligevel skete et svagt fald i antallet af indbyggere pr. læge, skyldtes det en stigning i antallet af de private, praktiserende læger, der ikke var ansatte.⁷ Men det betød ikke, at medicinalvæsenet som sådant blev privatiseret, tværtimod. Hvis man sammenholder udgifter for 1876 med 1907 viser det sig, at der var tale om vækst i de offentlige udgifter for både medicinalvæsenet og for det øvrige justitsministerium. Dog var udgifterne for medicinalvæsenet næsten 20 dobbelt, medens de for det øvrige justitsministerium kun var godt og vel fordoblet. Perioden i lige før og efter århundredeskiftet var derved en markant vækstperiode for medicinalvæsenet.⁸

Et forhold, der ændrede sig navnlig i 1880'erne og 90'erne, var dækningen med sygehuse. Den offentlige sygehusektor voksede

på bekostning af den private.⁹ Samtidig tyder afgrænsede kvantitative studier på, at den almindelige befolknings brug af lægen steg markant i årene omkring århundredskiftet.¹⁰ Familien begyndte at vælge lægen fremfor den kloge mand, hvis den hjemlige behandling fejlede.¹¹ Sygekasserne slog igennem som et finansielt sikkerhedsnet under behandlerne, såvel som de behandlede.¹²

Alle disse faktorer markerer en samlet, dybtgående ændring af hele sundhedsvæsenet: (1) den videnskabelige læge blev dominerende på behandlingsscenen; (2) det daglige lægebehov blev privatiseret; (3) behandling af alvorligere tilfælde blev statsliggjort; (4) sygekasserne kom til at stå for en semi-offentlig garant for hele systemet. Alt dette skete ikke på en gang. Dog kan udviklingen ikke kaldes for gradvis. De afgørende forudsætninger blev etableret i 1880'erne og 90'erne hvor sygehusvæsenet og sygekasserne blev udbredt. På denne baggrund må tuberkulosebekæmpelsen ses som en specialisering og udbygning på et nyligt grundlagt statsligt behandlingssystem.

Interaktion med det politiske system

De lægevidenskabelige behandlere var altså i fremdrift på dette tidspunkt, både som private praktikere og som offentlige behandlere. Men hvordan lå det med deres adgang til den offentlighed hvor den politiske interaktion fandt sted? Igennem hele 1800-tallet eksisterede andre fora ved siden af den frie debat eller dagspressen: De skandinaviske læge- og naturforsker møder havde været forsamlet på skift i de skandinaviske lande siden 1839, Den Almindelige Danske Lægeforening blev dannet i 1857, Det Classenske Litteraturselskab for Læger var dannet i 1809 (reorganiseret i 1871) og endelig var der Medicinsk Selskab i København, fra 1890 det landsdækkende Medicinsk Selskab. Alle disse tre selskaber var københavnerbaserede, et udtryk for at det lægefaglige tyngdepunkt lå i København, hvor universitetet og Sundhedskollegiet var placeret.

Det Classenske Litteraturselskab for læger er nok det, der med mindst ret kan betegnes som sundhedspolitisk diskussionsforum. Bestyrelsesmedlemmerne var fortrinsvis fremtrædede videnskabsmænd. Formålet var at anskaffe litteratur, der kunne indgå i Universitetsbibliotekets samling af lægefaglig litteratur, og medlemsantallet var lavt, under 50. Men Selskabet var udgiver af Bibliotek

for Læger, der formidlede en del af den lægefaglige og sundhedspolitiske debat og anmeldte et bredt udsnit af lægefaglig litteratur. Det var desuden det af de generelle medicinsk-sundhedsmæssige selskaber, der i bestyrelsen havde den mest omfattede repræsentation af folk, der samtidig sad i statens centrale sundhedsadministration, Sundhedskollegiet.¹³ Medens det Classenske selskab førte en hensygnende tilværelse, var Medicinsk Selskab i fremvækst. Medlemstallet steg fra ca. 290 i 1891-93 til over 400 i 1902. De månedlige møder var besøgt af et stigende antal medlemmer. Man måtte udvide de fysiske rammer til egne aktiviteter, samtidig med at man udlånte lokaler til andre naturvidenskabelige foreninger eller sundhedsorganisationer. Sammen med Medicinsk Selskab fik de »store« tidsskrifter, Hospitalstidende og Ugeskrift for Læger en stigende betydning over for Det Classenske Selskab og Bibliotek for Læger. Et par eksempler kan vise, hvor alsidig debatten var. I 1893 var der en diskussion om sammenhængen mellem bakteriologi og afspærringsforanstaltninger mod kolera, et emne, der var af afgørende betydning for en storby og hovedstad som København.¹⁴ Medicinsk Selskab afholdte i 1894 to velbesøgte ekstraordinære møder om Københavns renovationssag, efter oplæg af Københavns stadsingeniør Charles Ambt; i 1898 var der debat om regeringens kommissionsforslag til kødkontrol, rejst af medlem af Sundhedskollegiet, Københavns stadslæge Emil Madsen Hoff,¹⁵ og i 1903 diskuterede man tuberkulosebekæmpelse.¹⁶

Det var fremtrædende professionelle og embedsmænd, der her ytrede sig. Ambt var ansvarlig for den tekniske infrastruktur i byen, og er fremhævet som den, der var den egentlige bagmand bag fremvæksten af København som moderne storby.¹⁷ I 1905 angreb foreningen regeringens initiativer på prostitutionslovgivnings område.¹⁸ Prostitutionen var under forfatningskampen i slutningen af 1800-tallet blevet et symbol på striden mellem højre, der ville tillade den kontrollerede prostitution og venstre, der af moralske grunde ville kriminalisere den. Debatterne viser dermed lægernes forsamlinger som åbne og udadvendte fora med adresse til offentligheden eller politikere om deres mening om lovgivning og sundhedspolitikken. På Medicinsk Selskabs møder blev holdt foredrag og debat. Der blev vedtaget resolutioner til politikerne med forslag til lovgivning. Og foredragene blev i deres helhed gengivet i Uge-

skrift for Læger.¹⁹ Ugeskriftet var også åbent for andre faggrupper, der ytrede sig om hygiejniske moderniseringsprojekter.²⁰

I de mere specialiserede faglige foreninger blev der gennemført en helt anden type diskussion. Her har man koncentreret sig om nyt apparatur eller behandlingsmetoder. Sådanne specialforeninger blev der dannet en del af i disse år. Navnlig Den Almindelige Danske Lægeforeningens repræsentanter så dette som udtryk for, at Medicinsk Selskab havde mistet sin berettigelse, medens kredsen omkring Medicinsk Selskabs bestyrelse henviste til behovet for et forum for de fælles faglige emner i modsætning til specialforeningerne, der kun rettede sig til få.²¹

Selskabet for Sundhedsplejen tilhørte den nye type af tværfaglige foreninger. Den hørte hjemme i København, men havde ambitioner om at reformere sundhedsplejen på landsbasis. Det var en forening af nyere dato, i sin åbenhed typisk for tiden omkring århundredskiftet, og den var integreret med andre foreninger på området: Af de ni personer, der i 1895 var medlemmer af Sundhedsplejeselskabets bestyrelse var de syv med ved naturforsker mødet i 1892. Selskabet var på samme størrelse som Medicinsk Selskab, i 1895 ca. 380 medlemmer, men en del var utvivlsomt gengangere fra Medicinsk Selskab, ligesom en del fra Medicinsk Selskab deltog i Naturforsker møderne.²² De danske læger havde dermed en omfattende organisatorisk virksomhed, nationalt og internationalt, hvormed de holdt forbindelsen vedlige med andre læger og med naturforskere. Disse organisatoriske sammenhænge delte sig i to retninger. En type af foreninger blev brugt til at fremme og opmuntre forskningen. En anden type af foreninger var mere udadvendt mod omverdenen og blev brugt til at påvirke offentligheden og det politiske liv. Foreninger af denne type med sundhedspolitiske mærkesager skød op inden for mange områder. De var lægernes platform for et samspil med det politiske liv. Eksempler på sådanne foreninger er sygekasserne, Foreningen for Ligbrænding, dannet i 1881,²³ Foreningen til Kønssygdommes bekæmpelse fra 1902, Nationalforeningen til Tuberkulosens bekæmpelse fra 1901, Foreningen til Skolehygiejnens fremme fra 1903, Pædiatrisk Selskab 1908. Netop læger var medstiftere af disse selskaber og deres afgrænsning og stiftelse havde nær sammenhæng med samtidige medicinske opdagelser eller behandlingsmetoder.²⁴

Talsmænd for disse nye foreninger har gennemgående været flittige til at ytre sig offentligt om foreningens formål og aktiviteter, dels i dagspresse²⁵ og i omfattende saglige artikler i fagpressen,²⁶ dels i foredrag, f.eks. i Medicinsk Selskab, hvor tuberkulosesagen blev den succeshistorie som andre sygdomsområder henviste til,²⁷ eller i lægeforeningens lokale kredse.²⁸ Og lægerne begrænsede sig ikke til at diskutere diagnose og behandling, men gik ind i vurdering af sundhedsmæssige hensigtsmæssige bygningskonstruktioner, dimensioner og materialer.²⁹ Tilvejebringelse af ny lovgivning inden for de igangværende mærkesager har været et centralt mål, og foreningens påvirkning af den offentlige mening har ofte været det nærliggende middel. Lovgivning var vigtig, fordi den indebar en styrende effekt, både som moralsk blåt stempel, som finansieringsmulighed og som straffehjemmel.³⁰ For at opnå dette måtte forskellige elementer mobiliseres i kampen for fremskridtet: Reformatorerne lagde vægt på, at fortræffelige mænd fra forskellige professioner, lægevidenskab, teknik, jura, forretningsliv og sågar administration var repræsenteret til at tale for sagen.³¹ Åbning ud til den bredere offentlighed var en realitet, således også fra 1896 med det mere almene Tidsskrift for Sundhedsplejen. Det var lægen, tuberkulosekonsulent Carl Lorenzen der var primus motor for dette tidsskrift, samtidig med at han ydede bidrag til Albertis avis Dannebrog.³² Det er i dette miljø, vi skal søge initiativtagerne til den folkebevægelse der satte gang i tuberkulosesagen.³³

Analysen af lægernes foreningsliv omkring århundredeskiftet viser, at de havde en klar dagsorden med ønske om omfattende samfundsmæssige reformer. Og de var i stand til at opnå lydhørhed hos de toneangivende dele af befolkningen. Der var også et ønske om, gennem appeller til det politiske og administrative system, at skabe lydhørhed over for lægefaglige krav.³⁴ Desuden ser vi, at det organisatoriske liv undergik kraftige ændringer med nydannelser eller omformning af bestående organisationer. Der skete dels en opsplittning og specialisering indenfor de enkelte faglige specialforeninger og kongresser, dels en samling med henblik på at opnå større overblik. Således blev Den Almindelige Danske Lægeforening i højere grad en forening til varetagelse af lægernes interesser, mens de faglige foreninger og kongresser blev flere og mere specialiserede og afspejlede lærdomsstrukturen, mens Medicinsk Sel-

skab som den samlede faglige forening for den sundhedspolitiske debat blev styrket. Samtidig kan observeres, at de øverste sundhedsadministratorer i Sundhedskollegiet var mest talstærkt repræsenteret i den forening, der blev svækket i denne ændringsproces, nemlig det Classenske Litteraturselskab. Der var således skabt et potentielt nyt politisk forum for interaktion. Men dette forum voksede op uden for de mere etablerede dele af lægefaglige kredse i Sundhedskollegiet og Det Classenske Selskab.

Det nye i dette organisatoriske arbejde lå tildels i specialiseringen, men i øvrigt ikke i organisationerne eller deres funktioner, ej heller i den statslige støtte eller tilskud. En ændring i forhold til tidligere lå snarere i, at organisationerne mere systematisk gav basis for at lægerne nu henvendte sig til den offentlige sfære, hvor den herskende opfattelse tidligere havde været, at viden om sundhed og sygdom var noget kun læger havde mulighed for at forstå, eller forhold, som lægerne skulle bringe frem i det legale system overfor administrative eller politiske myndigheder. Offentligheden blev et forum for lægerne som gruppe og for deres organisationer, og lægerne blev af deres forening opfordret til at engagere sig offentligt i politisk arbejde. Et andet fagligt forum, der fik stigende betydning for det offentlige liv var Nationaløkonomisk Forening og det tilknyttede tidsskrift Nationaløkonomisk Tidsskrift som et tidsskrift, der behandlede de samfundsøkonomiske aspekter af det politiske og administrative liv.³⁵ Dette tidsskrift blev fødselshjælper for den organisation, nemlig sygekasserne, der gjorde det muligt for den almindelige befolkning at finansiere lægebesøg.³⁶

Modernisering, urbanisering, effektivisering

Men herudover var reformlægerne sig bevidste om, at de med deres reformforslag skabte en efterspørgsel efter ydelser som netop de kunne give, og de tilkendegav deres krav om som eksperter at medvirke ved den fysiske udformning af institutionerne.³⁷ Deres indsats var et led i holdningsbearbejdning, hvor de støttede sig til en kulturel udvikling i et brud med traditionen. Opmærksomheden var i vidt omfang rettet mod overvejelser over, hvilke institutioner, der kunne tænkes at løse de opgaver, som deres reformforslag indebar. Offentlige myndigheder blev den næsten enerådende målgruppe for reformopfordringerne. Der blev nok appelleret til privat

III. Om den offentlige Renlighed. m m.

§ 14. Om den offentlige Renlighed, navnlig Renholdelsen af Gader, Veje eller Pladser og Vandløb, gælder Politivedtægtens Bestemmelser.

Spytning paa Fortøve er forbudt.

Under særegne for den offentlige Sundhedstilstand farlige Omstændigheder kan Sundhedskommissionen midlertidig paabyde hyppigere Gadefejning, Vanding af Gader, Veje og Pladser, saavel som Rensning af Afløbsrender, Rendestene, Grøfter, Kanaler og andre Vandarealer.

§ 16.

Overtrædelse af denne Lov eller af de i Medfør af samme givne almindelig eller særlige Paabud straffes, for saa vidt højere Straf ikke er forskyldt efter den almindelige Lovgivning, med Bøder fra 2 til 2,000 Kr. eller med Fængsel (jfr. almindelig borgerlig Straffelovs § 25).

Bøderne tilfalde Statskassen.

Sagerne behandles som offentlige Politisager.

Straf. Her gengives nogle af de straffebestemmelser, som Hospitalstidendes redaktion var tilhænger af. Der er imidlertid ikke meget, der tyder på, at straffesager har haft en fremtrædende plads. I hvert fald har domme om spytning og overtrædelse af tuberkuloseloven ikke fundet vej til Ugeskrift for Retsvæsen. Der kan sagtens have været straffesager, selv om de ikke er optrykt i Ugeskriftet, der kun tager domme af principiel juridisk interesse. Men sager om overtrædelser af sundhedsvedtægter og smittelovgivning (navnlig køns sygdomme) var ikke helt sjældne mellem 1906 og 1928. Fravær af tuberkulosesager må være en indikation af, at de øvrige beherskelsesteknikker har virket. Øverst fra Københavns Sundhedsvedtægt 1918. Nederst fra loven om tuberkulosebekæmpelse 1905.

initiativ og privat kapital, men kun for at »klare den offentlige menings forståelse for sagens betydning at vække interesse og initiativ at gøre spørgsmålet moderne så skal publikum og myndighederne nok bøje sig for presset«. ³⁸ I de politiske diskussioner om valg af behandlingsteknikkerne blev Danmark sammenlignet med forholdene i udlandet. Det indebar et mål for, hvad det vil sige at være civiliseret, og dermed en standardisering af behandlingstilbuddet. Her blev refereret til steder, hvor man allerede havde løst spørgsmålet på en for tuberkuloseforeningen tilfredsstillende måde. Den nye behandlingsmetode, som lægevidenskaben netop havde lagt sig fast på, var central for at nyordne forholdene, og tilvejebringelse af oplysninger gennem statistik og i det hele frembringelse af ordnede civiliserede forhold fremfor fortidens rod og

uorden, var en spore.³⁹ Hele den sammenhæng, hvori fortalernes placerede deres mærkesager, var med til at få dem til at fremtræde som et led i en samlet civilisationsproces. Forandringen skete samtidig med tilflytning til by fra land, således at bymæssig adfærd vandt frem på bekostning af bondekulturen. Også effektivitet i erhvervs- og samfundslivet lå på sinde, når man interesserede sig for en eventuel sammenhæng mellem tuberkulose og alkoholisme. Ligesom alkoholismen påvirkede tuberkulosen den enkeltes mulighed for at tage vare på sig selv og sine, passe sit arbejde, etc. Selvom der manglede statistisk dokumentation, fastholdt den officielle analyse den sammenhæng, som var påvist klinisk.⁴⁰

Finansielle og organisatoriske muligheder

I tilvejebringelsen af denne orden og fornøden statistik til brug for sygdomsbekæmpelsen var hospitalet essentielt af flere årsager. Dels var oplysninger fra praktiserende læger eller ligsynsmænd utilstrækkelige. Kun hospitalet kunne sikre, at oplysningerne kom til at foreligge i den form, med den sikkerhed og kontinuitet og sammenlignelighed, der gjorde anvendelsen mulig til brug for sygdomsbehandlingen.⁴¹ Desuden samlede hospitalet de syge på eet sted, hvorfor det forsynede forskningen med en række af de, iøvrigt sjældne tilfælde, der var nødvendige for fremskridtet.⁴² Sammenhæng mellem den lægevidenskabelige forskning og hospitalet havde været et klart standpunkt og krav fra lægeside f.eks. i forbindelse med opførelse af det københavnske kommunehospital.⁴³ Og det var en sammenhæng, som lægerne til stadighed søgte at udbygge og fastholde, fordi den understøttede det lægefaglige niveau.⁴⁴ Politiske forsøg på brud med denne sammenhæng blev angrebet på det skarpeste, som f.eks. når den fremtrædende bakteriolog Carl Julius Salomonsen på Naturforsker mødet i 1892 vendte sig mod regeringens forsøg på i lovforslag om nye afdelinger på Frederiks Hospital at give afkald på Kommunehospitalets tilknytning til Universitetet.⁴⁵

Staten spillede en central rolle i lægernes bevidsthed. Som udsteder af regler, der tilrettelægger den lægevidenskabelige uddannelse og som bevillingsmyndighed, var det primært den, der blev anset som adressat for reformkrav. Derfor kunne den endelige løsning af opgaverne godt ligge i kommunalt regi, som f.eks. skole-

lægerne, der naturligt måtte ansættes af kommunerne. Her var lægernes strategi nærmere at få staten til at anvende sin myndighed overfor kommunerne til at stille krav om skolelæger. Ønske om retlig regulering spillede her en væsentlig rolle, og udgangspunktet på lægemødet i Den Almindelige Danske Lægeforening i 1899 var, at spørgsmålet om skolelæger ikke blev løst, før man fik en lovgivning. Men et cirkulære kunne også gøre det. I 1900 kunne Lægeforeningen til sine medlemmer tilkendegive, at man nu mente spørgsmålet tilfredsstillende løst ved et cirkulære fra Kultusministeriet og ansættelse af skolelæger.⁴⁶ Også i andre sager anså lægerne kommunerne for at være medspiller, f.eks. i spørgsmålet om Københavns kloakering, i spørgsmålet om sammenhængen mellem Kommunehospitalet og forskningen. Afgørende for, hvilken myndighed, der var relevant for sagen, var således ikke dogmatisk bestemt, men syntes afgjort ved den lokale infrastruktur og urbaniseringsgrad. Det var tilfældet med skolehygiejnen, hvor der på landet var tale om en vidtspredt, lokalt baseret brugergruppe. Her blev København og købstæderne samt stationsbyerne set som de steder, hvor der ville være tilstrækkeligt befolkningsunderlag for en skolelæge.⁴⁷

Hvor brugergruppen var mindre og der kunne argumenteres for en større specialisering, blev der imidlertid appelleret til staten. Sindssygevæsenet var i vidt omfang statsligt. Reformforslagene gik her i retning af at argumentere for, at kommunerne belastede væsenet med tilfælde, der ikke var lægeligt fagligt, men derimod forsørgelsesmæssigt begrundede, altså en kritik af manglende respekt for lægefaglige kriterier. Selvom der var tale om et pres til fordel for en kommunal opgave, nemlig forsørgelsen, var lægernes argumenter dermed begrundet i at reservere det egentlige sindssygevæsen som en statslig specialopgave. Også det voksende problem med epileptikere blev fremstillet som en statopgave, som endnu ikke var blevet erkendt, men hvor man utvivlsomt måtte bøje sig for dette krav om lægeligt tilsyn.⁴⁸ Tuberkulosesagen hørte således hjemme i en udbygget og frugtbar offentlig debat om offentlig finansiering og behandling af en lang række forskellige sygdomme, der blev oplevet som et problem for det moderne bysamfund. Lægerne havde løsninger på disse problemer, fordi de kunne definere dem som specifikke sygdomme, der krævede en specialiseret og standardise-

ret behandling. Den debat, der fandt sted om opgaveplaceringen viser, at en central, statslig opgaveløsning kom til at stå som den mest rationelle løsning, både ud fra en administrativ, politisk og lægefaglig opfattelse, når det var en specialopgave som tuberkulosen, det handlede om. Lægerne så desuden en bedre mulighed for at få gennemslagskraft med specialopgaver i et statsligt system eller i større, urbaniserede bysamfund.

I forbindelse med bekæmpelsen af tuberkulose blev spørgsmålet om dennes placering som kommunal opgave diskuteret blandt lægerne i Medicinsk Selskab. Konsekvensen af Nationalforeningens standpunkt var, at tuberkulosebekæmpelse måtte være en statslig opgave. Der var stor forskel på tuberkulosens udbredelse i de forskellige kommuner, og dermed var kommunernes incitament til at foretage sig noget meget uensartet fordelt. Dette ville gøre den kommunale indsats valen.⁴⁹ Altså en faglig betænkelighed, begrundet i brugergruppens heterogenitet og dets betydning for manglende muligheder for den faglige specialisering. Ganske vist pegede man på muligheden, for at opgaven blev løst af kommuner og amter med statsligt tilskud. Dog var den overvejende holdning hos de debatterede læger i Medicinsk Selskab, at tuberkulosebekæmpelsen var en statslig opgave. I deres ønske om statsintervention stod en front af yngre læger over for den ældre generation, personificeret ved Sundhedskollegiets mangeårige medlemmer.⁵⁰

Danske læger hentede inspiration til tuberkulosebehandlingen overalt i Europa. Men det blev de principper der lå bag den tyske sanatorieopbygning der vandt, da Nationalforening fra 1901 stillede krav til behandlingen.⁵¹ Det tyske princip gik på at samle behandlingen i store anstalter, hvor de syge placeredes under fuldt opsyn. Ved overvejelser om konkret beliggenhed af anstalterne indrog man ganske vist bl.a. lokaliteter, der geografisk muliggjorde de indlagtes mulighed for besøg, men hovedhensynene var placering og udformning, der blev besluttet efter samlede overvejelser over et optimalt klima i relation til sygdomsbekæmpelsen, betragtninger, der bevirkede, at lokalhensyn let blev nedprioriteret. Det betød også, at indflydelse fra det nære lokalsamfund fik sværere ved at slå igennem over for anstaltens regulering. Endelig indebar behandlingsmodellen, at en centralistisk, statslig løsning blev den mest indlysende.

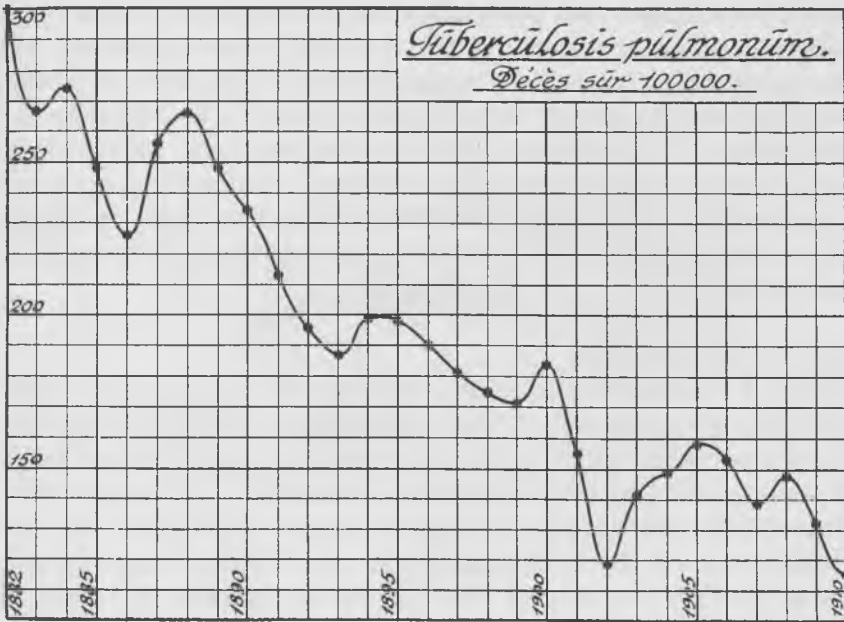
Æstetik kan indeholde et budskab og dermed fremelske en bestemt holdning hos beskueren. Illustrationen viser arkitekten Josef Hoffmanns Pankersdorf Sanatorium i Wien fra 1904. Hoffmann var den arkitekt og designer, som Wiens liberale og progressive borgerskab foretrak. Han kom til at repræsentere en reform af den private sfæres materielt-visuelle udformning. Klunketidens fløj blev udskiftet med rette linier og funktionalitet. Skønhedsidealet blev i Hoffmanns udformning det enkle og renlige, det stramme og disciplinerede. I denne spisesal er dette gennemført ud i mindste, sirlige detalje. Efter Louisiana Revy, jan. 1991, s.65.

Denne gennemgang af forudsætningerne for etablering af den danske tuberkulosebekæmpelse viser, at betingelserne var tilstede for at denne kunne virke som et gigantisk projekt for ændring af befolkningens adfærd. Spørgsmålet er om dette behandlingsprogram også kom til at fungere således. For at komme nærmere ind på livet af den problemstilling er det nødvendigt at (1) kaste et blik på ændringen i omfanget og kvaliteten af samtidens sundhedslovgivning; (2) diskutere den trussel som tuberkulosen udgjorde på dette tidspunkt samt (3) diskutere intensiteten af indsatsen mod sygdommen.

Sundhedslovgivningen

Efter venstre-regeringen var kommet til ved systemskiftet i 1901, blev stilen i forbindelse med reformer lagt om. I reformperioden i 1890'erne havde det været det administrative eller sundhedskollegiale system selv, der havde arbejdet med reformer. Det gælder således sygekassereformen, der blev fremsat som et lovforslag, udarbejdet af Indenrigsministeriet, og det aldrig vedtagne forslag til lov om et Sundhedsråd, hvor størstedelen af arbejdet blev gjort af Sundhedskollegiet selv.⁵² Men venstre-regeringen valgte i stedet at fremsætte forslag, der var blevet udformet af uafhængige kommissioner med politisk og sagkyndig repræsentation. Det havde den fordel, set fra regeringens side, at man opnåede uafhængighed af ministeriets eksperter i Sundhedskollegiet. Dem havde venstre et anstrengt forhold til.⁵³ De repræsenterede den »gamle« del af det lægefaglige system, der var trængt i baggrunden ved dannelsen af de nye offentlige lægefaglige foreninger. Desuden kunne man med en kommission få afprøvet det politiske grundlag, inden fremsættelse af eventuelle lovforslag. Denne model blev valgt, da man i 1908 nedsatte Medicinalkommissionen, der udformede forslag til reformering af sundhedsvæsenet. Og den blev valgt, da man skulle udarbejde forslag til en ordning af tuberkulosebekæmpelsen.

Tuberkulosekommissionen blev nedsat ved kongeligt kommissorium den 18. november 1901. Den afgav betænkning i 1903. I 1904 fremsattes lovforslag om statslig tuberkulosebekæmpelse og statsstøtte til behandlingen. Den nyordning, der blev lagt fast med disse love, blev grundlaget for tuberkulosebekæmpelsen fremover. Den resulterede i opbygning af en række institutioner for behandling af tuberkulose.⁵⁴ Sundhedsvæsenets overordnede struktur blev sat til diskussion i den Medicinalkommission, der blev nedsat med lov af 13. marts 1908. Medvirkende til, at der opstod forståelse mellem lægerne og politikerne på Medicinalkommissionens område, var utvivlsomt samarbejdet om tuberkulosebekæmpelsen. Lægerne var stærkt utilfredse med Sundhedskollegiets indsats på tuberkuloseområdet. Og omvendt spillede det også en rolle for de nye læger, at de gennem praktisk samarbejde i »Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse« med en fremtrædende venstrepolitiker som I. C. Christensen var blevet overbevist om, at Venstre ikke

Statistik. Lungetuberkulosestilfælde i København. Statistik er en beherskelsesteknik, fordi den leverer en rationel begrundelse for en samlet indsats. Og den er ikke værdifri. Grafen her viser, at antallet af lungetuberkulosestilfælde var faldende allerede inden storindsatsen over for sygdommen konstruerer virkeligheden. Stigningen i 1902 er forklaret med øget viden om "tuberkulosens væsen", således at lægerne herefter er begyndt at lægge mere vægt på netop lungetuberkulosen som dødsårsag. Fra vedtagelsen af tuberkuloselovene i 1905 begyndte tilfældene igen at falde, jvnf. Aarberetning ang. Sundhedstilstanden i København for 1904, Kbhvn. 1905, s.14. Grafen fra Aarsberetning 1911, s. 30.

ville benytte den første den bedste lejlighed til at nedlægge det offentlige sundhedsvæsen.⁵⁵

Endelig var de nye venstrevenlige lægers ønsker om omlægninger i sundhedsvæsenet en faktor. De håbede, at reformer indenfor tuberkulosebekæmpelsen kunne lede til den reform af det samlede sundhedsvæsen, som de ventede på. Systemskiftet bevirkede, at de nu fandt, at der også var politisk baggrund for sådanne ændringer. De knyttede sig politisk til Venstre, skrev som nævnt gerne i et venstredagblad, og de så hen til Venstre som det politiske parti, der skulle bane vejen for et nyt sundhedsvæsen.⁵⁶ Den danske tuberkulosesag indeholdt således hele spektret af af de ændringer, der var ved at ske i Danmark på dette tidspunkt, og »de gamle læger«

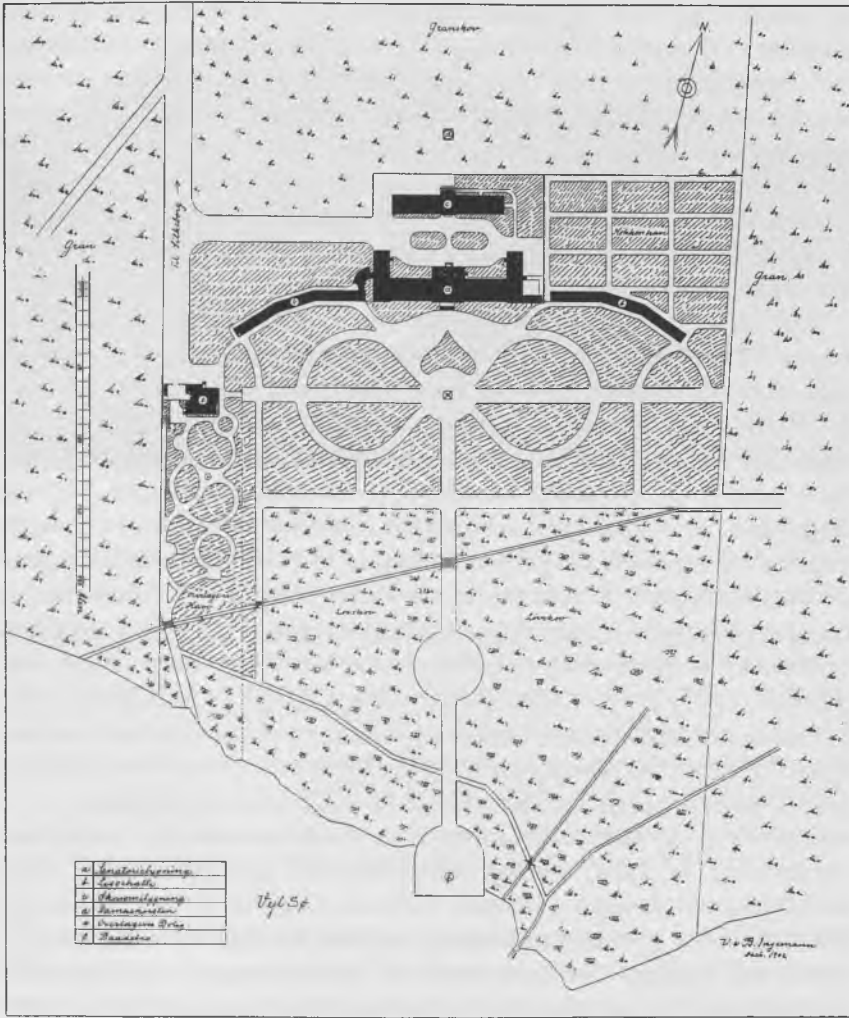
kom til at stå alene med deres afstandtagen til det nye system.⁵⁷ Da tuberkulosebekæmpelsen tog fart omkring århundredskiftet, var den præget af et omfattende engagement fra læger, der havde markeret sig fagligt og kom til det fremover, som fx. Knud Faber, der blev formand for den senere Medicinalkommissionen, og blandt de læger, der var i opposition til det tidligere Sundhedskollegium.⁵⁸ Disse læger var selv stolte af deres politiske betydning og gjorde ingen hemmelighed af de politiske forbindelser som de søgte at benytte sig af.⁵⁹

Intensiteten af indsatsen

Væksten i behandlingsindsatsen manifesterede sig hurtigt. I 1908 var der 1.000 sengepladser for tuberkulosepatienter. I 1926 var der 3.458. I perioden fra 1900 til 1904 anvendte staten 29.700 kr. årligt pr. million indbygger til tuberkulosebekæmpelse. I perioden 1905-09 anvendte den næsten 10 gange så meget, nemlig 385.800 kr. I absolutte tal var det for den første periode 73.900 kr. årligt, for den næste 1.017.000 kr. årligt. I 1920 var den årlige statslige udgift til tuberkulosebekæmpelse 4.461.200 kr., hvilket svarede til 1,5 kr. pr. indbygger.⁶⁰ Da lovgivning og finansiering kom til, var argumentationen i overvejende grad social. Det var opbygning af folkesanatorier, der nu skulle til. Derved udtrykte man en holdning om, at en person ikke måtte være forment adgang til tuberkulosebehandling på sanatorier, blot fordi han ikke havde råd til at betale et ophold på Nationalforeningens sanatorier. Det spillede derfor en stor rolle, at prisen på sengepladser blev holdt nede.⁶¹ Omfanget og intensiteten af behandlingstilbudene havde altså ændret sig væsentligt med den nye lovgivning. Indsatsen var blevet målrettet, standardiseret og udbredt til hele befolkningen.

Truslen fra tuberkulosen

Umiddelbart op til en ny sundhedslovgivning vil vi forvente at se »lig på bordet«- en ny sygdom, øget sygdomsfrekvens eller anden alarmerende udvikling. Men det var ikke tilfældet her. Tuberkulosen var ikke nogen ny sygdom omkring 1900. Og den var ikke i fremmarch. Tværtimod havde der været en nedgang i tuberkulosedødsfald i løbet af 1800- tallet.⁶² Den blev tidligt betragtet som en arvelig sygdom. Ligesom koleraen angreb den ikke alene den fatti-

Individuovervågning og isolation. Situationsplan over Silkeborg Sanatorium fra 1902. Fra lægens lejlighed er oversigt over haveanlægget. Det liggende 8-tal er bestemt til dosering af motion, idet tanken var, at patienterne fik ordre til at spadser 8-tallet igennem et større eller mindre antal gange. Denne beherskelsesteknik er meget hård over for individet, fordi den er total. Den indebærer isolation fra omverdenen og griber ind i hver enkelt daglig bevægelse og tanke. Beretning om virksomheden af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, Kbh. 1903, s.12 -13 og 22.

ge befolkning. Kur- og sanatorieanstalter for de bedrestillede blev etableret i Europa fra omkring 1850, med placering af kuranstalterne i bjergområder, med frisk luft og rigelig ernæring som en væsentlig del af terapien.⁶³ Med tuberkulosebacillens opdagelse skiftede tuberkulosebekæmpelsen karakter. Der var nu påvist et årsagsforhold, omend ikke et specifikt helbredelsesmiddel.⁶⁴ Tuberkulosebekæmpelsen var altså et systemskifte også på lægevidenskabens område. Der var tale om en gennemgribende ændret tankegang, der influerede holdningen til alle infektionssygdomme.

Den hidtidige behandlingsform var i 1886 blevet defineret af lægen Julius Lehmann, der var kommunelæge i København, medlem af Sundhedskollegiet og senere formand eller dekan for dette.⁶⁵ Ifølge Lehmanns opfattelse måtte behandling indebære, at man stillede hygiejniske krav til det lokale miljø. Det synspunkt blev støttet af et andet medlem af Sundhedskollegiet Sophus Engelsted, med bl.a. hans arbejde for desinfektionsforanstaltninger overfor tuberkulose og generel betoning af hospitalsbehandlingsens utilstrækkelighed. Engelsted havde været en af det 19. århundredes foregangsmand for tuberkulosebehandlingen. Han havde initieret opførelsen af Kystsanatoriet Refnæs for kirtelsyge børn, sygdomstilfælde som han i sin doktorafhandling i 1854 havde påvist, at der var gode behandlingsmuligheder for. Som overlæge ved det københavnske hospitalsvæsen og medlem af Borgerrepræsentationen var han levende engageret i den praktiske sygdomsbekæmpelse.

Engelsted og Lehmann mente, at man, bortset fra individuel behandling af visse særligt veldefinerede grupper, måtte søge tuberkulosens årsager i miljøet. Lehmann mente at kunne påvise, hvorledes der var sammenhæng mellem særligt udsatte, lavtliggende og fugtige områder, medens befolkningen i kystregioner havde lavere hyppighed af tuberkulose. Han byggede på teorierne om miasmer, det vil sige en sygdomssmitte, der ikke overføres direkte ved berøring med smittefarlige personer, og som derfor var begrænset til visse usunde lokaliteter, hvorfra smitten bredte sig. Konsekvensen af miasmalæren var, at den bedste behandling af tuberkulosen var en forbedring af det fysiske miljø, dvs. ved at hindre den uheldige påvirkning fra de usunde omgivelser. Kun i mindre omfang og i særlige tilfælde ville sanatorieanbringelse være påkrævet, da løsningen jo principielt lå i miljøet og ikke i smitten

Vel lærer I ej saa stolt at glide,
og bliver ej heller slet saa hvide,

men pjask Jer kun som en *Svane*,
for det er en dejlig Vane.

Oplæring af ungdommen. Malerier fra Kysthospitalet i Refsnæs. Kysthospitalet i Refsnæs blev oprettet i 1875 på privat initiativ af blandt andre Københavns stadslæge Sophus Engelsted. Der er derfor fra den "præregulative" periode, der startede med brask og bram lige efter 1900. Vægmalerierne udgør en hel serie af fugleallegorier, hvor fugle i vers og billeder besynger sund hygiejnepraksis: at spise sundt, at spise vitaminer (tran), at vaske sig, at svømme osv. Fuglene er de hjemlige: uglen, ternen, mågen, storken, kragen, eller som her svanen. Hospitalet er tegnet af arkitekt Ferdinand Meldahl. I 1887 blev malerierne malet af Carl Møller på væggene i hovedbygningen, mens versene var af Chr. Richardt. Sigtet var givetvis at påvirke børnenes adfærd. Om de har opfattet budskaberne er vel et stort spørgsmål. Her er svanen gengivet efter billedbog i Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.

fra person til person. Opfattelsen blev efterfølgende latterliggjort af den nye lægegeneration, der så den som et udtryk for et konservativt temperament og manglende tro på det lægevidenskabelige fremskridt.⁶⁶ Således blev det lægevidenskabelige gennembrud på tuberkulosens område baggrund for en radikalt ny og fremskridts-optimistisk behandlingspraksis, hvor hver enkelt smittet blev underkastet en tæt personlig behandling og adfærdsregulering.

Den mangel på specifikke helbredelsesmidler, som var så karakteristisk for tuberkulosebekæmpelsen på dette tidspunkt, sammenholdt med den nyopblussede interesse for behandling og det fald, der allerede var, har bevirket, at tuberkulosen senere er blevet et

emne for den kritiske eller revisionistiske skole indenfor medicinalforskningen og medicinalhistorien.⁶⁷ Temaet for denne skole er at rejse tvivl om årsag- virkningsforholdet bag lægernes indsats. Når folk blev mindre syge, var det ikke et resultat af lægernes behandling, men en følge af bedre miljø, infrastruktur og ernæring - kort sagt bedre levevilkår. Men levevilkårene eller miljøet var som nævnt også genstand for lægeindsats. I stedet for at uddefinere lægernes rolle burde man måske understrege deres betydning også i denne større levevilkårs sammenhæng. Der er således også i den internationale medicinalhistorie åbnet for årsagsforklaringer og sammenhænge, der rækker langt ud over den lægevidenskabelige verden.

Den engelske historiker Linda Bryder ser den engelske tuberkulosebekæmpelse som et led i middelklassens bestræbelser på at opdrage arbejderklassen til individuel ansvarlighed og dannelse samt bekymring for, om menneskematerialet i den brede befolkning ville være tilstrækkeligt sundt, til at Storbritannien kunne opretholde sin position som en verdensmagt inden for produktion og militær. Dermed sætter hun tuberkulosebekæmpelsen i sammenhæng med den samtidigt opstående spædbørns- og barneplejebevægelse.⁶⁸ En følge af denne opfattelse vil være at se sygdomsbekæmpelsen også som et resultat af et samfundsprojekt, hvor lægerne har spillet en væsentlig rolle. Samlet lever historien om tuberkuloseprojektet altså ikke op til kriterierne for en rationel, faglig årsags-virkningsmodel som den eneste fortolkning. Det var ikke sådan, at man registrerede et øget sygdomsproblem og herefter bekæmpede det med en eksakt behandling lagt fast i lovgivningsmæssige rammer. Der var tale om et mere kompliceret skift i politisk system, sundhedsmæssig og behandlingsmæssig tænkning, generationsskifte i lægevidenskaben og skabelsen af en anderledes social bevidsthed i samfundet som helhed. Socialstaten var begyndt at melde sin ankomst, forstået som en opfattelse af at staten burde sikre de enkelte personer eller grupper mod nød, netop den opfattelse der lå bag sanatorierne som et folkeprojekt.⁶⁹

Midlerne til adfærdsændringen

Tuberkulosesagen udviklede i Nationalforeningens regi sin egen pædagogik, æstetik og praksis. I de sanitære anvisninger indrette-

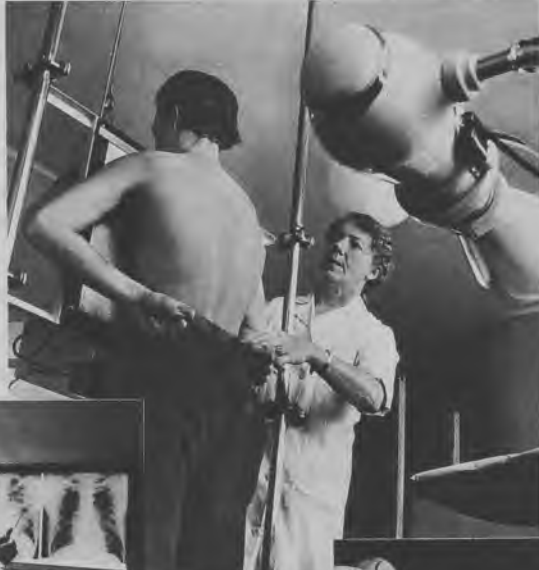
FRA TUBERKULOSENS SLAGMARK

Paa Centralstationen, der er oprettet og drives af Københavns Kommune og har til Huse i Ingerlevsgade, undersøges Patienter, om hvilke praktiserende Læger mener, at de kan have Tuberkulose. Centralstationen havde i 1930, da den blev oprettet, 57.000, i 1943 150.000 Konsultationer. Af 9488 nye Patienter i 1936 havde 5,8 Procent Tuberkulose, af 19.014 nye Patienter i 1943 havde 2,4 Procent eller 464 Tuberkulose, deraf 345 Lunge-Tuberkulose. Skønt kun et Fæstl af de Undersøgte har Tuberkulose, er de mange mange Tusind Ulyseladende „nyttige“ Undersøgelser ikke gjort forgæves, allerede fordi man uden dem ikke havde fundet de virkelig Syge. Paa Billedet herover: En „Mistænkt“ gaar ind ad Centralstationens Dør. Han kom ud med den træsterige Erklæring, at der intet var i Vejen. Herunder: Hvor eneste Patienter rentgen-fotograferes, den „Mistænkte“ her af Sygeplejerske, Fru Hartig.

Efter to Menneskealders Kamp er Tuberkulosen i Danmark trængt saa langt tilbage, at kun New Zealand har en lavere Tuberkulose-Dødelighed end vi. I 1943 døde her i Landet af Tuberkulose 3,40, i 1942 3,46 pr. 10.000 Indbyggere. Saa ringe Dødeligheden er, er forstærket dog nødvendig, navnlig i disse Krigens Aar, da Tuberkulose-Sygeligheden er tilfældende. Kampen læres paa flere Fronte og med stadig bedre og sikrere Vaaben. Paa den ene Front opsporer man Tuberkulosen, i mangfoldige Tilfælde ogsaa det, hvor den Angrebne selv ikke aner, at han er syg. Paa den anden Front stiller man Kampen paa den første med et rationelt Erkendelses-System. Paa den tredje gaar man Behandlingen stadig mere effektiv. Paa dette Front-Afsnit tager den videnskabelige Forskning heldigt Del i Feltoget. Billederne til denne Serie fra Tuberkulose-Kampens Slagmark er taget paa Centralstationen for Tuberkulose-Behandlingen i København, paa Statens SerumInstitut og paa Københavns Universitets Institut for Almindelig Patologi. Disse Billeder skildrer alle Træk af Kampen, Sanatorie- og Hospital-Behandlingens indtaget.

FOT.: GRETE MØLLER FOR B-B

Nær Rentgen-Filmen er fremkaldt, sættes den i en Lyskasse til Beskrivelse af Centralstationens Chef, Overlæge, Dr. Knud Winge (th.) og en af hans Medarbejdere. Der er altid to Læger om Beskrivelsen ud fra den gamle Jagttætte, at fire Øjne ser bedre end to. Overlæge Winge peger med en Papirklud paa et Billede, af hvilket det tydeligt fremgaar, at den Rentgenfotograferede har en tuberkuløs Proces i venstre Lunge. De to andre Billeder i Lyskassen viste intet unormalt.

Side om Side med Rentgen-fotograferingen er Gennemlysningen den mest anvendte Undersøgelsesmaade i Tuberkulose-Erkendelsen. Gennem Skærmen ser den undersøgende Læge, her Dr. Winge, den Undersøgte's Brystkasse og skifter sig allerede derved adskillig Viden om Lungernes Forhold. Overlæge Winge arbejder med Gummihandsker med Elyndlag for at beskytte Hænderne mod Rentgenstrålernes skadelige Virkning.

Underholdning. Billedbladet var et populært magasin med oplysning om store og små begivenheder. Med letfattede billeder og tekst fik den brede befolkning en indføring i kampen mod tuberkulosen. Billedbladet, 22. august 1944.

de patienterne sig under den enkelte overlæge.⁷⁰ Der kom et særligt hygiejnisk design i møblement og andet inventar. Det var enkelt, let og luftigt og med runde hjørner, i kontrast til klunketidens plys og snørkler. I Østrig blev tuberkulosesanatoriets indretning bl.a. forbundet med de fremtrædende kunsthåndværkere Joseph Hoffmann og Koloman Moser fra Wiener Werkstätte, der som æstetisk program havde at afspejle »vor tid på en renere, simpel og mere smuk måde«. ⁷¹ I England blev sanatorierne opført med den idé at visualisere den friske luft. Bygningerne fremstod med store og åbne vinduesarealer, og der blev opført mindre hytter fremfor monumentale bygninger for at afspejle det jævne, landlige, maksimere sollyset og ikke forvirre klientellet, der kom fra arbejderklassen. ⁷² Arkitekturen indgik som et led i behandlingen og terapien, og den engelske tuberkulosebekæmpelse forbandt sig med den nye engelske byplanbevægelse i projektet Papworth Village Settlement, der var opført i overensstemmelse med og under accept af byplanarkitekternes åndelige fader Ebenezer Howard. ⁷³

Overfor den engelske model stod den tyske (og danske), hvor overvågningen af patienternes udfoldelser var tænkt ind i anlægget. Det kom klart frem i den danske sanatoriearkitektur, der blev præget af arkitekterne Valdemar og Bernhard Ingemann. Deres gennemgående idé i de danske sanatoriers pragtstykke, Silkeborg Sanatorium, var lange sigtelinier og oversigtspunkter både ude og inde, således at en lille håndfuld personale kunne holde konstant opsyn med et stort antal patienter. Der var mindre sanatorier som fremtrådte med mere villaagtigt præg. ⁷⁴ Men også de havde den samme styring af patienterne til formål. ⁷⁵ Og Silkeborg blev i Ugeskrift for Læger holdt frem som mønster på den strukturerede tuberkulosebekæmpelse. ⁷⁶

I sanatoriet blev patienten oplært i de særlige ritualer omkring vejning, tandbørstning, mundskylning og afmålte spadsereture. Det var ofte børn og unge, der fik tildelt en »plejemor«. Livet i sanatoriet kom til at præge den enkelte; man levede med i sanatoriets rytme. Tilværelsen udenfor blev mere fjern. Man isolerede sig fra omverdenen og fik nye vaner. Lægerne var med til at præge disse vaner, i og med at overlægen på hvert sanatorium gjorde sig overvejelse om, og i mange tilfælde faktisk indførte faste arbejdsrutiner for patienterne efter modellen i de tyske folkesanatorier. På grund

af patienternes uvilje lykkedes det ikke for alle danske sanatorier at indføre arbejdspligt. Og nogle steder måtte man yde en form for godtgørelse, der f.eks. kunne gå til patienternes underholdning.⁷⁷ Det var i et og alt en radikalt anderledes tilgang til behandlingen end den, der var blevet anvendt af miasmalærens tilhængere. Den lægefaglige teori styrede behandlingstilbuddet helt ned i detaljer og legitimerede rationelt omfattende begrænsning af de syges frihed.

Nationalforeningen havde på et tidligt tidspunkt i sit virke planer om at oprette et museum for tuberkulosebekæmpelsen for at kunne udstille de effekter, der var karakteristisk for bekæmpelsen af denne sygdom. Planen blev dog opgivet, fordi det var for kostbart.⁷⁸ Og man har næppe behovet denne form for oplysning, fordi den egentlige sygdomsbekæmpelse foregik så kontrolleret. Men overvejelserne viser, at et sigte med behandlingen var at få budskabet ud, få det formidlet til den brede kreds, der kunne få adgang til en offentlig udstilling. Udstillinger var på dette tidspunkt, før 1. verdenskrig, et væsentligt led i præsentation af nye tanker og reklame for ideer og varer.

Men også uden for sanatorierne blev den korrekte hygiejniske adfærd en mere påtrængende del af dagligdagen. Sundhedskommissionerne og sundhedsvedtægterne var forum for sundhedsinitiativer i det offentlige liv, og der blev indført forbud mod spytning på fortorve.⁷⁹ Praksis på andre områder blev berørt. I kirkelige kredse diskuterede man, om man skulle gå væk fra at indtage altervinen af den fælles kalk og i stedet gå over til at lade hver altergæst drikke af sit eget bæger. Her delte de professionelle sig mellem de traditionalistiske og politisk konservative præster på den ene side og de moderne læger på den anden side. Ingen af parterne havde klare rationelle argumenter set fra et sygdomsbekæmpelsessynspunkt. Det var et spørgsmål om holdninger og værdier, der sågar udmøntede sig i æstetik, som når lægerne argumenterede for et enkeltmandsbæger af et moderne, enkelt design, der lettede rengøringen.⁸⁰

Vurdering af tesen

Tuberkulosebekæmpelse var mere end blot rationel sygdomsbehandling. Den var ikke nødvendiggjort af et fornuftsmæssigt krav

om bekæmpelse af stigende sygdomsfrekvens, idet sygdommen allerede var på tilbagetog da indsatsen intensiveredes. Forudsætningerne for indsatsen skal søges i et kompliceret sæt af strukturer og hændelser, hvor ny viden om årsagssammenhænge gav rationelle argumenter til iværksættelse af et forandringsprojekt, der harmonerede med tidens kulturelle strømninger og samfundsmæssige og demografiske forandringer med en stigende urbanisering. De særlige politiske forudsætninger omkring systemskiftet gjorde det muligt at iværksætte projektet i stor skala. Hovedresultatet var en indsats over for ændring af den adfærd og den social praksis, som fremmede sygdommen og de værdier og holdninger der lå bag. Tuberkulose blev identificeret med traditionel praksis og omgangsformer: Søbning af samme fad, spytning og urenlighed samt æstetisk overlæshed. Den behandling, som den nye lægevidenskab satte ind med, rettede sig netop mere intensivt mod individet og dets adfærd i modsætning til den hidtidige lære, der i vidt omfang havde været rettet mod miljøet. Derfor kom bekæmpelsen af denne sygdom til at betyde en ændring af individets adfærd.⁸¹ På tuberkuloseanstalten var patienten overvåget af lægen, og udenfor var det befolkningen, der betragtede sundhedsvæsenets kampagner, der havde samme formål som sanatoriebehandlingen.

Dette kunne ikke foregå uden udbredt støtte fra samfundets magtapparat. Lægerne appellerede da også til den politiske vilje til at være moderne som et slagord, der kunne sælge. Løfte om helbredelse var et væsentligt argument, og med det en grundlæggende tro på, at fremskridtet og helbredelse lå lige om hjørnet, hvis blot man gav lægerne mulighed for at udøve deres hverv. Synspunkterne blev fremsat i tværfaglige fora med deltagelse af politikere og den dannede offentlighed. Det var en ny generation af læger, der var eksponent for denne opfattelse. Selvom de ikke i alt var enige med systemskiftets politikere, så var det dog i en alliance med dem, at projektet blev virkeliggjort. Meget betegnende voksede behandlingssystemet ikke op lokalt. Det var styret centralt i København. Kun et landsdækkende bevillingssystem, regeringsbureaucrati og central organisering kunne løse opgaven. Dermed blev staten en afgørende aktør i spillet. Og de beherskelsesteknikker, der kunne anvendes, gik lige fra straf til pleje. Ydermere var projektet ikke enestående i behandlingssammenhæng. Parallele behandlingsfor-

- en frivillig Sag i et frit Land.

I Danmark er vi ikke Tilhængere af Tvang — tværtimod har det altid været Skik her i Landet, at enhver handler under personligt Ansvar. Men vi er nødt til at gøre Dem klart, at De paatager Dem et personligt Ansvar ved ikke at lade Dem undersøge — et Ansvar ikke alene over for Dem selv, Deres Familie og Omgangskreds, men ogsaa over for Deres By og Deres Land.

Selv om De synes, at De dermed skal bringe et personligt Offer, bør De alligevel opfylde den Borgerpligt, det er at møde op til Undersøgelse.

Deres Arbejdsgiver ser sikkert med Velvilje paa, at De møder selv om det muligvis maa ske i Arbejdstiden.

Reklame og organisation. Efter 2. verdenskrig bestilte hovedstadskommunerne reklamebureauet Sylvester-Hvid til at lave en husstandsomdelt pjeces om tuberkuloserisikoen som følge af krigen. Kampagnen løb af stabelen i 1946. Sammen med pjecen fik hver person et kontrollkort til en undersøgelse. Tid og sted var angivet på kortet. Det var blot at møde op. Pjecen indeholdt en omtale af den samfundsmæssige betydning af at bekæmpe sygdommen netop nu, information om diagnosteknikker og oplysning om, at helbredelse var mulig. Der var ogsaa en advarsel om, at man kunne være syg uden selv at vide det, det vil sige en begrundelse for at overlade initiativet til dem, der havde forstand på det. Vigtigst er det måske for reklameteknikken, at den understreger det individuelle valg og appel til befolkningens ansvarsbevidsthed over for dens borgerpligt. Det er næppe tilfældigt, at overskriften i 1946 måtte blive som denne appel. Københavns Bymuseum.

løb blev udkastet for andre sygdomme, omend midlerne og styringen var anderledes og en del af projekterne ofte mere lokalt forankrede. Vi er dermed langt fra en forklaringsmodel om den geniale læge Saugmann, der fik overbevist omverdenen om en ny idé for rationel sygdomsbekæmpelse.

NOTER

1. Denne artikel er udarbejdet på baggrund af materiale som jeg har indsamlet i forbindelse med min forskning i projektet »Stat, forvaltning, samfund«.
2. Knud Faber, Tuberkulosen i Danmark, Kbh. 1926, pp. 41-43 omtaler netop Saugmanns artikel som startskuddet. Chr. Saugmann, Om oprettelse af et dansk sanatorium for brystsyge, Ugeskrift for Læger, 1894, pp. 1103-1114. Andre lægevidenskabelige undersøgelser støttede Saugmanns opfattelse, se f.eks. Knud Faber, pp. 27-29.
3. Se således drøftelsen på foreningens møde i Ugeskrift for Læger 1899, pp. 793-95.
4. Om Hagemanns rolle som protektor for Niels Finsen, se Povl Eller, Industriens mænd - et maleri af P.S. Krøyer 1903-04, Kbh. 1984, pp. 29-32.
5. Knud Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, Kbh. 1939, pp. 15-19.
6. Se illustrationerne til denne artikel, hvori de forskellige teknikker er vist.
7. Helle Blomquist, »Efterskrift« i Niels Petersen, Helle Blomquist og Michael Hertz, »Sundhed, byråkrati og politik«, Kbh, 1996, pp. 186-188 og 192.
8. Danmarks Historie. Gyldendal. Bd. 9, 1985, p. 343ff.
9. Helle Blomquist, Efterskrift, op.cit., pp. 208-09.
10. Knud Holch Andersen, Bondelægen. En lokalhistorisk synsvinkel på den praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935, i Finn H. Lauridsen, (red), Festskrift til Vagn Dybdahl (Kbh.,1987), pp. 2-27.
11. Anna Elisabeth Brade, »Behandlersystemet i Danmark 1860-1920«, Medicinsk Historisk Årbog, 1992, pp. 91-117.
12. Blomquist, Efterskrift, op.cit. p. 198.
13. Se Hof- og Statskalenderen for 1896, hvoraf fremgår, at prof. dr. med. A. Stadfeldt og stadslæge J. A. C. Tryde sad i bestyrelsen. De var samtidig medlemmer af Sundhedskollegiet. Andre bestyrelsesmedlemmer var C. J. Salomonsen, Tscherning, H. Bohr og Leopold Meyer.
14. Se Bibliotek for Læger, 1893, p. 225 ff.
15. Hospitalstidende 1900, p. 428ff og 456ff. Indleder og primus motor i debatten var medlem af Sundhedskollegiet E. Madsen Hoff, der på Kollegiets vegne følte sig tilsidesat af justitsministeren ved ikke at være repræsenteret i kommissionen.
16. Hospitalstidende, 1903 p. 576ff og 602ff.
17. Tim Knudsen, Storbyen støbes, Kbh. 1990
18. Medicinsk Selskab, Hospitalstidende 1905, pp. 85-92 og samme, pp. 157-164 med vedtagelse af en resolution der vendte sig mod straf for prostitution.
19. Erik Pontoppidan, Lægerne ogstitutionskontrollen, Hospitalstidende 1901, pp. 667-672 med foredrag og debat. Efterfølgende blev vedtaget en resolution; Holger Rørdam, Bidrag til belysning af kampen mod tuberkulosen, Hosp. Tid. 1901, pp. 522-528, hvor det beklages at staten ikke ville tage sagen op.
20. Cand. polyt. J. Rump, Vandforsyning i små kommuner i udlandet og herhjemme, Ugeskrift for Læger, 1890, pp. 120-137; pp. 145-154, med anbefaling af at forsyne små kommuner med vandledning efter tysk model. A.C. Karsten, Vandklosettets indførelse i København, Ugeskrift for Læger 1896, pp. 236-238 med anbefaling af vandklosetter.
21. Hospitalstidende, 1903, p. 870f, der referere en debat i generalforsamlingen i Medicinsk Selskab. Heraf fremgår også, at Medicinsk Selskab modtog bidrag fra Biologisk forening og Lægeforeningen, og at der var stigning i antallet af foreninger, der benyttede foreningens lokaler.
22. Hof og Statskalenderen, 1895. Det drejer sig om dr.med. Victor Lange, brolægningsinspektør Meyer, stadsingeniør Ambt og dr. phil., kemiker O.T. Christensen. Forhandlingerne fra Naturforsker møderne i 1892, p. 226-7.
23. Også her var bestyrelsen tværfaglig og med fremtrædende personer, fortrinsvis københavnere, jfr. Hof og statskalenderen 1897 og 99 og Helle Blomquist, Aktivister for ligbrænding, Historie, nr. 1, 1998, pp. 67-90.

24. Biografier i Dansk Biografisk leksikon om Svenn Monrad, Axel Hertel, Carl Lorenzen, Holger Rørdam og Edv. Ehlers viser disse lægers engagement i stiftelse af samfundsnyttige foreninger med sygdomsbehandling på programmet netop i årene omkring århundredeskiftet. Til dokumentation af personsammenfald er anvendt oplysninger om bestyrelsesmedlemsskab fra Hof og Statskalenderen 1890-1910.
25. Jfr. f.eks. Niels Petersen, Det Kgl. Sundhedskollegium 1803-1907. Det centrale sundhedsstyre. Byrokrati, sagkundskab, politik. Kbh. 1996, pp. 125-133 vedr. avisdebatten om Sundhedskollegiet.
26. Axel Hertel, Om sundhedsforholdene i de højere skoler, Ugeskrift for læger, 1896, pp. 337-349; 361-372; Edvard Ehlers, Bidrag til diskussion af prostitutionsspørgsmålet, Ugeskrift for Læger 1896, pp. 169-180; 193-203; 217-230; 241-257; G. Borch, Skoleloven og hygiejnen, Ugeskrift for Læger 1896, pp. 1033-1038 med optryk af henvendelse til ministeriet. Desuden Saugmanns fortsatte bidrag, som f.eks. Nogle betragtninger over tuberkuloselovene, Ugeskrift for Læger 1905, pp. 721-722; 750-759 som blandt andet konkluderede at tuberkuloselovene var populære blandt læger. Christian Geill, Er en reform på vort sindssygevæsenets område nødvendig, Ugeskrift for Læger 1894, pp. 1005-1019; 1036-1041; 1053-1061 med anbefaling af stærk centralisering af ledelsen og lægeligt tilsyn.
27. Foredrag af Carl Otto, Kræfthospitaler og kræftkomitéer, Bibliotek for Læger 1907, pp. 231-265 i Medicinsk Selskab med opfordring til at danne en kræftkomité.
28. Nicolaj Flint, Aforistiske bemærkninger om opførelse af skolebygninger i provinserne, Bibliotek for Læger, 1902, pp. 197-223.
29. Nicolaj Flint, op.cit.
30. Se G. Borch, Ved årsskiftet, Ugeskrift for læger 1900, pp. 1-4; samme 1901, Ved årsskiftet, pp. 1-4 og pp. 5-14, den Norske og danske tuberkuloselov; S. Meyer, Ved årsskiftet, Ugeskrift for Læger 1902, pp. 1-4; samme i 1903, Ved årsskiftet, pp. 1-7; samme i 1904, pp. 1-4. Tuberkuloselovene, (redaktionel note) i Hospitalstidende 1905, pp. 337-344, hvor regeringen takkes for den moralske støtte fra statsmagten, som lovene var udtryk for, samt for den pekuniære støtte og hjælp i form af forordninger og sundhedsvedtægter.
31. Ugeskrift for Læger var begejstret for det almindelige danske Hygiejnemøde, hvor der som noget nyt, foruden læger havde medvirket teknikere og kommunale embedsmænd, se omtalen i den officielle omtale ved starten af året i Ugeskriftet for 1905, S. Meyer, Ved årsskiftet, pp. 1-6, sp. p. 4.
32. Knud Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, p. 39.
33. Samme, pp. 15-16, der omtaler Carl Lorenzen som idemanden bag Nationalforeningen, og Holger Rørdam og Faber selv som støtterne.
34. Således Knud Børge Pontoppidan i hans forslag til reform af sindssygevæsenet, mangel på psykiatriske sengepladser og behov for forskning, jfr. Bibliotek for læger 1901 og Fehrs kritik af Pontoppidan, sst. 1902, pp. 111-131. Her kritiserer Pontoppidan, at sindssygevæsenets dårlige forfatning gør det vanskeligt for lægen at udføre forskningsmæssigt arbejde. Det er Fehr enig i, jfr. p. 128.
35. Se således kontorchef i Københavns Kommune, Ræder der i en artikel om alderdomsforsørgelsesloven erklærer, at han ville forhindre en uheldig opinion, N.T., 1894, p. 295ff, hvoraf det samtidig fremgår, at der var offentlig debat i Berlingske Tidende knyttet til diskussionen.
36. Th. Kornerup i N.T. 1891, p. 267 om kommunernes størrelse, sst, p. 298 om lovforslag om ulykkesforsikring, og Th. Sørensen i N.T. 1891, p. 247 om kostudgifter samt N.T. 1890, p. 257 om alderdomsforsørgelse.
37. Th. Rovsing i kritikken af det nybyggede Frederiksberg Hospital i Hospitalstidende, 1893, p. 1088ff, hvor der blev klaget over, at der »manglede en vis speciel sagkundskab...« og »nødvendigheden af, at en arkitekt med erfaring i

- hospitalsbygning stadig må være i intimt samarbejde med læger, der har lang hospitalserfaring.«
38. Carl Otto i Bibliotek for Læger 1907, p. 261, op.cit. Fremhævnningen er Carl Ottos.
 39. Hospitalstidende, 1895, p. 1082ff ved redegørelse for flyttesagen for Frederiks Hospital som »en plet på nationen.. befinder man sig virkelig i et civiliseret land...«
 40. Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet den 25. juni 1903 nedsatte kommission til overvejelse af foranstaltninger til ædruelighedens fremme. Kbh. 1907, pp. 6-12. Bilag pp. 424-430, sp. p. 429-30.
 41. Povl Heiberg i Bibliotek for læger 1897, p. 1ff om kombination af statistik og matematik, med muligheden for at tilvejebringe store tal fra forskellige områder. Carl Otto, sammesteds, 1907, p. 260.
 42. N. Holm, Kliniske forelæsninger i Almindeligt Hospital, Bibliotek for Læger, 1903, pp. 1-33, med fremhævelse af Almindeligt Hospitals fortrin med at have »sygdomstilfælde, som andre læger forholdsvis sjældent får lejlighed til at beskæftige sig med«.
 43. Signild Vallgård, Sjukhus och fattigpolitik. Et bidrag til de danske sjukhusens historia 1750-1850, Kbh. 1985, p. 75ff, der bl.a. anfører problemet med at patienterne, i takt med at der var tale om indlæggelse af mere velsituerede borgere blev vanskeligere tilgængelige for fremvisning.
 44. Carl Otto, p. 234, op.cit.
 45. Forhandlingerne ved de skandinaviske naturforskeres møde i København 1892, Kbh. 1892, pp. 270-71.
 46. Se Ugeskrift for Læger, 1899, pp. 793-95 vedr. referat fra lægemødet og G. Borch, Ved årsskiftet, Ugeskrift for Læger 1900, op.cit., sp. p. 2.
 47. G. Borch, Ved årsskiftet, Ugeskrift for Læger 1900, pp. 1-14, sp. p. 3.
 48. K. B. Pontoppidan, op.cit.
 49. Knud Faber og Holger Rørdam på selskabets møde i 1903, jfr. Hospitalstidende 1903, p. 441, 576 og 620.
 50. Medicinsk Selskab, Hospitalstidende, 1901, pp. 522-28.
 50. Hospitalstidende, 1896, s. 1235 i en omtale af initiativet med iværksættelse af Vejleford Sanatorium. Om indtryk fra studierejser navnlig i Tyskland og Schweiz, se Holger Rørdam, En lang omvej, (Kolding, V. Schäffers Forlag, 1929), p. 90.
 52. Niels Petersen, op.cit. pp. 95-102. Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, pp. 23-29.
 53. Niels Petersen, op.cit. pp. 103-114.
 54. Lov nr. 69 af 14. april 1905 om foranstaltninger til tuberkulosens bekæmpelse og lov nr. 70 af 14. april 1905 om statsstøtte til tuberkuloses sygebehandling. Se om baggrund og statistik i lovbetænkninger, Rigsdagstidende 1904/05, A, sp. 2439ff samt Rigsdagstidende 1911/12, A, sp. 3293ff i forbindelse med lovgivningens revision.
 55. Knud Faber, Tuberkulosen i Danmark, (Kbh., Gyldendal, 1926), p. 41-46
 56. Knud Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, pp. 13 og 16. Dette politiske motiv tillægger også Sophus Engelsted kredsen omkring Nationalforeningen. Victor Scheel, Litteraturanmeldelse. Dr. Engelsted. Gammelt og nyt, Ugeskrift for Læger 1910, p. 279-282 medgiver en politisk-administrativ indflydelse på tuberkulosebekæmpelsen, som han dog, ukorrekt, vil tilskrive Justitsministeriets overlegne og indskrænkede ledelse, se. p. 281. Scheel var dog uenig med Engelstedes behandlingsfilosofi og på linie med sanatoriebehandlingen.
 57. Det var især Sophus Engelsted, der i sine erindringer Gammelt og nyt, i 1910 gav udtryk herfor. Se tillige Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, pp. 23-29.
 58. Knud Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse. Kbh. 1939, s.15-30.
 59. Knud Faber, Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, p. 39 der fremstiller Carl Lorenzen som mellemledet mellem lægerne og Alberti i tuberkulosesagen, hjulpet ved Lorenzens arbejde som lægesagkyndig skribent i Albertis avis Dannebrog.
 60. Knud Faber, Tuberkulosen i Danmark, p. 46.

61. Se denne argumentation i Tuberkulosekommissionens Betænkning, (Kbh., Schultz, 1902). Tankegangen er gennemgående i Nationalforeningens årsberetninger, se f. eks. Beretning om virksomheden af Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelse, Kbh. 1903, p. 12.
62. Knud Faber, Tuberkulosen i Danmark, pp. 34-35 viser en aftagende kurve siden 1876.
63. Edv. Gotfredsen, Medicinens historie, Kbh. 1976, p. 337 og 492.
64. Først i 1948 blev udviklet en effektiv kemoterapi mod tuberkulose. Den blev taget under praktisk anvendelse i 1950'erne, se Klaus Hertel, Tre københavnske epidemier, Kbh. 1984, p. 18 og Linda Bryder: *Below the Magic Mountain. A Social History of Tuberculosis in Twentieth-Century Britain*. Oxford. 1988, p. 256.
65. Julius Lehmann: Bidrag til kendskab om lungesvindotens forekomst. Kbh. 1886.
66. Knud Faber: Tuberkulosen i Danmark. Kbh. 1926, pp. 26-27.
67. Forholdet med den manglende effektive behandling på det tidspunkt, hvor den store behandlingsoffensiv satte ind fremhæves af den konservative, radikale kritiker, Ivan Illich, se Holsten Fagerberg, m.fl. Medicinsk etik och Människosyn. Malmø 1984, p. 58. Den revisionistiske skole indenfor medicinalhistorien er blevet identificeret med forskeren McKeown. En forskningsoversigt giver Øjvind Larsen: *Medisinsk historie- årsberetning, regnskab eller revisjon*. Historisk Tidsskrift. Oslo 1987, p. 522ff. Om Foucaultstudier som et led i social kontrolforskningen, se Annette Faye Jacobsen: *Kontrol og demokrati. Træk af dansk børneforsorgs historie*. Historisk Tidsskrift. Kbh. 1989, p. 253ff.
68. Linda Bryder, op.cit. p. 15-22.
69. Jørgen Dalberg-Larsen, *Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så?*, Kbh. 1984, pp. 107-112.
70. Linda Bryder p. 205 og 200, hvor desuden understreges ligheden med total anstalten i Goffmanns forstand.
71. Lousiana Revy nr. 2, jan. 1991, p. 65 og 66.
72. Linda Bryder, p. 50-52. Terapi i form af landbrugsarbejde var knyttet til den landlige placering og udformning, Linda Bryder, p. 65.
73. Linda Bryder, p. 157-59. Den samme tankegang blev i Danmark opfanget af byplanbevægelsen, se Helle Blomquist, Jura og jurister mellem politik, eksperter og ideologi, *Retfærd. Nordisk Juridisk Tidsskrift*, 1991, pp. 47-60.
74. Således fx. Haslev som også var bygget af Valdemar og Bernhard Ingemann, se Theilland-Poulsen, *Det projekterede sanatorium ved Haslev*, *Architekten* 1903, pp. 181-185.
75. Se f. eks. arbejdsterapien i Halslev, O. Helms, *Kvindlige patienters arbejde på Haslev Sanatorium*, *Hosp. Tid.* 1905, pp. 1147-1155.
76. *Ugeskrift for Læger* 1906, pp. 720 oplyste at Nationalforeningen havde bestemt at læger skulle have tilbud og 10 dages ophold på Silkeborg, hvis de ønskede at sætte sig ind i tuberkulosebehandlingen.
77. Erna Lorentzen, *Livet med skyggen*, Lyngø, 1991, se fx. p. 45; O. Helms, *Kvindlige patienters arbejde på Haslev Sanatorium*, *Hosp. Tid.* 1905, pp. 1147-1155.
78. Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse. *Årsberetninger 1901-07*. Valdemar og Bernhard Ingemanns Silkeborgprojekt var analyseret i Theilland-Poulsens artikel i *tidsskriftet Architekten* 1903, pp. 313-323 og optrykt i *Beretning om virksomheden af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse*, Kbh. 1903, p. 12ff.
79. Københavns sundhedsvedtægt fik dette forbud i 1918, jfr. bkg. af 4. nov. 1918, § 14, stk. 2 i *Lovtidende B*, 1918, smh. med § 14 i bkg. nr. 78 af 15. juni 1886.
80. Blomquist og Ingesman, »Tro, viden og politik«, *Historie*, 1993, pp. 672-707.
81. Se således Knud Faber, *Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse*, pp. 22-23 i et udfald mod spytning på offentlige steder.

Byens Protokolfabrik

Historien om et bogbinderi gennem tre generationer

Af Inger Olufsen

Artiklen fortæller om et bogbinderi, hvis væsentligste produktion i starten var protokoller. Den er et tidsbillede af en håndværksvirksomhed, som i 50 af sine 77 leveår lå i det gamle København inden for byens volde. Det var en tid, hvor håndværk var håndens værk, en tid med lange arbejdsdage og hårdt slid i et støvet værksted. Forfatteren er barnebarn af en af stifterne, Thorkild Michelsen, som i 1921 blev enejer. Historien hviler dels på forfatterens egne oplevelser som barn, som ansat i virksomheden og senest som medindehaver, dels på bevarede gamle kontrakter, regnskabsbøger og billeder.

I 1916 eksisterede der mange bogbinderier både i København og i provinsen. De fleste beskæftigede sig med håndindbinding af bøger. Det kunne være helt små virksomheder, der foretog indbinding for private kunder, som havde købt deres bøger hos boghandleren i et simpelt kartonomslag, eller det kunne være lidt større værksteder med arbejde for et bogforlag, som ønskede at udgive et bogværk i en præsentabel indbinding.

I vore dage er der meget få værksteder, der beskæftiger sig med håndindbinding. Arbejdslønnen er dyr, så det er en kostbar affære at få indbundet en bog. De få værksteder - eller atelierer - der mestrer kunsten, har som kunder mest Liebhaber og samlere eller folk, som skal bruge en indbundet bog til en repræsentativ gave.

Hos boghandlerne kan man selvfølgelig stadig købe indbundne bøger; men de er fremstillet på store maskiner, såkaldte boggader, hvor man så at sige putter papir, pap og skind ind i den ene ende og får en bog ud af den anden ende.

Blandt tidligere tiders bogbinderier var der en hel del, som havde specialiseret sig i fremstilling af protokoller, og behovet for protokoller var stort. Protokoller var et lige så vigtigt arbejdsredskab, som en computer er det i dag. I erhvervslivet brugte man kasse-

bøger, hovedbøger og andre regnskabsbøger. I det offentlige anvendtes protokoller foruden til regnskabsføring også til registrering, fx til skiftesager, folketællinger, handelsregistre og indtil 1928 til skøder og pantebreve. Ved årtusindskiftet bruges der ikke mange protokoller. Der er næsten kun kirkebøgerne tilbage, og nu skal de også føres på edb.

Endnu en årrække vil der være arbejde med at reparere og restaurere de mange gamle protokoller, som findes rundt om på vore arkiver. Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek har således egne bogbinderier, hvor kyndige folk udfører dette arbejde.

Men overgangen fra protokoller til edb er naturligvis ikke sket på én gang. Da brugen af skrivemaskiner og karbonpapir blev almindelig, afskaffede man efterhånden de håndskrevne registre og kopibøger, og nogle af protokollerne afløstes af løsbladebind. Med fremkomsten af bogholderimaskiner opstod også en produktion af kontokort til disse maskiner.

Da Byens Protokolfabrik grundlagdes, var dens væsentligste produktion fremstilling af protokoller. Men til trods for den udvikling, der skete inden for faget og i virksomhedens produktion, fastholdt man de håndværksmæssige traditioner. Byens Protokolfabrik beholdt sit navn helt til 1993 og var, så vidt vides, den sidste virksomhed, der benyttede betegnelsen protokolfabrik.

Stifterne af Byens Protokolfabrik

Frederik Sigvard Jensen, som var født i København den 9.7.1872, var bogbindersøn. Hans far var bogbindermester Johan A. Jensen. Sigvard Jensen, som han kaldtes, kom i lære hos firmaet Bernhard Beuchel og blev udlært den 28.10.1892. Allerede i 1905 nedsatte han sig som selvstændig, i første omgang på adressen Holmensgade 26. Den 18.1.1906 erhvervede han borgerskab som bogbindermester. Året efter flyttede han sin virksomhed til Gothersgade 10, og i 1915 flyttede han til Ny Adelgade 5. Forinden var han i 1914 blevet optaget som medlem af Bogbinderlauget i København.

Kristian Thorkild Michelsen, som kaldte sig Thorkild, var min farfar. Han var født den 22.2.1873 i København som søn af skolebestyrer Anton Frederik Michelsen og Betty Anine Flora, født Frandsen. Der var ikke tradition for en håndværksmæssig uddannelse i hans

Thorkild Michelsen på jubilæumsdagen 28. oktober 1912.

familie; men da Thorkilds far døde, allerede da Thorkild var 14 år, måtte han tage en læreplads, og den 28.10.1887 kom han i lære i H.B. Lynges bogbinderi, som dengang havde til huse i Pilestræde 47. Her blev Thorkild udlært 2.maj 1893, og Lynges bogbinderi blev hans arbejdsplads i næsten 29 år. Han var efterhånden en værdsat medarbejder, og i 1911 blev han værkfører. Den 28.10.1912 fejrede man hans 25 års jubilæum i Lynges virksomhed.

Thorkild havde interesse for organisationsarbejde. I 1901 indvalgte han i bestyrelsen i bogbindernes fagforening, og i 1906 blev han valgt til formand, et hverv han bestred indtil 1911, hvor han var blevet værkfører i Lynges bogbinderi. Ved hans afgang som formand fik han en fornem mappe i rødt skind med en afskedsskrivelse, hvori der stod:

Kære Ven og Kollega, Hr. Thorkild Michelsen.

Idet du nu trækker dig tilbage fra dine Tillidshverv, dels inden for Hovedledelsen dels i Københavns Afdelings Bestyrelse, føler vi

Trang til at udtrykke vor bedste Tak for det gode kammeratlige Samarbejde, der har bestået mellem os i de forløbne 9 Aar, i hvilke du med Kærlighed og Interesse har lagt dine bedste Egenskaber i Organisationsarbejdet. Vi beder dig modtage medfølgende lille Gave som en Erindring om gode Kammerater, der ønsker dig og dine alt godt i Fremtiden.

København d. 17. juni 1911.

Carla Wulff, Anna Nielsen, Hermann Andersen, Hans Olesen, Marie Nielsen, Hansigne Svendsen, Vald. Østerberg, Chr. Christensen.

Sidstnævnte underskriver Christian Christensen, som var kasserer i fagforeningen fra 1901 til 1914, blev Thorkilds gode ven for livet, og deres venskab skulle få betydning for Byens Protokolfabrik.

I 1896 giftede Thorkild sig med den 19 årige Sara Cecilie Guldberg, og i tiden frem til 1911 fik parret 6 børn. Da han blev gift, tjente han 17 kr. om ugen, og en arbejdsuge var på ca. 54 timer. Lønnen steg efterhånden; i 1904 var gennemsnitslønnen for en bogbinder-svend ca. 25 kr. om ugen. Som værkfører fra 1911 har han dog nok tjent noget mere, hvor meget vides ikke. Men trods den lange arbejdstid indrettede han et lille bogbinderværksted i et loftværelse i ejendommen, hvor de boede, og her indbandt han bøger for private for at tjene lidt ekstra. Sønnerne lærte hurtigt at hjælpe til, og hans kone Sara gav også ofte en hånd med.

Bogbindermester Lynge døde i 1913, og enken førte virksomheden videre med Thorkild som værkfører. Måske havde Thorkild håbet på, at han kunne købe enken ud og selv føre virksomheden videre, eventuelt sammen med Lynges søn, som lige var blevet udlært. Antageligt har betingelserne været umulige. Men han havde sparet penge op, og i 1916 fik han mulighed for at etablere sig som selvstændig på anden måde.

Byens Protokolfabrik startes

Thorkild Michelsen fandt sammen med Sigvard Jensen, og de endes om at starte en bogbinderivirksomhed med et nyt koncept. Ganske vist ville man videreføre den produktion, som Sigvard Jensen havde haft. Men som noget nyt ville man påbegynde en produktion af protokoller.

Personalet hos Lynges bogbinderi på jubilæumsdagen 28.oktober 1912.

Det var der en god forklaring på. Thorkild Michelsens gode ven Christian Christensen havde i 26 år arbejdet hos Christian Ernst, Nørrebros Protokolfabrik, hvor han i mange år havde været beskæftiget med protokolarbejde, bl.a. for Sparekassen Bikuben, og i 1915 var han kommet til Lynges bogbinderi.

Imidlertid døde Christian Ernst 14. februar 1916. Han havde ingen arvinger, der kunne overtage Nørrebros Protokolfabrik. Det lå da lige for, at man i den virksomhed, som Sigvard Jensen og Thorkild Michelsen ville starte med Christian Christensen som værkfører, kunne få en del protokolarbejde fra Christian Ernsts kunder. Christensen har sikkert haft et godt kendskab til denne kundekreds fra sin tid hos Christian Ernst. Det blev da også Christensen, som fandt på navnet til den nye virksomhed. Og hvad var mere nærliggende, med Nørrebros Protokolfabrik in mente, end at kalde den nye virksomhed for Byens Protokolfabrik.

Hvordan man ordnede sig økonomisk, foreligger der ingen oplysninger om. Der eksisterer ikke regnskaber for de første fem år. Men

Sigvard Jensen er i hvert fald kommet med nogle maskiner, og Thorkild Michelsen har utvivlsomt måttet indskyde en kontant sum.

Det blev Sigvard Jensen, der sammen med Christian Christensen påbegyndte virksomheden den 1. april 1916 i Ny Adelgade 5. Thorkild Michelsen kunne endnu ikke tiltræde, fordi han som værkfører hos Lyngø havde et længere opsigelsesvarsel. Men i Bogbinderlaugets arkiver er datoen 1. 4. noteret som firmaets startdato. Få måneder senere, den 10. juni 1916, kom Thorkild Michelsens søn Kaj i lære i virksomheden, og endelig 20. juni 1916 havde Thorkild Michelsen sagt farvel til Lyngøes bogbinderi og kunne nu begynde på Byens Protokolfabrik, samme dag som han havde fået borgerkab som bogbinder.

Starten på samarbejdet mellem Sigvard Jensen og Thorkild Michelsen findes indført i Handelsregistret den 22. juni 1916, hvor det noteres, at Sigvard Jensen og Thorkild Michelsen driver bogbinderi i Ny Adelgade 5, og at de begge tegner firmaet. 24. juli 1916 oprettede de en kgl. konfirmeret interessentskabskontrakt. Det har ikke været muligt at finde selve kontrakten, men den omtales i et dokument fra 1921, hvori betingelserne for ophøret af deres samarbejde er beskrevet.

Pladsen var trang i Ny Adelgade, og i løbet af 1916 tog man beslutning om at flytte bogbinderivirksomheden til Gothersgade 12. Huset eksisterer ikke mere. Det blev revet ned i begyndelsen af fyrrerne ved den sanering, der dengang fandt sted i Adelgade -Borgergade kvarteret. Det lå, hvor nu buegangene i Gothersgade er. Værkstedet havde til huse i mellembygningen på 2. sal, og man må undre sig over, hvordan man fik tunge materialer som pap og papir derop, for ikke at tale om de mange, tunge maskiner. Ude fra Gothersgade skulle man 2-3 trin op ad en trappe. Så gik man hen ad en gang, der var så lang, som forhuset var dybt, og så igen ned ad et par trin. Bagest i et hjørne af gården var trappen op til Byens Protokolfabrik. Disse adgangsforhold levede man med til 1941. Den årlige husleje var 800 kr. I 1919 søgte husværten, sagfører Olaf H. Christensen huslejenævnet om tilladelse til lejeforhøjelse, bl.a. fordi udgifterne til natrenovation og trappevask var steget. Han fik imidlertid afslag på ansøgningen.

Hvordan så dette værksted så ud? Fra trappegangen kom man

Gothersgade 12. Side- og baghus i 1942. Bagest til venstre opgang til Byens Protokolfabrik. Værkstedet lå på øverste og senere også på mellemste etage. Københavns Bymuseum.

Byens Protokolfabrik (Sigvard Jensen & TMichelsen) Gothersg.12 . Centr. 13,684

**Protokol- &
Partiarbejde
Kartothek
Udstansning
Opkl. af Kort**

Forlang Tilbud & Overslag.

KTAS' telefonhåndbog 1919, hvor det gamle Palænummer er udskiftet til Central 13684. Det nummer beholdt man til flytningen til Frederiksberg.

ind i et pænt, stort firkantet lokale med vinduer ud mod forgården. Langs vinduerne var der et langt værkstedsbord. På gulvet i dette lokale stod de største maskiner: skæremaskine, stokpresse, papsaks og protokollhæfter. Bagtil mandede rummet ud i et smallere lokale, hvor de mindre stanse- og hæftmaskiner stod, og hvor der var hyl-der til materialer. Bagest var et lille køkken med en jernvask. Her kunne man røre klister ud - det lavede man selv af mel og vand - og her kunne man også tilberede de uundværlige kopper kaffe. I hjør-
net med vindue ud mod baggården var kontoret, som havde en glasrude ud mod værkstedet.

Opvarmningen skete i en stor tromlekakkelovn. Toilet fandtes naturligvis kun i gården og var simpelthen et gammeldags das. Det hørte til dagens orden, at man morgen og aften så rotter pile over gården, og somme tider kunne man om morgenen se, at de havde gnasket i sig af klisterbøtterne. Men sådan var forholdene nok i mange mindre håndværksevirksohmheder den gang.

I Kraks vejviser for 1917 optræder Byens Protokolfabrik for første gang på adressen Gothersgade 12 ved Sigvard Jensen og Thorkild Michelsen, og i KTAS' telefonhåndbog samme år findes en annon-
ce for Byens Protokolfabrik, som allerede dengang havde sit smuk-ke bomærke: en opslået protokol omkranset af bøgeløv og med ini-tialerne B.P. i midten.

Nogle af de mange protokoller til Sparekassen Bikuben.

Den 15. december 1917 blev Thorkild Michelsen optaget i Københavns Bogbinderlaug. Hans laugsbrev underskrevet af oldermand, viceoldermand og 3 bisiddere eksisterer stadig.

Men hvordan var produktionen sammensat på Byens Protokolfabrik? Som nævnt ville man lave protokoller, og en købekontrakt fra den 18. maj 1916 viser, at man hos det grafiske maskinfirma Axel Kiørboe & Co. købte en brugt Brehmer protokollhæftemaskine for 1600 kr. Den blev betalt med 500 kr. kontant. Restkøbesummen skulle afdrages med 20 kr. om måneden, og beløbet forrentes med 6% p.a.

En af de vigtigste protokolkunder var Sparekassen Bikuben, og arbejdet for den var noget særligt. De nye protokoller blev lavet i

virksomheden, men der var også reparationsarbejde på gamle protokoller, og de måtte ikke komme uden for Bikubens hus i Silkegade. Derfor havde man indrettet et lille bogbinderværksted oppe i tagetagen.

I mange år var det Christensen, som kom og lavede reparationsarbejdet i Silkegade. Han kom ganske tidligt om morgenen, kl. 5.30 eller senest 6. På den tid var der kun ham og rengøringspersonalet i huset. Christensen gik så tilbage til Byens Protokolfabrik, når det øvrige personale mødte i Sparekassen. En af de morsomme historier, Christensen fortalte, var, at han somme tider mødte direktøren for Bikuben, som i reglen kom, når Christensen var på vej hjem. Når direktøren kom om morgenen, var det hans vane, at han - iført hvide handsker - gik op ad trappen og lod hånden glide langs det blankpudsede messinggelænder. Hvis handskerne blev sorte af rester af pudsecreme, var det ikke heldigt for den rengøringsassistent, som havde pudset gelænderet.

Indbinding af protokoller adskiller sig en del fra almindelig bogindbinding. Protokollerne skulle kunne tåle at blive bladet i igen og igen. Derfor skulle indbindingen være holdbar. Bladene blev hæftet sammen med metaltråd på kraftige bændler, og også bindsiderne var solide.

Oftest var protokollerne forsynet med sorte kalveskindstrygge og -hjørner, og overtrækket var sort, blankt hørlærred. Skulle protokollerne være ekstra stærke, blev de forsynet med hjørner af kalveskindspergament, og overtrækket kunne være kraftigt molskind, et slags let riflet, solidt stof. Nogle gange blev protokollerne også forsynet med metalskinner forned, så den megen trækken bøgerne ud og ind af reolerne ikke sled på bindets kanter. De fleste protokoller fik titler af rødt skind med guldtryk. Titler på bindets sider var særlig komplicerede at lave. For at de ikke skulle flås af, når protokollerne stod tæt ved siden af hinanden, blev titlerne anbragt i en fordybning. Den blev lavet på den måde, at overtrækspappet var i to lag. I det yderste blev der udstanset en firkant lige præcis så stor, som titelfeltet skulle være. Når overtrækket så var sat på, dannedes der en fordybning på forsiden, hvori man anbragte skindtitlen.

Om kalvepergamenthjørnerne eksisterer der også en historie. Både Michelsen og Christensen var gode venner med dirigenten for

Christian Christensen og Thorkild Michelsen. En lille kaffepause i den travle hverdag. Ca. 1921.

Livgarden. De kendte dirigenten fra deres tid i fagforeningen, hvor gardens musikere havde en ekstra fortjeneste ved at spille til fagforeningsballer. Nu reparerede Byens Protokolfabrik ofte gardens noder, og når man leverede noderne tilbage, fik man somme tider trommeskind, som var gået i stykker, med hjem, og disse kunne mageligt bruges til protokolhjørner. Så genbrug er ikke noget nyt!

Ved siden af protokolarbejdet videreførte man den produktion, Sigvard Jensen havde haft. Det kan siges med temmelig stor nøjagtighed, hvad for en slags bogbinderarbejde, det drejede sig om. I telefonhåndbogen for 1916 annoncerer han med privat- og biblioteksindbinding, foruden med kontorartikler. Der findes en faktura fra 1. juni 1914 fra Hertz' bogtrykkeri til Sigvard Jensen. Den omfatter salg af nogle brugte bogbindermaskiner. Det var bl.a. en udstansmaskine med motor, en hæftemaskine også med motor og en hel del udstansejern. Salgssummen for alle maskiner og stansejern var på 2981,88 kr. Disse maskiner må have været anvendt til forarbejdning af diverse kontorartikler.

Når denne faktura er havnet i Byens Protokolfabriks arkiver, hænger det nok sammen med, at den over for Thorkild Michelsen har skullet vise noget om værdien af Sigvard Jensens maskiner og danne grundlag for, hvor meget Thorkild Michelsen skulle betale for at komme i kompagniskab med Sigvard Jensen. Stansejernene var bl.a. fane-, vinkel- og cirkeljern. Udstansning af fane- og kartotek kort var altså fra starten en af virksomhedens aktiviteter ved siden af protokollerne; og det kom til at præge virksomheden i årene fremover.

Det var midt under 1. verdenskrig, at man startede Byens Protokolfabrik, og også bogbinderfaget kom til at mærke den vareknaphed, der fulgte med krigen ude i Europa. Et par smånotitser i Dansk Bogbindertidende vidner herom. I maj 1917 kan man læse følgende: »Mel til Klister! Det er meddelt Lauget, at kun de, der koger deres Klister selv, kan få Mel til Klister. Andre henvises til Fabrikkerne.«

Også skind, som grossisterne plejede at indkøbe i England eller Frankrig, kneb det med, og i december 1917 indeholder samme blad en artikel om, at man har gjort vellykkede forsøg med garvning af klipfiske- og stenbiderskind, samt at der kan fremskaffes gode svenske kalvehuder.

Værkfører Christian Christensen med en stabel protokoller, sandsynligvis til Sparekassen Bikuben. Ca. 1921.

Thorkild Michelsen bliver enejer

Virksomheden gik tilsyneladende godt udadtil. Men der har verseret mange historier om, at samarbejdet mellem Sigvard Jensen og Thorkild Michelsen ikke var gnidningsløst. Bl.a. gav Thorkild ofte udtryk for, at det især var ham og Christensen, som gjorde en indsats for at skaffe virksomheden flere kunder og mere arbejde.

I 1917 havde Thorkild arvet ca. 7500 kr. efter en velhavende slægtning. Det var måske disse penge, der sammen med flittig opsparing satte ham i stand til i 1921 at købe Sigvard Jensen Hørvid ud af forretningen. I den overenskomst, der omhandler Thorkilds overtagelse af Byens Protokolfabrik, bestemtes det, at Sigvard Jensen Hørvid udtrådte af firmaet den 10. juni 1921, hvorefter Thorkild Michelsen drev forretningen videre for egen regning og risiko. Som vederlag herfor skulle Michelsen svare Sigvard Jensen Hørvid 20.000 kr., som skulle dække hans part af forretningen med maskiner, inventar, udestående fordringer og aktiver af enhver art, og alle passiver skulle betales af Thorkild Michelsen.

Af de 20.000 kr. betaltes de 12.000 kr. kontant. Restbeløbet skulle forrentes med 8% p.a. og afdrages med 4000 kr. den 15. november 1921 og de sidste 4000 kr. 1. april 1922. Skiftet i ejerforholdet kan læses i Handelsregistret afd. 24 fol. 9849, hvor der står: »4.7.1921: Frederik Sigvard Jensen er udtrådt af Firmaet, der fortsætter uforandret af den hidtidige Deltager Kr. Thorkild Michelsen som eneste ansvarlige Indehaver.«

At Thorkild havde brug for driftskapital, da han købte sin kom-pagnon ud, ses af firmaets regnskaber. Ifølge et notat på et regn-skabsark var der en acceptgæld på 3600 kr. i starten af året 1922 til en overretssagfører Karl Bech. 20. marts 1922 lod Thorkild tinglæse et skadesløsbrev med sikkerhed i sin grund på Siamvej og i firmaets maskiner, der til den lejlighed blev vurderet af maskinfirmaet F. L. Bie til en samlet værdi af 20.540 kr. Skadesløsbrevet skulle tjene til sikkerhed for, hvad Thorkild måtte blive skyldig til overretssag-fører Karl Bech. Ifølge hovedbogen var denne gæld steget til 6000 kr. ved udgangen af 1922. Lånet hos Bech afvikledes i 1928. Det er i øvrigt mærkeligt, at Thorkild lånte penge hos denne sagfører i sted-et for at låne dem i banken.

Men der var flere grunde til, at Thorkild måtte låne penge til driftskapital. Husværten havde fået afslag på lejeforhøjelse i 1919, men i 1922 oprettedes der en ny lejekontrakt på det samme lokale, Gothersgade 12 mellembygningen 2. sal, og lejen skulle nu andrage 1600 kr. årligt, altså en fordobling. Også lønstigninger havde man i denne periode. Med virkning fra 1. januar 1920 indførtes 48 timers arbejdsuge med fuld lønkompensation.

Det ses af den gamle hovedbog, at nettofortjenesten i årene 1923-1929, også i forhold til omsætningen, var markant nedadgående. Det kan bl.a. skyldes de ændrede konjunkturer. I de første år efter verdenskrigens slutning havde der været højkonjunkturer med sti-gende priser og stor efterspørgsel. Kronekursen faldt til næsten det halve. Omkring 1921-22 vendte udviklingen, og kronen steg efter-hånden igen til pari. Efterspørgslen og priserne faldt, men omkost-ningerne, materialepriser og arbejds lønninger, faldt ikke lige så hurtigt.

Endvidere har konkurrencen været stor mellem de mange små og mellemstore virksomheder. I 1917 er der således i KRAK opført 223 bogbinderier i København. Nogle af dem har sikkert kun

Kaj Michelsen ved protokolhæfteren i Gothersgade ca. 1921.

været enkeltmandsvirksomheder. Antallet er i dag mere end halveret.

Alligevel foretog Thorkild investeringer i disse år for at kunne producere mere rationelt og tilbyde flere produkter. I 1923 købtes en brugt forgylderpresse til 500 kr. og en papsaks til 400 kr. I de følgende år købtes en udstansemaskine, en brugt hæftemaskine, en hulle- og oilletmaskine og en udstansepresse, bordmodel. Den sidste eksisterede stadig ved firmaets ophør i 1993 og blev brugt til at lave håndprøver på. Bortset fra den elektrisk drevne protokolhæftemaskine og en elektrisk hæftemaskine var de fleste maskiner stadigvæk for hånd- eller fodkraft.

Med stigende udgifter og svingende konjunkturer skulle der passes på pengene, og Thorkild gav derfor ikke hvem som helst kredit. I et svar på en henvendelse til Købmandstandens Oplysningsbureau redegøres for en Hr. J's soliditet. Af svaret fremgik, at han intet ejede og havde pantsat sit løsøre og endda fået gjort udlæg i det. Helt undgik man nu ikke tab. Det ses af hovedbogen, at der enkelte år er tab på debitorer på nogle hundrede kroner. Der er bevaret en veksels fra 1922 fra Thorkilds gamle lærested Lynges bogbinderi,

nu drevet som H.B. Lynges Enke. Firmaet kunne ikke betale et beløb på 300 kr. Vekslen blev protesteret og bærer notat om, at der trods vedholdende banken på døren hos Lynges ikke blev lukket op og beløbet ikke betalt.

Årene 1921 til 1941

I 1921 var Thorkild Michelsens søn Kaj blevet udlært som bogbinder, og samme år kom den næst yngste søn Gunnar i lære. Fotografiet s. 165 er nok taget kort tid, efter at Gunnar Michelsen kom i lære. Her ser man bl.a. Thorkild Michelsen, hans værkfører Christian Christensen og Thorkilds to sønner Gunnar og Kaj. Ved protokolhæftemaskinen sidder en ung dame, Ellen Kerff, som senere blev gift med Kaj Michelsen. På væggen bag Thorkild ses et skilt med Benjamin Franklins manende ord: Tid er Penge.

Kaj Michelsen beskæftigede sig især med protokolarbejde sammen med Christensen. En artikel, som man gik i gang med ved siden af protokoller, var løsbladebind, som Kaj også tog sig af. Disse løsbladebind kom vistnok frem engang i midten af tyverne. Løsblade havde mange steder vundet indpas i stedet for protokoller. Et eksempel er tingbøgerne i løsbladsform, som indførtes med tinglysningsloven i 1928. Man foretog udstansning af løsbladene efter sindrige systemer med både runde og ovale huller, og til bladene lavede man bind. De var forsynet med skindovertrukne metalskinner, og bindsiderne, der blev samlet med solide messingskruer, var oftest overtrukket med stærkt stof, somme tider manchesterfløj, og forsynet med skindhjørner.

Personalestabten var efterhånden vokset. Foruden Thorkild Michelsen, Christensen og Thorkilds to sønner beskæftigede man i reglen to svende og tre bogbinderjomfruer, som bogbinderassistenter kaldtes dengang, samt et bud. I lang tid var firmaets eneste transportmiddel en trækvogn. Det var i øvrigt ganske almindeligt for handlende og småhåndværkere at transportere deres varer på den måde. Først i 1933 blev der anskaffet en budcykel.

Gunnar, som var blevet udlært i 1926, tog sig især af udstansningsarbejdet, som efterhånden blev mere omfattende bl.a. med digeludstansning af reklametryksager. Men det krævede både mere maskinkraft og mere plads. Den 1. juli 1933 lejede man derfor lokaler på første sal i samme opgang i Gothersgade 12 til en årlig leje af

Bogbindermester Kristian Thorkild Michelsen, enejer af Byens Protokolfabrik fra 1921.

1000 kr., og samtidig påbegyndtes en udvidelse af maskinparken med to stansedigler, en ekstra skæremaskine og en perforermaskine, alle købt brugt. Sammen med digelstansearbejdet fulgte også en del arbejde med skilteopklæbning og etiketudstansning.

Produktionen med digeludstansning var medvirkende til, at kundekredsen blev større, men også lidt anderledes. De nye kunder var bl.a. en del reklamebureauer. Reklamefolk stiller ofte krav om yderst fantasifulde produkter, og her var Gunnar den rette til at løse opgaverne. Hans opfindsomhed var stor, og han forstod at finde en

løsning på mange opgaver, der aldrig havde været lavet før. Det var nok begyndelsen til, at Byens Protokolfabrik blev kendt som det bogbinderi, der kunne løse problemer, ingen andre magtede. Der var vidt forskellige produkter: for eksempel kunne det være oplæbning af kæmpemæssige landkort, falsning af brochurer, der var så små, at de kunne ligge i en tændstikæske eller udstansning af spidsfindigt udtænkte æsker til reklameartikler.

Stigningen i både omsætningen og nettofortjenesten de følgende år viser, at udvidelsen med førstesalen og investeringen i nye maskiner havde været en fornuftig disposition.

Omkring 1937-38 startede man import fra Østrig af mekanismer til de nu så moderne ringbind, og det blev Thorkilds søn Kaj, som blev specialist i at lave dem. I begyndelsen var det kun ringbind til specialordrer. Men efterhånden blev der lavet serier i forskellige formater til firmaet A. Behrend. De fleste blev lavet i skind. Nogle blev lavet med indslåede kanter, andre blev glat afskåret og forsynet med en syning i kanten. I begyndelsen må man have fået lavet dette syarbejde ude i byen. Først i 1941 blev der indkøbt en symaskine. Man forarbejdede også blade til ringbindene. Det linierede papir leverede firmaet Behrend, men på Byens Protokolfabrik blev det skåret, fik afrundet hjørner og blev udstanset med huller, der passede til ringmekanismerne.

Efterhånden som personalestaben voksede, arbejdede Thorkild mest på kontoret, hvor han talte med kunder, udregnede priser og ordnede lønningsregnskab. Den øvrige regnskabsføring tog hans søn Gunnar sig af. Kalkulationsarbejdet var dengang omfattende. Da man ikke havde fabrikation af standardvarer, kunne man ikke benytte sig af prislister. Der skulle udregnes en pris på hver enkelt ordre. Produktionen af protokoller var stadig betydelig, og udregning af protokolpriser var omstændelig.

Fra gammel tid opererede man med særlige protokolformater: Bikube, småt Median, stort Median, Royal, Super Royal, Imperial m. fl., og inden for hver gruppe sondredes mellem oktav, kvart og folio formater. Selv efter indførelsen af standardformater (A3, A4, A5 osv.) anvendte man disse særlige protokolformater til helt op i 50'erne. Priserne var, ud over formatet, afhængige af antallet af blade, indbindingsmetode, om protokollen skulle pagineres, have diverse titler osv. Protokoller, der skulle bruges til regnskabsføring,

Gothersgade 12. Fra venstre: Kaj Michelsen, Ellen Kerff, Thorkild Michelsen, Marie Brisson, to af forfatteren ukendte personer, Gunnar Michelsen og yderst th. Christian Christensen. Ca. 1922.

skulle også autoriseres. Det vil sige, at de skulle gennemdrages med en tyk snor, som Københavns Magistrat fastgjorde på bindets bagside med et laksegl, hvorefter Magistraten satte sit stempel foran i protokollen. Ofte skulle bogbinderen også sørge for at bringe protokollerne til autorisation, som skete på Københavns Rådhus. Beregning af, hvor meget skind, der gik til en opgave, var et kunststykke. Skindet af et dyr har jo ikke en regelmæssig facon, og når man betaler for et skind, skal der betales for både hoved, hale og ben, der ikke er særlig anvendeligt. Prisen beregnedes dengang, og det gør den stadig, pr. kvadratfod. Jo mindre dyr skindet kommer fra, des større spild. Mest spild er der på små gedeskind, mens en stor oksehud giver meget regulært skind. Alt det skal man tage hensyn til, når man skal udregne skindforbruget til en speciel opgave.

Den 26. oktober 1937 havde både Kaj og Gunnar fået næringsbrev som bogbindermestre, og 1. april det følgende år blev de optaget

som medlemmer af Københavns Bogbinderlaug. Men der skete flere ændringer i dette år.

1. april 1938 indtrådte Thorkilds ældste søn Ingolf i firmaet. Ingolf Michelsen, som er min far, var oprindeligt handelsuddannet inden for isenkram en gros og arbejdede i firmaet Westheimer, da han i 1922 giftede sig med Christian Christensens yngste datter Alexandra. Imidlertid havde Ingolf lige som sine brødre allerede som dreng lært at indbinde bøger, og han fandt efterhånden ud af, at han hellere ville være bogbinder. Så han lejede et lokale i Ryesgade 60 og senere i Trepkasgade 3 på Østerbro. Her lavede han en del privatindbinding af bøger. Også fremstilling af såkaldte kontrolbøger og følgeseddelbøger til nogle af Østerbros boghandlere var en del af hans produktion. Det var kun et lille værksted, men han beskæftigede en svend og et bud, og min mor hjalp til, især med hæftning af bøger og nummerering af følgeseddelbøger.

Da Thorkild var lidt til års og havde været syg en periode, ville han gerne have Ingolf ind i forretningen, fordi denne ikke alene var bogbinder men også havde god erfaring med handel og regnskab. Man aftalte derfor, at Thorkild købte hans kundekreds, imod at Ingolf gik ind i firmaet. Den 15. februar 1939 blev Ingolf medlem af Bogbinderlauget i København.

Netop omkring dette tidspunkt fik man mulighed for at få en meget stor ordre på skilteopklæbning, så stor, at man ikke havde plads nok til den hverken på 1. eller 2. sal i Gothersgade 12. Den 5. januar 1939 lejede man derfor et lokale i ejendommen Gothersgade 13 i forhuset. Der havde man plads til selve skilteopklæbningen, efter at pap og papir var blevet tilskåret på værkstedet ovre i nr.12. Det blev Ingolf, der sammen med en svend og et par jomfruer stod for skiltearbejdet. Huslejen for dette lokale var 912 kr. årligt. Men man beholdt kun lokalet i 3-4 måneder, til den store skilteordre var færdig.

Flytningen til Peder Hvidtfeldtsstræde - og 2. verdenskrig

Man havde klaret pladsproblemet for denne gang. Men i det lange løb var lokalerne blevet for små til den stadigt stigende produktion, og det var upraktisk at have værkstedslokaler i to etager. Maskinparken var igen vokset, oven i købet med en elektrisk skæremaski-

Opgangen i Peder Hvidtfeldtsstræde 9. Der var to bogbinderier i samme opgang. 1941.

ne, som købtes i december 1940 brugt for 2300 kr. Denne »nymodens« anskaffelse var ikke helt efter Thorkilds hoved, men med tre sønner i forretningen har han måttet bøje sig for deres krav om modernisering af maskinparken.

Ud over pladsmangel kom det problem, at dagene var talte i Gothersgade 12. Københavns kommune arbejdede med en plan om sanering af hele Adelgade - Borgergade kvarteret. Planen omfattede også den øverste del af Gothersgade op mod Kgs. Nytorv. Man måtte altså se sig om efter andre lokaler.

Men det skulle helst være i den indre by, for dengang boede de fleste af kunderne endnu »inden for voldene«. Det lykkedes at finde et egnet lokale i Peder Hvidtfeldtsstræde 9, lige bag Kultorget. Dette lokale lå også i baghuset, på 2. sal. Men det bød på mange fordele.

Først og fremmest var der en port fra gaden med indkørsel i gården, og så var der en vareelevatør. Det var en stor fordel, da store papballer til skilteopklæbning var uhyre besværlige at få op ad trappen i Gothersgade. Endelig var der centralvarme og et rigtigt toilet. 20. februar 1941 skrev Thorkild en opsigelse af lokalerne i Gothersgade 12 til fraflytning oktober flyttedag 1941. Han begrundede opsigelsen således: »Grunden til Opsigelsen er, at jeg under Truslen om Ejendommens snarlige Nedrivning som Følge af Ekspropriation har været nødt til at sikre mig Lokaler andetsteds og har været saa heldig at faa saadanne.«

Huslejen steg naturligvis betragteligt i de nye lokaler, fra omkring 1600 kr. til 4000 kr. De egentlige flytteudgifter er bogført med godt 4000 kr. Men hertil kom formentlig et vist produktionstab og lønudgifter under flytningen. Endvidere har man nok skullet forudbetale husleje for mindst et kvartal. Det er derfor ikke underligt, at der i regnskabet optræder et lån hos Landmandsbanken på 4000 kr. I 1942 blev lånet forøget med 2000 kr., men det blev tilbagebetalt i løbet af 1944. Et ejerpantebrev i Thorkilds private ejendom Siamvej 20 blev stillet i sikkerhed.

En vis økonomisk hjælp fik Thorkild. I en skrivelse fra Direktoratet for Stadens faste Ejendomme af 30.4.1942 udtales det, at Thorkild Michelsen i henhold til Saneringsstøttelovens § 9 havde krav på erstatning i sin egenskab af næringsdrivende i Adelgade - Bor-

gergade kvarteret, som kommunen havde besluttet at sanere. Erstatningen blev sat til 8000 kr.

Hvordan man praktisk klarede flytningen, har bogbinder Poul Jensen, som dengang var i lære på Byens Protokolfabrik, indflettet i sine minder om sin læretid, der var startet året før flytningen til Peder Hvidtfeldtsstræde.

Poul Jensen fortæller:

For mit vedkommende begyndte det i sommeren 1940. Firmaet søgte en ung mand til forefaldende arbejde, især budkørsel, hvortil man havde en 3-hjulet cykel med lukket kasse. Papirvarer tåler af en eller anden grund ikke vand!

Firmaet var et udpræget familieføretagende bestående af ejeren og mesteren Thorkild Michelsen med tre ansatte sønner, Ingolf, Kaj og Gunnar samt Ingolfs svigerfar Chr. Christensen, som formelt var værkfører. Men den reelle praktiske ledelse lå på det tidspunkt hos sønnerne Ingolf og Gunnar, især førstnævnte kunne være den mest udfarende kraft. Derudover var ansat en 2-3 svende, 7-8 piger, et par lærlinge samt budet. Men ingen havde fine fornemmelser, alle arbejdede med, så jeg synes egentlig ikke, at man behøvede at føle sig trykket af den megen familie. Efter et lille årstid »avancerede« jeg og fik kontrakt som bogbinderlærling.

Firmaet lå i Gothersgade 12, men måtte pludselig flytte til Peder Hvidtfeldtsstræde 9, idet Gothersgadekvarteret stod foran en sanering. Den lettere del af flytningen påtog vi to lærlinge os. Der blev lejet en 4-hjulet trækvogn, som man trak ved hjælp af en stang. Den brugte man også til at styre med. Når man drejede den sideværts, fulgte de forreste hjul med. Dengang var der ikke megen biltrafik, bl.a. på grund af krigen, så det var ikke så generende at trække vognen gennem gaderne, men vi gik ruten mange gange. Det værste var faktisk, at alt skulle bæres ud til gaden inde fra baghuset, hvor firmaet lå på 2. sal. Forhuset kunne nemlig kun passeres gennem en gang, der lå 5-6 trin oppe og tilsvarende ned til gaden. Denne lærlingeindsats med flytningen honoreredes i øvrigt med 25 kr. til hver af os, hvad vi begge var imponeret af. Men måske bør det tilføjes, at firmaet senere modtog en saneringsgodtgørelse. Men det var en stor forbedring, da vi kom til Peder Hvidtfeldtsstræde, hvor der oven i købet var vareelevator.

Min læretid blev stedse mere præget af krigen. Der kom flere og flere erstatningsstoffer af ringere kvalitet, og i vinterperioden var det koldt om morgenen, når vi mødte. Man måtte nemlig slukke fyret om natten for at spare på brændslet. I krigens sidste år kom der også mange forstyrrende luftalarmer med deraf følgende afbrydelser i arbejdet. Men da der næsten aldrig skete noget under disse alarmer, var der en enkelt gang, at Christensen og jeg ikke gad gå i beskyttelsesrum. Det var et rum i stueetagen, der var særligt afstivet. Men pludselig lød der nogle dumpe drøn, og hele gulvet gængede under os, og det gængede virkelig, så vi blev lynhurtigt enige om at aflægge beskyttelsesrummet et besøg. Det var Shellhuset, som var blevet bombet, og desværre også den franske skole.

De fleste arbejdsdage lignede i reglen hinanden, men enkelte undtagelser forekom. Som da man fra fagforeningen havde rekvireret en ny dame. Hun mødte stille og satte sig til den anviste maskine, men det vakte en vis furore, da hun ved maskinens fod stillede 5 øl til løbende at slukke tørsten. Det var ikke lige B.P.!

Som tidligere nævnt var Ingolf firmaets mest udfarende kraft, ofte i god betydning. Men ofte var han virkelig reaktionær i sine udførelser. En dag savede han ryglænet af en stol, den eneste stol vi havde med ryglæn. Han kunne ikke fordrage, at vi sad ned ved arbejdet, og slet ikke, når der tilmed var ryglæn på stolen. Han var ofte plaget af smerter fra sit mavesår, så det tog nok en del på humøret. Men når han havde det godt, kunne han være flink og charmerende. Jeg snakkede af og til med ham om krigens gang. Han førte naturligvis ordet, men jeg nød det. Gunnar var en mere indadvendt type, hvilket nok af og til gjorde ham mere upopulær, end han havde fortjent. Den tredje søn Kaj var den flinkeste af alle. Nu tog han ikke lige så meget del i ledelsen og sagde aldrig noget, som nogen kunne være generet af. Det gør det måske lidt lettere at være flink.

Christensen, der stod som værkfører, var en helt anden person, en livlig og varm mand, der såmænd også kunne levere en saftig bemærkning - men sjældent. Men han var et venligt gemyt og med rette meget afholdt. Grundlæggeren og mesteren Thorkild Michelsen var til gengæld en ret tør person, faktisk lidt kedelig, men absolut med den pondus, en mester helst skal have. Så alt i alt var familien efter min mening en vellykket familie.

Samme Poul Jensen kom til at kaste en ikke ringe glans over sin arbejdsplads, da han den 26.4. 1945 fik sit svendebrev og blev tilkendt bronzemedalje. Det var en glad svend, men også en stolt mester, der overværede uddelingen af svendebreve den dag.

Tre måneder efter flytningen til Peder Hvidtfeldtsstræde kunne Thorkild fejre 25 års jubilæum for anden gang. Første gang var, da han fejrede 25 års jubilæum som bogbinder hos sit gamle firma Lynges bogbinderi i 1912. Nu kunne han fejre 25 års jubilæum som bogbindermester 20. juni 1941.

Følgerne af anden verdenskrig kunne også mærkes i protokolfabrikens produktion. Thorkild havde købt mange materialer ind, mens der endnu var noget at få. Men efterhånden måtte man tage til takke med kunstprodukter. Metervarer som pluviusin og nigerimitation var en slags erstatning for skind og en hel del billigere. De var lavet på stof med en skindlignende overfladebehandling. De kom i hovedsagen fra England, så dem kunne man ikke skaffe. I stedet fik man erstatning for erstatningen. Pluviusinerstatning var lavet på papir med forskellige overfladebehandlinger. Det var forholdsvis stærkt, men vanskeligt og stift at arbejde med. Ringmekanismer kunne man ikke mere købe i Østrig. Firmaet, der fremstillede dem, ejedes af en jødisk familie og blev konfiskeret af nazisterne. Men under krigen var det dog muligt at skaffe ringmekanismer fra Tyskland i begrænset omfang. Man forsøgte også at anvende andre skindprodukter end de vanlige. Således blev det en overgang mode at indbinde bøger i hajskind, og danske producenter gik i gang med at garve svineskind til bogbinderibrug. De kom fra Winthers garverier i Roskilde. Det varede flere år efter krigens afslutning, før forsyningssituationen blev normal.

Også på anden måde satte krigen sine spor. Man havde måttet indrette et beskyttelsesrum i et afstivet lokale i stueetagen. Der var ikke kælderlokaler i huset. Herudover blev der i hver virksomhed udnævnt en brandvagt, som gennemgik forskellige kurser i brandslukning, førstehjælp m.v. På Byens Protokolfabrik var det Ingolf, der fik denne post. Kort før krigens slutning vidste man godt, at det lakkede mod enden, men der var en vis usikkerhed om, hvordan krigsafslutningen ville forløbe. Denne usikkerhed foranledigede nedennævnte brev til personalet:

For at imødegaa en Situation, der kan bevirke, at Personalet i samtlige Virksomheder Peder Hvidtfeldtsstræde 9 kan blive nødsaget til at tilbringe en kortere eller længere Periode i Virksomhederne, anmodes Personalet om, senest Lørdag den 21.

April 1945, at medbringe en Pakke indeholdende:

1 kg Knækbrød og 1 kg Havregryn, Salt og Sukker, eller tilsvarende. Konserves el. lign. ikke letfordærlige Varer efter eget Skøn samt Spisegrejer. Virksomhederne sørger for Bouillon, Æg, Ost og Kartoffler.

Pakkerne skal være forsynet med Navn og Firma og afleveres paa Firmaets Kontor. Enhver maa være behjælpelig med at faa en given Situation til at glide paa den bedste Maade, og dette sker kun ved nøje at efterkomme de Retningslinier, der maatte blive fremsat af Firmaernes Chefer eller af Luftværnslederen.

København, den 19. April 1945,

Harry Fløistrup, I.A. Eriksen & Co. A/S, Charles Jørgensen,
Vald. Jensen, Byens Protokolfabrik, Harry Løhr, Axelholm A/S.

Man kan undre sig over, hvordan man i en given situation ville have kogt havregrød af de medbragte gryn, men måske havde firmaerne sørget for dunke med vand og kogeapparater. Heldigvis blev der ikke brug for disse depoter, så formentlig har personalet ved krigens afslutning fået deres knækbrød og havregryn igen.

Nettoindtjeningen steg markant i krigsårene. Det var en tid med vareknaphed og pengeligelighed, hvilket bl.a. gav sig udslag i, at renten var meget lav. Egenkapitalen i B.P. var steget støt, og Thorkild satte en del af pengene i værdipapirer. Derimod havde han tabt lysten til at anskaffe nye maskiner, selv om maskinparken efterhånden var noget forældet, og selv om det nok havde været muligt at købe visse grafiske maskiner fra Tyskland i de år. Det holdt særdeles hårdt for de tre sønner at få Thorkild overtalt til at anskaffe en elektrisk boremaskine i 1946 lige efter krigen. Denne maskine var noget af en revolution. Før havde man kun kunnet stanse huller ud i få ark ad gangen. Nu kunne man bore huller i stakke på 4-5 cm med elkraft.

På denne tid oprettede Bogbinderlauget frivillige mesterprøver, hvor der en vinter igennem blev holdt kurser i regnskabsføring, materialelære og kalkulation efter nyere principper. Alle tre brødre

tog del i disse kurser og fik mesterskabsbrev efter endt prøve den 10. marts 1945.

Tredje generation holder sit indtog.

Den 3. april 1945, netop en måned før krigens afslutning, kom tredje generation ind på Byens Protokolfabrik. Det var Kaj Michelsens søn, Henning Michelsen, som efter endt mellemskoleeksamen startede som lærling på B.P., 16 år gammel. Henning Michelsen beretter om sin læretid:

»Som barn holdt jeg meget af at klippe og klistre, og jeg havde jo let adgang til papir og karton, så selv om jeg sluttede skolen med mellemskoleeksamen i 1945, har der vist aldrig været tvivl om, at jeg skulle være bogbinder som min far. Jeg mindes ikke, at der har været tale om andre muligheder. Så jeg gik ud af skolen sidst i marts 1945 lige før påske og startede på B.P. første dag efter påske den 3. april.

Der duftede så dejligt frisk, idet det var kutyme, at værkstedsgulvet blev vasket og ferniseret i påsken. Det skete hvert år, men ellers blev det vist aldrig vasket, kun fejet. Det var næsten også umuligt at gøre mere ud af det, for der var stablet op alle vegne under borde og maskiner. Bordplads var der en del af, hvad der også var nødvendigt, for det meste arbejde var håndarbejde. Men i betragtning af det store personale, der var på det tidspunkt, er det utroligt, at der var plads til alle. Foruden de tre mestre, Ingolf, Kaj og Gunnar, var der Christensen, som havde sit eget hjørne af værkstedet, hvor han tog sig af alle protokollerne. Desuden 3 svende, 10 piger incl. 2 elever og så os to lærlinge, Jørgen og jeg selv, og endelig et bud. Farfar sad og tronedede inde på kontoret ved det gamle skrivebord. Jeg startede som nævnt den 3. april med en måneds prøvetid. Lærekontrakten, der skulle løbe i fire år, gik fra 1. maj.

Den første dag fik jeg tildelt ca. 1 meter bordplads, hvor der i forvejen stod en hel masse andet. Her skulle jeg lægge omslag om nogle dagbøger, der bagefter skulle lægges i æsker. Det var en ordre, firmaet havde fra A. Behrend. Det var en lille fin sag, »Aar for Aar« som blev udført i skindbind, rødt eller blå, med guldtryk og guldsnit. Der var også en billigere udgave i pluviusin med sprængt snit. Disse dagbøger blev meget brugt som konfirmationsgaver.

Min startløn som lærling var det første år 9 kr. plus dyrtidstillæg 3 kr. om ugen, og det var faktisk mange penge dengang, især når man aldrig havde prøvet at tjene penge før. Efter det første år steg lønnen til i alt 13 kr., så det glædede jeg mig meget til. Sidste læreår var ugelønnen 20 kr. plus dyrtidstillæg, som da nok har været lidt mere end 3 kr. Det steg vist gradvist hvert år. Min første svendeløn i 1949 var hele 144 kr. om ugen. De ældre svende havde 168 kr. Men i øvrigt var økonomien aldrig noget problem for mig, jeg havde altid penge på lommen.

Selve læretiden tilbragte jeg meget sammen med lærekammeraten Jørgen Lauritzen, som var startet et år før mig, og vi havde mange gode oplevelser sammen. Og trods min familiære tilknytning til firmaet tror jeg, at vi blev behandlet ens, ikke mindst, når vi havde lavet noget forkert: været for længe om at gå i byen, taget gas på pigerne eller lavet andre numre. Så faldt hammeren lige hårdt på os begge.

Arbejdsopgaverne på værkstedet var meget forskellige, og som årene gik, fik vi lov at prøve det hele. En del privatarbejde, altså håndindbundne bøger, lærte vi at lave. Det var Ingolf, som stod for det. Han lærte os hele proceduren, lige fra vi adskilte de ofte lasede bøger, til vi stod med den færdigt indbundne bog i hånden. Så da vi efter ca. et års forløb startede på dagskolen, var vi godt rustede. Det var ikke tilfældet med alle lærlinge, især ikke dem, som kom fra de større værksteder. Denne færdighed med at indbinde bøger kom os også til gode på anden vis. Vi indså nu muligheden for at tjene lidt ekstra. Venner og bekendte så, hvad vi formåede, og via mund til mund metoden fik vi en del ekstra arbejde. Man accepterede, at vi brugte firmaets pap og papir og skindrester, så det blev ikke så få aftener, hvor vi, efter at alle var gået hjem, stod og »fuskede«. Når bogen var færdig, skulle den jo have en titel på ryggen i guld, og den fik vi lavet hos forgylder Ernst i Gothersgade for 1 kr. pr. stk. Transporten til forgylderens foregik gerne i frokostpausen på B.P.'s budcykel, hvor den ene af os kørte, og den anden sad på ladet med bøgerne. En enkelt gang blev vi stoppet af politiet i Landemærket. Der måtte jo kun være én på cyklen. Så da det var mig, der kørte, fik jeg en bøde på 15 kr., og Jørgen, der var passager, fik en bøde på 10 kr. Men omkostninger er der jo altid, så de blev indregnet i vores ellers billige priser.

En stående ordre på værkstedet var fremstilling af opklæbede skilte med eller uden indslåede kanter. I alle mine læreår blev papiret til skiltene smurt med lim eller klister i hånden. Det vil sige, at en pige stod og smurte fra morgen til aften - ofte med en hvidtekost, hvis det var store skilte. Det job har sikkert givet både seneskedehindebetændelse og tennisalbue, da det ofte drejede sig om flere tusinde skilte. Det var hårdt arbejde, men stemningen var god, og tit stod pigerne og sang, mens de smurte. Klistret hentede vi hos farvehandleren på Kultorvet, der hvor hovedbiblioteket en overgang lå. Det var i spande med 10 kg, og inden det kunne bruges, skulle det omrøres med koldt vand. Det var gerne elevernes arbejde. Det foregik med opsmøgede ærmer og hele armen nede i klisterspanden, og specielt om vinteren var det en kold omgang. En opfindsom pige prøvede en gang at komme en kedel varmt vand i blandingen med det resultat, at klistret mistede bindekraften og var lige til at smide ud. En del år senere, vist i 50'erne, blev der anskaffet en ansmøringsmaskine. Den var ikke ret stor, men en god hjælp.

En anden stor artikel var fremstillingen af ringbind isæt til firmaet A. Behrend. Sv. Aage Behrend havde lige efter krigen været i USA og set, hvor meget man brugte ringbind derovre. Det var både lommeringbind til dagligt brug, men også A4 ringbind til brug i skoler og på universiteter. Det var Kaj, som stod for igangsættelsen af disse ordrer, og en svend ved navn Stanek stod og lavede ringbind fra morgen til aften.

Akkordarbejde var almindeligt dengang. Men i reglen måtte elever og lærlinge ikke arbejde på akkord. Det kunne dog lade sig gøre, hvis det var en samlet akkord f.eks. sammen med en svend og en pige, eller jomfru, som det hed dengang. Engang i et af de senere læreår var jeg med i sådan en akkord. Det var et arbejde med flere tusinde medlemskort, som bestod af to stykker pap samlet med en strimmel i ryggen og et stykke lærred, som skulle slås ind på alle fire sider. Akkorden varede tre uger, og da den var slut, fik jeg udbetalt 35 kr. oven i ugelønnen. Det var et fyrsteligt beløb.

Udbetaling af løn foregik efter et særligt ritual. Hver fredag gik farfar selv i Landmandsbanken og hævdede penge. Ca. kl. 15 startede udbetalingerne efter rangfølge. Først gik Christensen ind på kontoret for at få sin hyre, derefter svendene efter alder, så jomfruerne, eleverne og lærlingene og til sidst budet. Pengene lå aftalt på

skrivebordet. Man gav hånd og sagde tak, og audiensen var forbi.

Foruden arbejdet på værkstedet fulgte der også andre pligter med, når man var lærling. Det kunne f.eks. være budkørsel med pakker. Firmaet havde tre budcykler: en lille 2-hjulet med lad foran, en såkaldt Long John med plads til lidt mere og en trehjulet med en lukket aflåselig kasse, der fyldte hele ladet og var påmalet BYENS PROTOKOLFABRIK. Så der var altid en ledig. Det kunne være meget hyggeligt med lidt frisk luft midt i arbejdstiden. Men ikke alle kunder var lige medgørlige. Der var f.eks. en kunde på Nørrevold, som en gang på det nærmeste skubbede mig ned ad trappen med alle varerne, fordi det havde regnet lidt på indpakkingspapiret. Anderledes var det at blive sendt ud med regninger. Det var ikke så tungt, og der vankede af og til lidt drikkepenge. Og da de fleste kunder boede i den indre by, var det et let og behageligt job. Samtidig lærte jeg alle byens små gader og stræder at kende.

Et andet knap så spændende job var oprydningen hver aften. Alt papiraffald skulle stoppes i sække, som skulle snøres og bringes ned i gården, hvor vi havde et lagerlokale. Så skulle gulvet fejes, og det var et utaknemmeligt job, fordi alt sad fast i det gamle splintrede trægulv. I de første læreår fik vi lov at starte en halv time før fyraften. Men så fandt en emsig svend ud af, at støvet var skadeligt for personalet, og støv kunne jo ikke undgås. Så det blev til, at vi først måtte starte, når det øvrige personale var gået hjem, så somme tider blev det sent, før vi kunne forlade værkstedet. Navnlig om lørdagen var det surt. De første år af læretiden arbejdede vi til kl. 13.30. Senere blev det til kl. 11. Lørdagsarbejde ville være utænkeligt i dag, men den gang nød jeg at kunne komme hjem og spise frokost om lørdagen.

Når vi havde tilstrækkeligt med sække med papiraffald, ringede vi til papiropkøberen, Thomassen. Han kom med sin lastbil og holdt ude i Peder Hvidtfeldtsstræde, fordi der sjældent var plads i gården. Så måtte vi to lærlinge hjælpe. Sækkene skulle bæres eller trækkes ud til vognen, og de kunne godt være tunge, især hvis de indeholdt afskæring af hvidt, krideret papir. Ofte var vognen godt læsset, når den kom til os. Så skulle sækkene helt op på toppen af læsset. En gang skete det da også, at læsset væltede ned på gaden, og nogle sække røg ind igennem vinduet i en kælderbutik.

Maskinparken på B.P. i 1945 var forholdsvis stor. Men de fleste

maskiner var for fod- eller håndkraft. Der var en enkelt elektrisk skæremaskine. Det var en ældre, ret kraftig model, men ikke særlig nøjagtig. Men den gjorde god gavn til skæring af pap til skilte. Foruden var der to håndskæremaskiner, som jeg har skåret meget papir og karton på. Der skulle bruges mange kræfter, når man skulle skære på dem, særlig hvis det var hårdt papir i hele bredden 65 cm. Så var det ikke nok at trække i stangen, som påvirkede kniven. Man måtte op og lægge hele sin vægt på stangen for at få den i bund. Der fandtes to stansedigler, som var ombyggede trykkermaskiner. De var eldrevne, og de var i gang næsten dagligt med udstansning af telegrammer, mapper og reklameartikler. Desuden var der en gammel protokolhæftemaskine og en blokhæfter, som ved hjælp af et remtræk i loftet gik på samme motor, så de kunne ikke bruges samtidig.

Af andre maskiner var der to store og en mindre maskine for fodkraft til udstansning af løsblade, registerkort og garderobemærker. De sidstnævnte var lavet af 2-3 mm tykt pap, og der skulle stanses et hul i dem ca. 10 mm i diameter. Så der skulle virkelig fodkraft til at stanse dem, og det kunne høres i hele huset, hver gang der blev huller. Dette job blev i reglen udført af en pige, som havde ben og kræfter til opgaven.

Christensen, som var Ingolfs svigerfar, var et kapitel for sig. Han var en respektabel mand, flink og pligtopfyldende og aldrig bange for at honorere en elev eller lærling med en krone eller to, hvis man havde gjort ham en tjeneste. Han startede tidligt om morgenen før os andre og stod så og producerede alle protokollerne, og dem var der stadig mange af. De var i alle formater lige fra de små oktaver til store, tunge hel-engelske i molskin med skindhjørner og kapitæler. Nogle havde metalskiner og røde skindtitler på både ryg og forside. Disse titler presseforyldte han selv i det lille aflukkede forgylderi, et lille rum, som også blev brugt til svendenes og lærlingenes garderobe. Her stod så en forgylderpresse, som blev opvarmet med gas, og for at den kunne blive varm nok, skulle den tændes et par timer før brugen. I det lille rum fandtes desuden reoler med alle de messingskrifter, der skulle præges med. Disse skrifter blev oplæbet med lim på pap med de titler, protokollen skulle have, og omgivet med en ramme, hvoraf der fandtes mange forskellige størrelser og varianter. Efter brugen blev de lagt i et vandfad, og når

der var tilstrækkeligt mange, var det en opgave for en elev eller lærling at rengøre skrifterne og lægge dem på plads. Det kunne være et rigtig hyggeligt job at sidde alene i forgylderiet med skrifterne. En lille ulempe var, at der som regel stod en flaske med hængemt æggehvide. Æggehvide var ideel til at få guldet til at holde på materialet, som i reglen var skind. Og jo ældre æggehviden var, des bedre virkede den. Den leverede en helt speciel aroma i rummet, men den måtte man vænne sig til.

Den årlige skovtur var noget, man så frem til. Festudvalget bestod af Gunnar og en af svendene ved navn Poul Nielsen. Han var turleder i Dansk Vandrerlaug og var meget kendt med og bevidst om, hvad der fandtes af seværdigheder på Sjælland. På den tid var folk jo ikke så rejsevante, så bare det at komme uden for København på en bustur var en oplevelse. De to fik da også arrangeret nogle vellykkede skovture med frokost et sted, et kulturbesøg eller andet og lidt naturvandring ind imellem. Et par af pigerne sang godt og optrådte med revyviser for at sætte lidt mere kulør på. Julefesten stod Gunnar og Poul også for. Det foregik med et lille pyntet juletræ og en lille gave til hver. Vi havde hver en gave med, og så blev de byttet rundt. Traktementet var en kop kaffe med julekage og en likør.

Ja, det var så lidt om mine læreår, en tid som ikke var så stresset, hvor alle havde arbejde, og alle kørte på cykel og glædede sig til weekenden, som bestod af halvanden dag, og til en årlig ferie på 14 dage. Om det var de gode gamle dage, ved jeg ikke. Mange ting var anderledes. Hyggeligt var det - især at tænke tilbage på.«

Henning blev udlært den 30. april 1949, og herefter arbejdede han som svend i firmaet. Hans vigtigste arbejdsfelt i den første årrække blev produktionen af ringbind. Thorkild arbejdede stadigvæk, selv om han havde nedsat arbejdstiden noget. Men den 14. december 1949 afgik han ved døden, 76 år gammel, efter få måneders sygdom. Meddelelsen om hans død kunne læses i Dansk Bogbindertidende juni 1950, hvor man bl.a. omtalte Thorkild Michelsens interesse for og deltagelse i Bogbinderlaugets virke.

Thorkilds gamle ven værkfører Christian Christensen fulgte hurtigt efter. Han var på grund af dårligt hjerte hørt op med at arbejde i begyndelsen af 1949, og døde 30. maj 1950. Han blev 77 år. De to grundpiller i Byens Protokolfabrik var ikke mere.

Firmaskovtur i 1946. Bagest fra venstre: Josef Stanek, Kirsten Blom Petersen, Inger Jensen, Ellen Thor-Straten, Poul Jensen, Christian Christensen, Kaj Michelsen, Thorkild Michelsen, Vera Håkanson og Gunnar Michelsen. Forrest fra venstre: Lilli Petersen, Henning Michelsen, Jørgen Lauritzen, Emmy Andersen, Inger Andersen, Poul Nielsen, Inger Giese og Lizzi Rasmussen.

Det første generationsskifte

Det blev nu Thorkild Michelsens tre sønner Ingolf, Kaj og Gunnar, som skulle drive Byens Protokolfabrik videre. De tre brødre tog hurtigt fat på at modernisere maskinparken. Allerede i 1950 erhvervedes en elektrisk skæremaskine af mærket Como, og i de næst følgende år anskaffedes bl.a. to elektriske kartotekudstansemaskiner til erstatning for de gamle for fodkraft samt endnu en elskæremaskine. Dertil kom en del specielle stansejern, først og fremmest jern til alle de forskellige typer lølblade og til registerkort, som man stadig lavede mange tusinder af. På det tidspunkt var produktionen af protokoller dalet, fordi bogholderimaskiner var blevet almindelige. Derfor anskaffede man stansejern til såkaldte intromathuller, følehuller og signalthuller til det meget brugte Swiss system. Kontokort

til Swiss bogholderimaskiner blev snart en stor artikel hos B.P. Også flere ansmøringsmaskiner blev købt til hjælp for skilteproduktionen, og i 1956 en kombineret perforer- og udstansmaskine, alle naturligvis elektriske.

Ingolf, Kaj og Gunnar dannede et godt team. Kaj overtog arbejdet med protokollerne, efter at Christensen var død, men tog sig stadig af tilrettelægningen af arbejdet med ringbind. Det blev Ingolf, der overtog det specielle reparationsarbejde med Bikubens protokoller i Bikubens lille værksted. Ingolf tog sig ellers af arbejdet med løsblade, kartotek kort og kontokort, og han havde en væsentlig del af arbejdet med kundekontakt. Gunnar havde gennem årene specialiseret sig i digel-, etiket- og anden udstansning og forestod alle de mange opgaver, der stillede krav til hans kreativitet. Han tog sig også af tilrettelægning af skiltearbejdet, somme tider sammen med Ingolf. De tre brødre havde et ualmindelig godt samarbejde, men af sind var de meget forskellige. Ingolf var den, der havde mest temperament. Mange af de ansatte kan sikkert huske at have fået en kraftig opsang af ham, hvis de havde lavet noget skidt. Til gengæld bar han aldrig nag, og han var heller aldrig bange for at uddele ros for et veludført stykke arbejde. Kaj og Gunnar var mere stille af sind. Men de var alle vellidte af personalet.

Også på kontoret skete der forandringer. Kontorarbejdet havde hidtil været fordelt på flere hænder. Gunnar havde ført bøger og lavet lønningsregnskab. Ingolf havde taget sig af kalkulationer sammen med Thorkild. Ingolfs kone Alexandra havde skrevet månedsregninger med kuverter og dagsdatokvitteringer i hånd. Hun havde en meget smuk håndskrift. Nu ville man samle alt kontorarbejdet i virksomheden, og det blev mit job. Jeg tiltrådte den 15.6.1950 og fik efter nogen diskussion gennemtrumfet, at man anskaffede en - ganske vist brugt - skrivemaskine. En regnemaskine fandtes naturligvis ikke.

Jeg havde tidligere arbejdet som engelsk-tysk korrespondent, så det var virkelig en overgang. Jeg begyndte en torsdag, som var lønningdag, og fik et lynkursus af Ingolf i, hvordan man skulle udregne henholdsvis akkord- og timeløn. Timelønnen var ikke ens for alle medarbejdere, og oven i timelønnen skulle der lægges dyrtidstillæg med én sats for mænd, én for kvinder og endnu lavere satser for unge under 18 år. Samtidig med at skulle regne dette ud skul-

le jeg passe telefonen via et gammelt omstillingsbord med utallige klapper. En anden del af mit arbejde var bogholderiet. Jeg kendte endnu ikke forskel på debet og kredit og var længe om at fatte, at egenkapitalen var et passiv. Men lidt efter lidt gik det dobbelte bogholderis mysterier op for mig. Det var især Gunnar, som vejledte mig, og jeg kom ligefrem til at kunne lide bogholderi. Man skrev naturligvis i hånd i store kassebøger med mange kolonner. Hver måned skulle der laves råbalancer, og debitorer og kreditorer skulle føres ind på løbsblade. Til nytår skulle der føres lagerregnskab og beregnes afskrivninger. Det var firmaets revisor Karl Kristensen, der indviede mig heri.

Efterhånden skulle jeg være med til at udregne tilbud på de mange skilteordrer. Til skiltekalkulationer havde man store blokke med kolonner til materialetillæg: Pap, bagsidepapir og lim eller klister. Her skulle man kende papformat og -tykkelse for at regne papomkostninger ud. Det var ikke så ligetil. Papprisen var altid angivet som en kilo- eller tonspris. Papykkelsen blev indiceret ved et nummer, sådan at fx pap nr. 70 betød, at der gik 70 ark pap på 50 kg. Så skulle man kende papformatet og regne ud, hvordan de forskellige skilteformater bedst kunne udskæres af en pap på fx 70 x 100 cm. Arbejdslønnen blev udregnet efter akkordprislister, og endelig skulle der tillægges et antal procenter til generalomkostninger.

Protokolpriser kunne man udregne efter en af Bogbinderlauget udgivet priskurant. Der skulle man kende de forskellige formater: Bikube, småt og stort Median osv., og man skulle vide, om protokollen skulle have ryg- og sidetitler, om den skulle pagineres, gennemdrages eller have metalskinner. For alle disse arbejder var der særlige tillæg. Det var også nødvendigt at sætte sig ind i, hvad de mange materialer stod for, så man kunne kende forskel på de forskellige slags kunstlæder som nigerimitation og pluviusin og kende disse stoffers bredde, og man lærte at bedømme de forskellige skindsorter: gedeskind, som fandtes i mange kvaliteter, fåreskind, kalveskind og oksehud. I de første år efter krigen var det som tidligere nævnt endnu svært at skaffe mange af de gængse materialer. Man benyttede fx danske svineskind og somme tider hajskind, hvis man ikke kunne skaffe andet.

Mekanismer til de mange ringbind importeredes efter krigen fra England, hvor det østrigske firma Kolomann Handler havde nedsat

sig. Men den sag var forbundet med besværligheder. Hver gang man skulle købe fra udlandet, skulle der således søges om valuta-bevilling i Direktoratet for Vareforsyning.

Det var også min opgave at gå i banken. Det var Landmandsban-ken (nu Den Danske Bank), der havde til huse på hjørnet af Nørre-vold og Frederiksborggade. Der skulle indsættes de checks, vi mod-tog fra kunder, og der skulle hæves kontanter bl.a. til lønninger om torsdagen. Det var i reglen en hyggelig afbrydelse at gå den lille tur over Kultorvet op ad Frederiksborggade, især hvis man kunne lægge den på den tid, hvor Garden kom forbi.

Men engang var jeg temmelig beklemt ved at skulle i banken. Vi havde fået en stor ordre, der krævede indkøb af mange materialer og udlæg af arbejds-løn, før vi fik betaling for ordren. Det krævede ekstra kapital, og Ingolf sagde, at vi kunne spørge om at få en min-dre kassekredit i nogle måneder. Man arbejdede ellers aldrig med kassekredit i firmaet. Men Ingolf mente, at den sag kunne jeg nok klare. Dengang var banker helt anderledes end i dag: med høje skranker med messinggelændere, som fik kunderne til at føle sig små i forhold til »paverne« bag skranken. Jeg var så ung og naiv, at jeg følte det som det rene tiggeri at gå i banken og bede om at låne penge. Jeg skænkede det ikke en tanke, at banken tjente penge på arrangementet. Naturligvis var der intet som helst i vejen for, at vi kunne få kassekredit. Hele ekspeditionen varede højst 10 minut-ter, så jeg vendte glad hjem og fik tilmed mere mod på at klare bankforretninger fremover.

Af andre »udgående forretninger« var der inkassation. Vi havde i vort kartotek skrevet op, på hvilke datoer i måneden vi kunne ind-kassere vore tilgodehavender. Giroindbetalinger var endnu ikke så almindelige. Jeg drog af sted med en solid taske med tegnebogen i og de til regningerne hørende dagsdatokvitteringer. I enkelte tilfæl-de fik jeg checks som betaling, men oftest var det kontanter, så jeg gik tit hjem med mange tusinde kroner i tasken.

Som regel havde jeg nok at bestille, men havde jeg endelig et par ledige timer, kunne Ingolf finde på at komme med en stak kalende-re, som jeg skulle binde bånd i, eller nogle små brochurer, der skul-le håndfalses. Det skulle naturligvis foregå på kontoret, da jeg skul-le passe telefonen, og så måtte jeg rende frem og tilbage efter nye forsyninger, da der ikke var plads til så store stakke på skrivebor-

det. I øvrigt syntes jeg tit, at det var sjovt at få lov at prøve de forskellige ting, som pigerne lavede, og jeg var især stolt, hvis jeg kunne binde lige så mange bånd i kalenderne i timen, som de uddannede piger kunne. Et lille ekstra job, jeg havde, var én gang om ugen, at pudse det fine messingskilt på kontordøren, hvorpå der stod: BYENS PROTOKOLFABRIK KONTOR.

Min månedsløn var til at begynde med 350 kr. Det var kun ca. halvdelen af en svendeløn, der var ikke noget, der hed ligeløn dengang. Efter en prøvetid på tre måneder steg lønnen til 400 kr., og så fulgte den ellers dyrtidsudviklingen. Når man ved nytårstid havde haft meget overarbejde med regnskabsafslutning, kunne der dog vanke et lille gratiale, vistnok på et par hundrede kroner.

Når der var spidsbelastning, typisk op mod jul, kom Gunnars, Ingolfs og Kajs koner ind og gav et nap med. Ofte var det med at binde bånd i de mange tusinde kalenderne, som vi lavede til forsikringsselskabet August Borgen. Jeg tror, det var et oplag på 10.000 stykker. Eller de hjalp til med at lægge kalenderne i korsbånd. Det var nu ikke alene for at udnytte denne ekstra arbejdskraft, at man brugte den fremgangsmåde. Thorkild var ikke særlig rundhåndet med lønninger til sine sønner, så de måtte somme tider bede om mere i løn. Som svar herpå tilbød han så, at deres koner fik et ekstra job. Ville man have flere penge, måtte man værsøge arbejde for dem.

Det kunne måske lyde, som om Byens Protokolfabrik var en streng arbejdsplads, men forholdene var anderledes dengang, og egentlig føltes det ikke særlig strengt. Arbejdet var spændende og meget afvekslende. Det var rart at tale med så mange forskellige mennesker hver dag, både kunder og leverandører, og det var dejligt at være med i et team, hvor der skabtes noget.

Jeg havde også et godt forhold til personalet på værkstedet og fik tit en sludder, især med pigerne. Der var et godt sammenhold, og alle trak på samme hammel. Cheferne gik med i arbejdet og var med deres flid og energi til inspiration for os andre.

Jeg har tit stået og set Kaj arbejde med de fine ringbind og protokoller. Kaj var mere end håndværker, han var en kunstner på sit felt. Hvert stykke arbejde, der udgik fra hans hånd, var som et svendestykke, og hans glæde ved at behandle det fine skind og de andre materialer med omhu lyste ud af ham. Gunnar var noget af en Ole Opfinder. Enhver udstanseopgave, der på forhånd syntes håbløs,

klarede han med stor snilde, og så var han en stor pædagog til at undervise mig i bogholderi. Ingolf var den, som inspirerede mig i retning af det forretningsmæssige, kontakten med kunderne, og gav mig mod til selv at træffe beslutninger.

Han beskæftigede sig meget med arbejdet med kartotek- og løsblade. Men ind imellem var der også små opgaver med privatindbinding, som han tog sig af; og når han havde indbundet en bog, var det i reglen også ham selv, der foretog forgyldningen. Det foregik ikke på forgylderpressen, men var håndforgyldning. Jeg har fik somme tider lov at stå ved siden af i forgylderiet, mens det foregik. Guldet var 24 karats guld, som var banket ud mellem huder til uhyre tynde blade. Hvert blad var kun 1/10000 mm tykt! Når man købte guldet, sad bladene, der var ca. 8 x 12 cm store, imellem silkepapirsblade i et lille hæfte.

Når man skulle forgyldte en bog, måtte skrifterne først opsættes i en skriftkasse og opvarmes over gas. Også fileter med pyntestreger eller dekorative blade og lignende blev opvarmet. Så blev skindet præpareret med æggehvite, for at guldet kunne holde fast. En anden måde at præparere skindet på var, at mester tørrede sig over sin svedige pande og bagefter strøg hånden varsomt hen over skindet. Så tog man guldbladet, der i forvejen var anbragt på en skindpude, med en kniv, der nærmest lignede en almindelig paletkniv, og lagde det hen over bogryggen, og endelig tog man fileterne med skrifter og pyntestreger og trykkede dem af hen over bogryggen. Man måtte ikke ryste på hånden, for titlen og dekorationerne skulle sidde lige, ellers var bogen ødelagt. Det overflødige guld blev varsomt tørret af og gemt i en anden lille kasse. Guldaffald blev solgt til grossisten, hvor man købte guldet. Når man en enkelt gang fik lov at stå og se på denne udviklede proces, skulle man stå musestille. De tynde guldblade kunne let flyve omkring.

Ingolf havde desværre ikke et godt helbred. Den 5. august 1960 afgik han ved døden efter et kort hospitalsophold, to måneder før han fyldte 63 år.

De tre brødre havde allerede i 1950 oprettet en interessentskabskontrakt, og ved Ingolfs død overtog min mor Alexandra Michelsen hans andel i firmaet og blev således passiv interessent i Byens Protokolfabrik.

Ingolf Michelsen,
forfatterens far,
fotograferet ved
60-års fødselsdagen
i 1957.

Omtrent samtidig blev Gunnar langvarigt syg. Det blev nu Henning og mig, som sammen måtte tage os af al tilbudsgivning og kundekontakt. Henning overtog samtidig ledelsen af arbejdet med udstansning af løsblade, kartotekskort og kontokort. Da min tid nu blev mere optaget af tilbudsgivning og kundekontakt, ansattes en halvdagskontordame, og der indkøbtes en ny skrivemaskine.

Endnu en flytning - til Frederiksberg

Udstansning af kontokort til de efterhånden meget anvendte bogholderimaskiner kom i 60'erne til at udgøre en stadig større del af produktionen, og oplagene voksede, så at det efterhånden kom til at knibe med plads i Peder Hvidtfeldtsstræde. Efterhånden havde både kunder og leverandører fået større lastbiler, som havde svært ved at komme ind igennem den smalle port og manøvrere i den lille gård, og vareelevatorens kapacitet var også for lille. Det var derfor på tide, at man forsøgte at skaffe mere plads. Denne gang var

det ikke nødvendigt at finde lokale i det indre København. Mange kunder var flyttet uden for byen, og varetransporten foregik nu med lastbiler. Efter at man havde undersøgt markedet, faldt valget i 1965 på lokaler i ejendommen Industrigården, Finsensvej 86 på Frederiksberg. Flytningen hertil foregik 20.juni 1965.

Her fik man dobbelt så stort areal som i Peder Hvidtfeldtsstræde, i alt ca. 500 m² og dertil 200 m² kælder. Omsider skulle Byens Protokolfabrik ikke ligge i en baggård men i en pæn ejendom på hjørnet af Finsensvej og Flintholm Allé. Lokalet lå på 3. sal, men her var personelevator, og vareelevatoren havde dobbelt så stor kapacitet som den i Peder Hvidtfeldtsstræde, og der var en port ind til gården, hvor varebiler let kunne komme ud og ind.

Da man i 1941 flyttede fra Gothersgade til Peder Hvidtfeldtsstræde, udgjorde flytteudgifterne ca. 4000 kr. I 1965 måtte man bruge 30.000 kr., hvortil kom forskellige nyanskaffelser af inventar i forbindelse med flytningen. Men denne gang benyttede man nu heller ikke firmaets lærlinge og en trækvogn til flytningen.

Huslejen steg betragteligt, fra ca. 12.000 kr. om året til 37.000 kr. foruden varme. Det viste sig nogle år efter, da oliekrisen kom, at varmen blev dyr i de nye lokaler, som havde meget store vinduesarealer og dårlig isolering. Men med bedre tilkørselsforhold og mere plads kunne man begynde en tiltrængt investering i tidssvarende maskiner og dermed danne grundlag for en større omsætning. Også personalet var glad for at få bedre forhold at arbejde under. Det var dejlige lyse lokaler med gode garderobe- og toiletforhold og et pænt, stort spisekøkken.

Året efter indflytningen på Finsensvej kunne Byens Protokolfabrik fejre 50 års jubilæum. Det blev fejret med en frokost for personalet og en reception for kunder og forretningsforbindelser.

En af de første nyanskaffelser var en stor skilteansmøringsmaskine med transportbånd. Limvalserne var 100 cm brede. Nu kunne man smøre selv de største skilte på maskine, og der blev produceret mange skilte i de første år på Finsensvej. Hertil fik man god brug for den større lagerplads, idet man kunne købe skiltepap i store partier til billigere priser.

Af andre anskaffelser i de første år kan nævnes en ny skæremaskine forsynet med elektronik, samt nye moderne udstanse-, bore- og perforermaskiner.

Finsensvej 86 ved indflytningen i 1965.

I de år blev der også anskaffet en varebil og ansat en chauffør. Efter et par år viste det sig imidlertid, at man var bedre hjulpet med at have en fast lagermand og så benytte et transportfirma til vareudbringningen. Det var mere fleksibelt med store og små vogne afpasset efter det vekslende kørselsbehov.

I administrationen fik man ved flytningen et moderne omstillingsbord. Også bedre skrivemaskiner og regnemaskiner blev anskaffet, og ved kildeskattens indførelse i 1970 gik man over til at bogføre på edb-service hos et revisionsfirma. Det var slut med at skrive i de store protokoller; men tiden var endnu ikke inde, til at man selv anskaffede edb.

Det næste generationsskifte

Omkring 1973 blev Gunnar igen syg, og denne gang kom han ikke til at genoptage arbejdet på Byens Protokolfabrik. Kaj ville efterhånden gerne sætte arbejdstiden lidt ned. Tiden var derfor inde til endnu et generationsskifte. Man havde i mange år beskæftiget en

meget dygtig bogbinder, Gert Jacobsen. Han var kommet i lære 1. november 1953 og var efterhånden avanceret til værkfører. Det blev sammen med ham, at Henning og jeg den 1. januar 1974 købte Byens Protokolfabrik af Kaj, Gunnar og Alexandra Michelsen. Ved den lejlighed ændredes ejerforholdet fra at være et interessentskab til at blive et anpartsselskab. Det var et af de første anpartsselskaber, der stiftedes efter den nye selskabslovgivning, og det fik nr. 31.

Henning, Gert og jeg fandt hurtigt en god arbejdsdeling. Både Henning og Gert havde kontakt med kunder om de forskellige ordrer men arbejdede især med tilrettelægning af arbejdet. Henning ledede fortsat arbejdet med udstansning både ved kartotekmaskiner og de andre stanse- og perforermaskiner. Gert tog sig af tilrettelægning af skiltearbejde og fremstilling af ringbind. Jeg varetog administrationen, såvel bogholderiet som kalkulation, indkøb af materialer m.v. bistået af en kontordame.

Der havde i nogle år været en tilbagegang i ordrer med ringbind, fordi mange kunder var gået over til at bruge plasticsvejsede ringbind, som var billigere, og dem kunne man ikke fremstille på Byens Protokolfabrik. Men i kølvandet på oliekrisen i 1973 kom der kraftige prisstigninger på plastic. Dertil kom, at folk så småt begyndte at snakke om miljø, og plastic var både ressourcekrævende at fremstille og forurenende, når det skulle destrueres. Efterhånden blev det atter »in« at få fremstillet ringbind i naturmaterialer. Endelig var ringbind overtrukket med forskellige slags lærred også mere holdbare, så ordretilgangen steg igen op igennem 70'erne. Det var især ringbind til kataloger, prislister og manualer. Ofte medfulgte der ordrer på forarbejdning af indholdet til bindene. Det skulle skæres, optages og hules og sluttelig sættes i de færdige ringbind. Manualer var tit forsynet med faneblade til inddeling af indholdet, så også produktionen af faneblade steg, og det så meget at man købte to maskiner, der udelukkende var indrettet til faneudstansning. Dertil kom mange skæreopgaver, ofte i store formater, hvilket førte til udskiftning af en af skæremaskinerne med en ny med større skærebredde. Endelig steg mængden af indholdsblade til manualerne. Da bladene ofte skulle forsynes med de såkaldte universalhuller, en kombination af runde og ovale huller, der passede

Kaj, Alexandra og Gunnar Michelsen fotograferet ved Byens Protokolfabriks 50-års jubilæum den 1. april 1966.

til forskellige ringmekanismer, købte man en avanceret fuldautomatisk stansemaskine til dette formål.

I begyndelsen af 1978 meddelte Gert Jacobsen, at han ønskede at udtræde af virksomheden. Samarbejdet mellem os havde hele tiden været godt, men Gert ønskede at »stå på egne ben« og startede kort tid efter GJ-Maskinbogbinderi i Glostrup. Det blev Henning og mig, der videreførte Byens Protokolfabrik de sidste 15 år af virksomhedens levetid.

Men vi havde ikke sagt definitivt farvel til den ældre generation. Kaj fortsatte med at arbejde, selv om han efterhånden kun kom nogle dage om ugen. Han tog sig bl.a. af de protokoller, som man stadig havde ordrer på. Også fine gæstebøger og scrapbøger blev lavet under Kajs kyndige hænder. Engang havde han den ære at lave en scrapbog til dronning Ingrid. Det var en gave til hende fra Dansk Røde Kors, som hun var protektrice for. Helt til 1982 kom Kaj regelmæssigt og arbejdede hos os. Da havde han arbejdet på Byens Protokolfabrik i 66 år, og lige til den sidste dag var hvert stykke arbejde, der udgik fra hans hånd, et lille mesterværk.

Et nyt årti med ændrede markedsvilkår

1980'erne var på mange måder en hård tid at føre virksomhed i. Inflationen havde været stor i 70'erne. Nu kom »kartoffelkuren« med, hvad deraf fulgte af nedskæringer. Det førte til en skærpet konkurrence også inden for vor branche. Oven i disse vanskeligheder, som var fælles for hele erhvervslivet, fik vi yderligere problemer at slås med.

Ejendommen, som vi boede til leje i, blev solgt i 1986, og den nye ejer gik hurtigt i gang med en omfattende reovering af ejendommen med en deraf følgende betragtelig huslejestigning.

Reoveringen fandt sted i løbet af 1987 og omfattede en gennemgribende isolering af alle ydervægge samt isætning af nye vinduer. Også trappegang og elevator blev sat i fin stand, og huset blev forsynet med udvendige markiser, en ting der viste sig at være en behagelighed i varme somre. Isoleringen og de nye termovinduer gav besparelser på varmeregningen. Men al denne herlighed kostede penge og kunne ikke opvejes af den billigere varmeregning.

Fra januar 1988 steg kvadratmeterprisen til næsten det dobbelte. Vi havde drøftet, om vi skulle forsøge at finde et billigere lokale andetsteds. Men en flytning ville være særdeles bekostelig. Selv om vi kunne finde et billigere lokale, ville det vare mange år, før vi havde indtjent flytteudgifterne. Dertil kom, at beliggenheden af virksomheden var god, og det havde også en vis PR-værdi at have domicil i en præsentabel ejendom. Vi stillede nogle regnestykker op og fandt ud af, at vi trods alt ville være bedst tjent med at blive på Finsensvej.

Omtrent på denne tid skete der en tilbagegang i ordrerne med kontokort og løsblade til bogholderimaskiner, fordi edb efterhånden holdt sit indtog på mange kontorer og overflødiggjorde de gamle bogholderimaskiner. Vi kunne i denne situation have valgt at omdanne Byens Protokolfabrik til en helt igennem industrialiseret virksomhed med flere og større maskiner og med ét eller få specialer. Men dels ville en sådan omstrukturering have krævet endnu større lokaler, end dem vi rådede over, dels ville det kræve meget store investeringer, hvor fremmedkapital var nødvendig. Forholdene var også, at der i de år var sket en vis overinvestering i branchen, og efterhånden som konkurrencen blev hårdere, så man mange eksempler på, at ellers veletablerede virksomheder måtte lukke,

Kaj Michelsen ved protokolhæfteren lige før den i 1984 kom til Grafisk Museum i Odense.

fordi de ikke kunne klare forrentning og afdrag på de dyre maskiner.

Vi blev derfor enige om at fastholde en produktion, der var så mekaniseret som muligt, samtidigt med at der skulle lægges vægt på en solid, håndværksmæssig kunnen. Vi skønnede, at der stadig var brug for en virksomhed med en alsidig maskinpark som B.P.'s, og som var fleksibel og kunne løse utraditionelle opgaver. Det skal siges, at Hennings kreativitet ikke stod tilbage for Gunnars.

Vi fandt nogle nicher, hvor vi var ene eller så godt som ene på markedet. En af dem var perforering af julemærker. To gange om året lod postens filateli genoptrykke gamle julemærker, i reglen to gamle årgange ad gangen med i alt omkring 20-30.000 ark. Dertil kom, at det blev almindeligt, at næsten hver købstad til jul udgav et

lokalt julemærke, der solgtes til velgørehedsarbejde. Ordrene strømmede ind til os fra hele landet, i reglen i oplag på 2.000-10.000 ark. I oktober og november var huset så fyldt med julemærker, der skulle perforeres, at vi måtte anskaffe en ekstra perforermaskine. Mærkerne skulle være klar til at sælges fra den 1. december.

En tilbagevendende ordre gennem mange år fra omkring 1973 var den årlige fabrikation af Frisko-isskilte. Det var store skilte, på ca. 45 x 80 cm. De skulle opklæbes på kraftig bølgepap og desuden forsynes med store messingringe anbragt, så de passede til de stativer, som skiltene skulle hænge på i butikkerne. Da der hvert år blev lavet ca. 8000 danske skilte og senere også ca. 3000 norske, var det noget, der fyldte godt op. Denne ordre blev i reglen udført i marts og april måned. Skiltene skulle være færdige til levering ved issæsonens begyndelse omkring 1. maj. Arbejdet med disse skilte fortsatte indtil 1987. Herefter blev de fremstillet i plastic.

I 1983 havde vi en særdeles spændende opgave. De forenede Papirfabrikker udsendte i det år et nyt sortiment af kulørt karton og papir. Produktet skulle hedde Tivoli for at tilkendegive det festfyrværkeri af farver, som sortimentet bestod af. I den anledning skulle der fremstilles en papirprøvebog med farve- og kvalitetsprøver. Omslaget til prøvebogen var fremstillet af sort karton med en port på forsiden, som lignede Tivolis hovedindgang.

Den blev lavet ved at stanse 185 huller, der tilsammen dannede porten. Bagved var et hvidt kartonark med lige så mange prikker i forskellige kulører, så omslaget illuderede porten med kulørte lamper bagved. Indholdet i prøvebogen var en »trappe« af kulørt papir i forskellige bredder. Oven på disse blade lå et acetatark med prikker og tal, som markerede farvenumre og gramvægte. Dette skærearbejde krævede uhyre præcision. En vanskelighed opstod undervejs. Omslagene, der var af sort karton, var lakerede. Men lakken var ikke tør, da vi fik dem, og en tid måtte vi have 3000 omslag stående på højkant, før vi kunne gå i gang med at klæbe indholdet ind i dem. Det var noget, der krævede bordplads. Udstansning af hullerne på forsiden lod vi en underleverandør lave, men resten af arbejdet foretog vi selv. Den færdige prøvebog blev både flot og festlig og opnåede en rosende omtale i bladet »De grafiske Fag«.

En anden spændende og utraditionel opgave fik vi i 1985. Vi fik

Lilli Petersen perforerer julemærker. Ca. 1985.

henvendelse fra Generalpostdirektoratet, som det dengang hed, om at give tilbud på et frimærkealbum. Det var ikke noget helt almindeligt album, men en bog, der skulle indeholde blade med frimærker fra alle de såkaldte CEPT lande, dvs. de lande i Europa, som havde indbyrdes portoaftaler. Der skulle fremstilles 200 bøger i rødt skind og 1000 i rødt lærred, og til alle bindene skulle laves kassetter. Vi var så heldige at få ordren, der også omfattede trykning af indholdet til bogen, så her måtte vi entrere med et bogtrykkeri.

Det var et omfattende projekt. Bladene skulle være 100 % syrefri karton, som vi måtte importere specielt fremstillet fra Tyskland. Farven på skind og stof var også afgørende. Skindbindene skulle laves i lammeskind i en speciel rød nuance, så skindene, der blev importeret fra England, måtte indfarves til opgaven. Stof fandtes i den rigtige røde nuance hos en dansk grossist.

Nogle af disse albums skulle sendes til de forskellige landes stats-
overhoveder. Disse bind skulle forsynes med specielle forsider forsynet med de respektive personers navne og titler. Til denne opgave

ve måtte vi have underleverandører til at hjælpe os med at fremstille bind og kassetter; men arbejdet med udskydning til trykning, forarbejdning af indholdet og så naturligvis styringen af hele opgaven påhvilede os, og vi fik lykkeligt gennemført opgaven for 1985 og 1986, hvorefter den gik til et andet CEPT-land.

Arbejde med ringbind og manualer fortsatte, og som et kuriosum kan det nævnes, at vi i 1990 lavede en smuk mappe med udbudsmateriale til A/S Storebæltsforbindelsen. Den var påtrykt det logo, som alle vist kender, navnet Storebælt med en bølgelinie under. På en måde syntes vi, at vi havde en lillebitte andel i dette store projekt.

En af de mest spændende opgaver, som med årene skulle blive rigtig stor, var arbejdet for Kalenderforlaget A/S med Lægekalenderen/Planexdagbogen, som begyndte i 1981. Det startede i det små med 3000 kalendere til danske praktiserende læger. Arbejdet omfattede skæring, optagning og hulning af indholdsblade adskilt i forskellige afsnit med kartonfaneblade, som så skulle sættes i et skindringbind. Dem fremstillede vi dog ikke. Til kalenderen hørte også en kassette med supplerende dagbogsblade. Endelig skulle hele herligheden pakkes i papkassetter sammen med diverse bilag.

Det lyder ikke af så meget, men opgaven blev snart større. Som årene gik, blev sortimentet udvidet med udgaver til andre kundegrupper, fx speciallæger og kunder uden for lægestanden. De skulle have forskellige indholdsblade i kalenderne. I 1984 kom en svensk udgave til og i 1988 en norsk, og efterhånden voksede oplagene. Der kom flere og flere udgaver, som skulle have hver deres faneblade med annoncer for de forskellige produkter. Det gav en masse skære-, optagnings- og borearbejde, og krævede investering i ny teknik, bl.a. en optagningsmaskine.

Ud over skæring, optagning og boring var der meget håndarbejde, især med at tillægge bilag, foldere og lignende. Det gjaldt også om at passe på, at man ikke fik blandet arkene med de forskellige sprog. For at være sikker på at holde tingene adskilt blev kalenderne lagt på rulleborde mærket med de landes flag, som de respektive kalendere hørte til. Alligevel var det godt at have et personale, som havde øjnene med sig. Jeg mindes engang, at en af vores piger bestyrtet kom ind på kontoret med et ark og viste mig, at forsiden

Kirsten Lindgaard ved optagningsmaskinen med blade til lægekalenderen. Ca. 1985.

var trykt på svensk, men bagsiden på norsk! Så var der en bogtrykker, der fik travlt med trykning af et nyt ark. I det hele taget gik vore piger op i denne ordre med liv og sjæl og var uhyre påpasselige med, at alt materiale var i orden og blev forarbejdet perfekt.

Ved pakningen skulle man også være omhyggelig. Nogle kunder skulle have en speciel nytårshilsen lagt i kassetten, lige som der var prislister og andet, der skulle pakkes med.

Lilli Petersen, Henning Michelsen og Inger Olufsen under morgenkaffen ved Byens Protokolfabriks 75-års jubilæum den 1. april 1991.

Størrelsen af hovedoplagerne til de praktiserende læger lå i reglen på ca. 3000 - 4000. Specialudgaverne varierede meget i antal lige fra 60-70 stykker til ca. 1000 pr. ordre. Det sidste år, vi producerede kalenderen, var det samlede oplag ca. 27.000 eksemplarer fordelt på 68 forskellige udgaver. Men i slutningen af 80'erne havde vi fået edb, og det var en stor hjælp ved planlægningen af en så stor ordre.

Det lykkedes os at drive Byens Protokolfabrik i så mange år, uden at den på den ene side sank ned og udelukkende beskæftigede sig med småordrer og på den anden side heller ikke blev en af de strømlinede virksomheder, hvor alt gik på samlebånd. Hemmeligheden var nok den, at vi sørgede for at have tidssvarende maskineri, samtidig med at vi hele tiden var i stand til at give de enkelte opgaver den håndværksmæssige finish, som altid havde været B.P.'s særkende.

Medvirkende hertil var i høj grad den personalestab, vi havde.

Sidste produktionsdag. Henning Michelsen ved skæremaskinen den 31. januar 1993.

Når jeg ser tilbage, kan jeg sige, at vi på meget få undtagelser nær altid havde dygtige og samvittighedsfulde medarbejdere, som var engageret i deres arbejde. Vi fejrede hele to 25 års jubilæer for B.P.-ansatte, og Gert Jacobsen, som en overgang var medindehaver, forlod os få måneder, før han kunne have fejret 25 års jubilæum. I øvrigt var det ikke ualmindeligt, at folk var ansat hos os 10-15 år.

Frikvarterer og fester

I det daglige blev der arbejdet støt og godt, men somme tider var der tid til fest. Tidligere tiders beskedne julekaffebord blev med tiden ændret til en rigtig julefrokost, men skikken med at udveksle beskedne julegaver fortsatte. Havde en af de ansatte rund fødselsdag, blev frokostpausen forlænget, så man sammen kunne nyde et stykke smørrebrød og en enkelt øl. Til daglig sørgede firmaet for, at der altid var kasser med sodavand og lyst øl, som personalet kun-

ne købe til deres frokost, og to kaffemaskiner var i gang hele dagen med kaffe til fri afbenyttelse.

Den sidste større fest var den 1. april 1991, hvor vi fejrede firmaets 75 års fødselsdag. Dagen startede med fælles morgenkaffe, og ved middagstid havde vi reception for både personale, kunder, forretningsforbindelser og husets venner. Til fødselsdagen var der også fremstillet en kæmpemæssig lagkage med navn og årstal. Jeg tror, den var tæt ved en meter i diameter.

Byens Protokolfabrik sælges

Alt får som bekendt en ende. I 90'erne talte Henning og jeg om, at vi godt kunne tænke os at stoppe og nyde vores otium, og denne gang stod der ikke en ny generation i kulissen til at tage over. Men det var så heldigt, at en kollega, bogbinderiet Euroform, som vi havde haft en del samarbejde med, nu kunne udvide sine lokaler.

Det førte til forhandlinger i efteråret 1992, som endte med, at vi pr. 1. februar 1993 solgte Byens Protokolfabrik til Euroform. Begge firmaers personale blev adviseret i efteråret 1992, samtidig med at vore kunder fik besked om ejerskiftet. På den måde fik personalet tid til at søge anden beskæftigelse. Nogle fik tilbud om at komme med over hos Euroform, hvilket to af vore piger tog imod.

Byens Protokolfabrik skulle fungere til og med januar 1993 indtil flytningen til Euro-Forms lokaler den 1. februar 1993. Da januar måned ville blive præget af opbrud og mange praktiske gøremål i forbindelse med den forestående flytning, gjorde vi lidt ekstra ud af julefrokosten i 1992 for de ansatte, der ikke allerede havde fået anden beskæftigelse. Det var en rar og hyggelig fest, men den var også præget af vemod både hos vore ansatte og hos Henning og mig. En epoke var til ende, og det er altid lidt svært at sige farvel.

Den sidste flytning

Selve flytningen fandt sted 1. februar 1993. Det var en anderledes flytning end i 1965. Der var mange flere og tunge maskiner denne gang, og det var nødvendigt med en mobil kran. Stolen til vareelevatoren blev hejset i top, og så kom maskinerne ud gennem elevatordøren ved hjælp af kranen. Det var lidt mærkeligt at se de store maskiner hænge i luften uden for vinduerne; men alt forløb uden uheld.

En af de store maskiner bakes ud af elevatoren, og en mobilkran anbringer den på flyttebilen den 1. februar 1993.

Virksomheden skulle nu hedde Euroform-Byens Protokolfabrik. Men kort efter overdragelsen fusionerede Euroform med Duelunds bogbinderi, og virksomheden fik nu navnet Metropol. Byens Protokolfabrik eksisterede herefter ikke mere af navn, og med overdragelsen forsvandt også nogle af de nicheproduktioner, der havde kendetegnet Byens Protokolfabrik.

Udviklingen 1916-1993

Historien om Byens Protokolfabrik afspejler udviklingen i et bogbinderi, ikke ulig udviklingen i så mange andre håndværksvirksomheder, en udvikling fra håndarbejde til maskinel produktion. Det er også historien om, hvordan en virksomhed fra at have fremstilling af protokoller som sin væsentligste produktion klarede sig ved en gradvis omlægning af produktionen dels til de varegrupper,

der fulgte i protokollernes kølvand og ved at finde nogle nicheproduktioner.

I denne periode er der også sket en væsentlig udvikling af forholdet mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Man siger ikke mere Mester og De. Også kravene til arbejdsstedets indretning er ændret mærkbart. De tider, hvor man kunne forlange, at de ansatte stod op til alt arbejde, er forbi. Nu skal der tages hensyn til, at både maskiner og materialer er anbragt på en måde, så dårlige arbejdsstillinger og for tunge løft undgås, og der stilles krav om ren- og vedligeholdelse af både produktions- og kontorlokaler, frokostur og toiletter. Lokaleudgifter er blevet en væsentlig del af virksomhedernes omkostninger. Som et kuriosum kan nævnes, at mens huslejen på Byens Protokolfabrik i 1916 var 800 kr. om året, var den ved firmaets ophør i 1993 ca. 800 kr. om dagen.

I de senere år har der været en tendens til, at små virksomheder slår sig sammen for at skabe en mere rationel produktion. Det giver mulighed for en bedre udnyttelse af dyre maskiner og bevirker, at administrationen bliver forholdsvis billigere. Til gengæld må man så betale den pris, at den menneskelige kontakt arbejdsgiver og arbejdstager imellem ikke er af helt samme karat, som den engang var.

Farvel til Byens Protokolfabrik den 1. februar 1993.

Kildemateriale

Stadsarkivet i København: Borgerskabsprotokoller, handelsregistre, mandtalslister m.m.

Landsarkiver f. Sjælland m.m.: Vejvisere, telefonbøger og folketællinger.

Tinglysningskontoret i København: Tingbøger.

Grafisk Museum i Odense: Arkiv over bogbindermestre.

Det. Kgl. Bibliotek: Dansk Bogbindertidende

Festskrift i anledning af 50 års jubilæum for Bogbinderforbundet, Københavns afdeling, 1923.

Tele Danmarks bibliotek.

Fhv. forbundsformand Leif Iwersens privatarkiv over bogbindere. (Dette arkiv agtes overgivet til Grafisk Museum, Odense)

Poul Jensens og Henning Michelsens erindringer, håndskrifter.

Eget arkivmateriale: Kontrakter, regnskabsbøger, andre dokumenter og fotos. (Dette arkivmateriale agtes overgivet til Erhvervsarkivet, Aarhus).

Vedr. gamle fotos: De mange interiører fra årene 1921-22 er sandsynligvis fotograferet af Thorkild Michelsens yngste bror, pressefotograf ved Aftenbladet, Asker Michelsen. Billederne er taget kort efter, at Thorkild Michelsen var blevet enejer af Byens Protokolfabrik.

Helle Linde

1931 – 2000

Tidligere stadsarkivar Helle Linde døde 25. april 2000. Hun blev stadsarkivar i København i 1980 som den syvende i rækken af stadsarkivarer siden embedets oprettelse i 1817 og som den første kvinde. Hun gik af som stadsarkivar i 1997.

Helle Linde var cand.mag. fra Århus Universitet 1960 og blev arkivar ved Landsarkivet i Viborg 1961. Hun var konstitueret landsarkivar for Sønderjylland 1971 og arkivar ved Landsarkivet for Sjælland mv. 1971-80. Hun tilhørte en generation af meget dygtige kvindelige arkivarer, der blev ansat i Statens Arkiver i 1960'erne. Hun vedkendte sig altid med glæde og en vis stolthed tilhørsforholdet til denne generation, ligesom hun gerne fremhævede sine læremestre fra generationen før.

Som stadsarkivar i København fik Helle Linde lejlighed til at fuldføre arbejdet med de særlige kassationsbestemmelser for København, der kom i 1985. Fra sin tid i det statslige arkivvæsen havde hun et indgående kendskab til kommunernes arkivforhold, som hun siden tresserne havde beskæftiget sig med. Hun var hovedarkitekten bag de første egentlige bestemmelser om bevaring og kassation i kommunearkiverne. Hun var den, der i Danmark udformede princippet om bevaring af statistiske udvalg af personsager efter fødselsdato. Det var hendes grundbetragtning, at kassation var nødvendig, men at sporene af en offentlig aktivitet aldrig måtte slettes helt, og at man ikke gennem sin bevarings- og kassationspolitik måtte forme det materiale, fremtidens forskere fik til rådighed, for kraftigt. Der skulle være et udvalg tilbage, som ikke var baseret på en bestemt tids kvalitative vurdering.

Ligeledes i 1985 vedtog Borgerrepræsentationen et sæt regler for Stadsarkivets virksomhed, som hun havde udarbejdet. De afløste den på mange måder fremsynede instruks for raadstuearkivaren

fra 1868, der selvsagt var ganske utidssvarende for arbejdet med arkivforholdene i forvaltningen i slutningen af det 20. århundrede.

Stadsarkivets pladsproblemer kom til at optage megen tid, både i 80'erne og 90'erne. Undervejs måtte arkivet lukke for tilgang af yderligere afleveringer med alle de uheldige konsekvenser, det havde for kontakten til kommunens forvaltninger og institutioner. Det var ikke muligt at realisere en virkeligt langsigtet løsning, men da hun forlod arkivet, var dets magasinforhold alligevel væsentligt forbedret i forhold til, hvad det havde været ved hendes tiltræden.

Der er ikke tvivl om, at det, der lå Helle Linde mest på sinde, var at åbne de mindre velkendte dele af arkivets righoldige samlinger for publikum. Midlerne hertil var begrænsede, men hun gjorde flere forsøg på at finde enkle veje til at råde bod på manglerne.

Helle Linde citerede flere gange sin forgænger Sigurd Jensens udsagn om, at stadsarkivarens vigtigste opgave var udgivelsen af Historiske Meddelelser om København, og selvom hun straks tilføjede, at det var hun nu ikke ganske enig i, var det en side af virksomheden, hun videde stor interesse, energi og omhu.

Stadsarkivarerne i København har gennem tiden selv bidraget særdeles flittigt med artikler til Historiske Meddelelser. Det tillod embedet ikke sin indehaver i 1980-90'erne. Helle Lindes egen forskning i 90'erne koncentrerede sig om kvinders spor i arkiverne, hvor hun inden for rammerne af arbejdet i en gruppe af kvindelige historikere skrev en række artikler. Hun arbejdede videre hermed efter sin pensionering og kom regelmæssigt på arkivets læsesal.

Inden hun blev stadsarkivar havde hendes forskning været koncentreret om bystyret i købstæderne i det 18. århundrede. Hun skrev i 1978 bogen Magistrat og borger, som var del af et administrationshistorisk forskningsprojekt. Indenfor rammerne af det nordiske forskningsprojekt "Centralmakt och lokalsamhälle" skrev hun i 1982 om lokaladministrationen i Danmark. Hendes glæde ved samarbejdet i disse forskningsprojekter er et kendetegn ved hendes person. Det er måske karakteristisk for hendes interesse for formidling af arkiverne, at hun i 1968 havde været medudgiver af bogen "Manuskripter og arkivalier i danske samlinger". Helle Linde hørte ikke til dem, der satte spørgsmålstegn ved historiens nytte.

Stadsarkivar Helle Linde.
Fot. 1997
Københavns Stadsarkiv.

Hendes interesse for at engagere sig i samarbejde, hvor hun syntes, der var uløste opgaver, gav sig udtryk i adskillige poster i organisationer og foreninger og hverv som redaktør af tidsskrifter m.v. Som stadsarkivar var hun initiativtager til oprettelsen af en særlig Section of Municipal Archives under International Council of Archives. Hun var medstifter af Stadsarkivarforeningen i 1990 og dens formand frem til 1996. I 1960-70'erne havde hun tillidsposter i Dansk Magisterforening, Arkivforeningen og Dansk Historisk Fællesforening. Hun var medlem af bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie 1980-1997 og dets formand 1991-1997.

Om sit syn på arkivernes opgave har Helle Linde i et interview i Nordisk Arkivnyt sagt: "Vores opgave er at sige, at hvis man vil sandheden så nær som muligt, har man brug for de offentlige arkivalier. Men om man ønsker den form for historie, altså at fjerne sig fra myterne, er igen et samfundsspørgsmål".

Helle Linde var hurtigt arbejdende og flittig, og hun var en meget loyal chef, både i forhold til sine overordnede og personalet i Stadsarkivet. Hun var i sin form meget kontant, men også et oprigtigt deltagende menneske. I det nævnte interview blev hun af interviewereren meget rammende karakteriseret som "god til at tage nye ting op, sige sin mening og til at glæde sig over godt samarbejde med mange mennesker".

Henrik D. Gautier

Københavns Stadsarkiv i 1999

Stadsarkivets mål er at bevare en dokumentation af virkeligheden i København, som den ser ud i dag og har set ud gennem tiderne. Stadsarkivets særlige ansvar er at tage vare på arkivalier fra det københavnske bystyre og dets forvaltninger og institutioner. Langt fra alt kan bevares, men opgaven er at bevare det, der kan give et så vidt muligt dækkende billede. For at supplere de offentlige arkivalier indsamler arkivet også arkivalier af privat oprindelse - fra foreninger, virksomheder og enkeltpersoner. Hvis vi vil kunne rekonstruere et billede af fortiden, er der næppe noget enkelt sted, man over tid kan hente et mere nøgternt og repræsentativt materiale end gennem den offentlige forvaltnings arkiver.

Det er Stadsarkivets andet hovedmål at formidle samlingerne på en sådan måde, at flest muligt bliver opmærksomme på deres eksistens og kan benytte dem i deres søgen efter den del af den historiske virkelighed, fjern eller nær, som interesserer dem.

For at få et overblik over de aktuelle arkivforhold i Københavns Kommune gennemførte Stadsarkivet i 1999 en spørgeskemaundersøgelse i alle dele af den kommunale forvaltning. Undersøgelsen pålagde forvaltninger og institutioner et betydeligt arbejde, og det var derfor tilfredsstillende, at det lykkedes at få svar fra 82,3 % af de 767 adspurgte institutioner, herunder langt hovedparten af de mest betydelige. Undersøgelsen gav oplysning om mere end 87 hyldekilometer arkivalier, som befinder sig i kommunens forvaltninger og institutioner. Hovedparten af disse arkivalier kan kasseres, når de ikke længere har juridisk og administrativ betydning, men små 30 hyldekilometer skal bevares og afleveres til Stadsarkivet, når de har nået en vis alder. I spørgeskemaundersøgelsen blev også spurgt efter institutionernes brug af IT i administrationen, og bl.a. oplyste 145 institutioner, at de anvendte elektronisk journali-

sering. Undersøgelsen har givet Stadsarkivet et værdifuldt redskab for arbejdet med bevaring, kassation og aflevering i de kommende år.

Sidst på året tog Stadsarkivet initiativ til at få igangsat et arbejde med at skabe rammer for arkivering af elektroniske arkivalier. Det er Stadsarkivets mål, at der i Københavns Kommune tilvejebringes ressourcer og retningslinier for arkivering af disse arkivalier i overensstemmelse med de standarder, der til enhver tid må anses for de bedste og mest hensigtsmæssige.

Disse og mange andre mindre opgaver indgår i den virksomhedskontrakt for årene 1999-2001, som Stadsarkivet har indgået med Kultur- og Fritidsforvaltningen. Løsningen af kontraktopgaverne gav anledning til indførelse af en ny projektorganisation i arkivet, som trods de obligate børnesygdomme har vist sig som en hensigtsmæssig form. For at lette forvaltningernes arbejde med aflevering af arkivalier er udarbejdet et vejledningsmateriale og etableret nye afleveringsprocedurer.

En del institutioner nedlægges i disse år eller overgår til en anden status. Det er Stadsarkivet magtpåliggende, at der i forbindelse med disse omdannelser træffes aftale med institutionerne om deres arkivforhold. Der er i den forbindelse sidst på året taget kontakt til Levnedsmiddelkontrollen, Stadslægen, Københavns Energi samt til Sundhedsforvaltningen om en række selvejende plejehjem.

Af større og væsentligere afleveringer fra de kommunale forvaltninger kan nævnes en aflevering fra Plejecentret Sølund, som især indeholdt arkivalier tilbage fra det 19. århundrede fra Almindeligt Hospital, Nørre Hospital og Sct. Johannes Stiftelsen. Endvidere afleveringer fra Sundholm, Børnehospitalet på Fuglebakken og Biologisk Samling. Tidligere socialdirektør og EU-kommitteret Poul Hviid Kristensen afleverede et interessant embedsmandsarkiv. Fra Stadsarkitekten er modtaget et materiale, der dokumenterer restaureringen af Frihedsstøtten.

Af privatarkiver er bl.a. modtaget arkivalier fra arbejderboliger i Vigerslev Allé, Rikko A/S, Husum Idrætsforening og erindringer skrevet af Alfred Kjerumbaard om Christianshavn fra 1908-16. Fra Steffen Irmang, Snekkersten, er modtaget en fødselsdagssang fra

1786 skrevet af Anne Sophie f. Carstensen til hendes mand overgraver Christian Bech ved Trinitatis Kirke.

Hovedindsatsen i arkivets arbejde i 1999 har været vendt mod de kommunale forvaltninger, men arbejdet med formidling og tilgængeliggørelse af samlingerne har ikke været sat helt i skygge.

I årets løb er i alt ordnet og registreret ca. 580 hyldemeter arkivalier fra afleveringer modtaget 1990-99. Af disse kan nævnes en del skolearkiver, bl.a. fra Dagarbejdsskolen på Christianshavn, Høldagssskolen i Fensmarksgade, Biologisk Samling og Skolebotanisk Have. En del sociale institutioner og stiftelser er registreret, bl.a. Emdrupgård, Hjælpekassen for København og Nørrebro Bespisningsforening. En aflevering fra Sundhedsplejen er ordnet foruden afleveringer fra Boligkommissionen, Stadsingeniøren, Byplankontoret, Byggesagsafdelingen og Skattevæsenet m.m.

Arbejdet med Stadsarkivets arkivdatabase er fortsat med indlægning af såkaldte historikker om de enkelte institutioner.

Der er taget initiativ til udarbejdelse af en ny serie lettilgængelige publikumsvejledninger til de mest benyttede arkivalier, som tænkes udbygget i de kommende år. Der er endvidere etableret fastere rammer om omvisninger for grupper i arkivet. Bl.a. har lokalhistoriske foreninger fra København og Skåne fået omvisninger.

Stadsarkivet har sammen med Rådhusbiblioteket lavet 4 miniudstillinger i montererne i rådhushallen og 3 i arkivets reception. Endvidere har arkivet udlånt materiale til 5 andre udstillinger. Arkivet deltog som de foregående år i Kulturnatten.

I Historiske Meddelelser om København 1999 fremlagde Bymuseet de nyeste resultater af arbejdet med Københavns arkæologi. Arkivets medarbejdere har skrevet en række artikler om svensk indvandring til København og en grundbog i læsning af gotisk skrift, som vil udkomme i 2000, ligesom en af arkivets medarbejdere fortsat har leveret artikler til Den store danske Encyklopædi om Københavns historie og topografi.

Stadsarkivets konserveringsværksted har udviklet et system til registrering og prioritering af konserveringsopgaver, som vil blive afprøvet i 2000.

Nøgletal

	1997	1998	1999
<hr/>			
<i>Publikumsservice:</i>			
Læsesalsbesøg	3602	3826	3969
Arkivalier fremtaget til læsesalen	3512	3234	3121
Fjernlån	22	75	28
Skriftlige forespørgsler	78	105	112
 <i>Forvaltningsservice:</i>			
Afleveringer i hyldemeter	210	200	219
Arkivalier fremtaget til forvaltningerne	4709	9806	6220
<hr/>			

Selskabet for Københavns Historie 1999-2000

Det nye år indledtes som sædvanligt med generalforsamlingen. Mødet foregik i Vartov og der mødte omkring 80 op. Brita Olsson bragte os sikkert og gesvindt gennem dagsordenen. Der skete ingen paladsrevolutioner. Formanden blev sammen med Hans Kofoed, Peter Thorning Christensen, Anne Lise Walsted og Jørgen Selmer genvalgt. Desuden genvalgte bestyrelsessuppleanterne Caspar Jørgensen og Nils Kr. Zeeberg, og såvel revisorerne Jens Simonsen og Erik Housted som vores revisorsuppleant Finn Ørsholm blev valgt igen.

Da Brita Olsson efter knap en halv time kunne afslutte med sit "Tak for god ro og orden" kunne man gå over til at høre dagens gæst. Kunsthistorikeren Marie-Louise Berner gav os et spændende foredrag om Bymuseets berømte fotografi fra Gråbrødre Torv fra 1840, som viste sig at være langt mere end en gengivelse af torvet en stille solfyldt søndag morgen. Billedet afslørede som et tavst men stærkt indlæg i samtidens politiske debat.

Forårsudflugten gik til Brygger I. C. Jacobsens nyistandsatte hjem, det senere Carlsbergs Æresbolig. Bygningen var en stor oplevelse for de 60 af vore medlemmer, der var mødt op, men rundviseren levede desværre ikke op til vores ide om en rimelig standard. Der blev derfor ingen gentagelse af arrangementet.

En lørdag i slutningen af august afholdt vi årets anden udflugt. Den gik til Sporvejsmuseet på Skjoldenæsholm. Stedet drives af interesserede amatører, og består af en fantastisk samling københavnske sporvogne. Det bedste ved stedet - for en gammel københavner som undertegnede - er at opleve en tur med sporvogn gennem den midtsjællandske bøgeskov.

Der var ikke voldsom tilslutning til denne udflugt - der var kun ca. 30 - , men bestyrelsen besluttede at gennemføre den alligevel,

fordi vi ikke syntes, at det skulle gå ud over dem, der havde meldt sig, at der ikke var en hel busfuld.

I oktober mødtes vi på Kunstindustrimuseet for i anledning af stedets udstilling om Frederiksstaden at høre Helge Gamrath fortælle om denne bydels opståen og udbygning.

Det blev en fin oplevelse. Der var omkring 100, der deltog og fik mulighed for at høre det veloplagte foredrag om Nykøbenhavns historie.

I forlængelse af emnet Frederiksstaden og dens beboere handlede næste møde om det maritime København og ikke mindst om de personer, der forestod den store handel over havet i den tid, der kaldes den florissante periode. Foredraget blev holdt af Kåre Lauring fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg - og meget apropos - i Stanleys Gård på Christianshavn. En stor del af denne handel og søfart var nemlig koncentreret omkring Christianshavn. På trods af stedet - som måske kunne synes lidt fjernt fra centrum, hvor vi plejer at holde vores møder - var der flot fremmøde på næsten 100 personer.

Årets julemøde afholdtes i Vartov og der var igen mødt næsten 100 op. Det var nemlig meningen, at Årbogen skulle have været delt ud på denne dag. Men bogen var ikke færdig kunne derfor ikke uddeles til de fremmødte. Som et plaster på såret bød Bymuseet og bestyrelsen på middelalderkager af marcipan og vin. Det blev samtidig en beskeden smagsprøve på emnet for aftenens foredrag om middelaldermad.

Det første møde i det nye årtusinde blev traditionen tro afholdt i Vartov. Her fortalte fhv. kontorchef Ida Dybdal om en villa på Østerbrogade for enden af Sortedamssøen bygget af teaterkontrolør S.F. Myhlert i 1848-49. Det blev et spændende portræt af livet i en villa uden for voldene på Østerbro i den sidste halvdel af 1800-årene, og det var en fornøjelse for en gangs skyld at høre et "rigtigt" lokalhistorisk foredrag fra København.

Generelt har vores møder været velbesøgte i året, der er gået. Det gennemsnitlige besøgstal er faktisk steget. Bestyrelsen betragter dette som et udtryk for, at Selskabets medlemmer er tilfredse med de foredrag og udflugter, der arrangeres. Vi modtager dog gerne nye forslag. Hvis nogen har ideer til mulige arrangementer, må de

endelig komme frem med dem, og bestyrelsen vil derefter gøre sit bedste for – om muligt – at realisere det.

Selskabet har også – for første gang i mange år – har haft en ikke ubetydelig medlemsfremgang. Vi har faktisk fået omkring 50 nye medlemmer i det forgangne år.

Til sidst vil jeg godt på hele bestyrelsens vegne sige tak for et rigtigt godt og inspirerende år.

Bi Skaarup

Thomas Söderqvist, Jan Faye, Helge Kragh & Frank Allan Rasmussen (red.): Videnskabernes København, Roskilde Universitetsforlag 1998, ISBN 87-78-67038-1, 276 s., ill., kr. 295.

Videnskabshistorie er en relativt ny disciplin, som kun i ret begrænset grad dyrkes her i landet, men med denne bog om Videnskabernes København, får man en forestilling om, hvad moderne dansk videnskabshistorie kunne betyde. Det skal selvfølgelig ikke forstås sådan, at videnskabernes historie i Danmark er uudforsket. Visse større eller "arveligt belastede" fag som f.eks. medicin eller historie har en lang tradition for at beskæftige sig med deres egen historie, og i forbindelse med det endnu uafsluttede mangelbånd København Universitet 1479-1979 blev samtlige fag og fakulteter på det nærmeste tvangsudskrevet til at gøre det. Der er imidlertid, som udgiverne af Videnskabernes København pointerer i forordet, stor forskel på den snævre, faginterne "firmahistorie" og så en bredere videnskabshistorie, der ikke kun inddrager relationerne til andre fag og faglige miljøer, men som også forsøger at se videnskaben i en større social, politisk og kulturel kontekst. Det lykkes ikke altid forfatterne at leve op til dette formål, men det var i hvert fald ambitionen i det Netværk for Videnskabshistorie og Videnskabsfilosofi, der med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd i årene 1994-98 udfoldede de sædvanlige netværksaktiviteter og deriblandt udgav den bog, der her omtales.

Der er tale om en antologi, der behandler en række udvalgte aspekter i det, som udgiverne kalder "den danske videnskabs guldalder" fra sidst i 1800-tallet til den store universitetsreform i 1960'erne. Når noget betegnes som en guldalder, tyder det ofte på en vis nostalgi hos den, der anvender begrebet, for det ligger i metaforen, at det siden guldalderen kun er gået ned ad bakke. Det er da også svært at overhøre en vis varme i stemmen, når talen falder på dengang, København var overskuelig, men alligevel tilstrækkelig stor til at rumme et levende og sammenhængende intellektuelt miljø. For slet ikke at tale om de gode gamle dage før masseuniversitetet, da Københavns Universitet faktisk lå i Københavns centrum (hører man et ekko af anti-KUA-kampagnen, der i forbindelse med Kommunehospitalets lukning anede mulighed for at vende tilbage fra eksilet på Amager?).

Videnskabernes København kommer vidt omkring, selv om tyngdepunktet ligger på de naturvidenskabelige fag. Der er biografiske (Thomas Söderqvist om Niels Kaj Jerne), traditionelt filosofihistoriske (Carl Henrik Koch om de københavnske filosofi-professorer fra Harald Høfding til Jørgen Jørgensen), socialhistorisk orienterede (Henrik Harnow om de københavnske ingeniørers glanstid), casestudyagtige (Lene Koch om sigøjnere og eugenikken i 1930'erne og 40'erne) og mere tematisk orienterede bidrag (Jan Faye om den logiske positivisme). Dertil kommer bidrag om kemikere, miljøet omkring Niels Bohr, eskimologi, Rockefellerfondens forsøg på at få danske naturvidenskabsmænd til at arbejde sammen (mislykket selvfølgelig), Freud-reception, Hjelmslev og strukturalistisk linguistik og en oversigt over arkiver, biblioteker og samlinger med relevant kildemateriale. Alle bidrag er forsynet med kilde- og litteraturhenvisninger og gør et solidt og seriøst indtryk. I afsnittet om den logiske positivismes gennemslag i København får man dog en slem mistanke, når man ser et tysksproget brevcitat om Niels Bohr skæmmet af to banale oversættelsesfejl. Den

logiske positivismes centrale skikkelser havde hjemme i Wien og Berlin, så hvordan står det mon til med forfatterens kendskab til denne filosofiske retnings hovedværker og den relevante sekundærlitteratur ud over de i litteraturlisten anførte engelsksprogede titler?

Som antydet er bidragene ret forskellige, både i form, indhold og kvalitet. Det generelt ret høje niveau skyldes bl.a., at forfatterne i mange tilfælde bygger direkte på deres ph.d.-afhandling eller disputats, og det forklarer samtidigt det lidt kalejdoskopiske indtryk, man sidder tilbage med efter endt læsning. Som sådan illustrerer bogen tydeligt de styrker og svagheder, der følger med den statslige projektstyrede åremålsforskning. For at sikre kvalitet og resultater i løbet af den relativt korte tid, pengestrømmen flyder, tvinges man til at bygge på anerkendte seniorforskere, hvis cirkler med en vis møje bringes til kortvarigt at skære hinanden, hvorefter man går hver til sit og fortsætter i sit eget spor - i bedste fald med et bindstærkt værk eller en skriftserie som et minde om den tid, man har kendt hinanden. Svagheden ved denne konstruktion kommer særligt frem ved tværfaglige emner som det foreliggende, hvor den korte årrække simpelthen ikke er tilstrækkeligt til at opbygge et forskningsmiljø, der kan virke integrerende og ikke kun samlende.

Selvfølge kan en antologi som den foreliggende ikke komme hele vejen rundt, men når man tager forordets udtrykkelige ambition om at se videnskabshistorien i sin "urbane" sammenhæng forekommer det lidt uheldigt, at man af den ene eller anden grund ikke har skaffet bidrag om en række nærliggende forskere eller fag, hvis gennemslagskraft i den københavnske offentlighed var notorisk i kraft af deres politiske (radikale) engagement. Brødrene Brandes er et navn, der straks trænger sig på, men også en række historikere kunne nævnes. Kan man mon håbe på en efterfølger: Humanvidenskabernes København?

Sebastian Olden-Jørgensen

Karin Lützen: Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København. Hans Reitzels Forlag 1998, s.456.

Skidne gader og stræder, stinkende latriner, løsagtige kvinder, omstrefjende børn, fattigdom og elendighed. Det var sådan middelklassen, der fra 1830erne definerede sig selv som "Nationens Kjerne", oplevede 1800-tallets København og satte sig for at ændre.

Det er middelklassens forestillinger om Det gode Liv og Familien, der er omdrejningspunktet i Karin Lützens omfattende værk "Byen tæmmes". Forestillinger, der kom til at præge såvel de offentlige tiltag, der i løbet af 1800-tallet blev sat i værk for at forandre byen, som den private og kristne velgørenhed. Karin Lützen vil med sin undersøgelse vise, hvorledes forestillingerne om Det gode Liv og Familien blev konstrueret i perioden fra 1830erne og frem til slutningen af århundredet, og hvorledes disse forestillinger blev virkeliggjort gennem en bred vifte af offentlige reformer og privat velgørenhed.

Forestillingen om Det gode Liv forstået som et liv i selvbeherskelse, arbejdsomhed, sparsommelighed og renlighed med den heteroseksuelle kernefamilie som centrum blev ifølge Karin Lützen videreført i den socialdemokratiske velfærdsstat. Det er hendes antagelse - eller budskab - at velfærdsstatens grundlæggende værdier blev udviklet i 1800-tallet, og at "velfærdsstaten ikke er værdifri men formidler på subtile måder sit klassebestemte billede af Det gode Liv".

Bag Karin Lützens ønske om at afdække den heteroseksuelle kernefamilie som en historisk konstruktion og vise, hvordan den form for familieliv blev idealiseret og snigende indført som norm gennem velgørenhedsarbejdet, ligger et håb om, at det vil kunne åbne læserens øjne for, at denne familieforn ikke er naturskabt, men "at familien kan have mange former, og at forestillingen om den ikke skal forveksles med virkeligheden".

Som bogens hovedaktør finder vi den del af middelklassen, der med bekymring fulgte de sociale omvæltninger, der var en konsekvens af lavssystemets ophævelse, den økonomiske liberalisme, urbaniseringen og den gryende industrialisering. Den erkendte med sti-

gende bekymring de iøjnefaldende mangler ved byens sanitære forhold og så armoden brede sig i den voksende underklasse. Dertil kom angsten for selv at synke ned i underklassens elendighed. Middelklassens økonomiske situation var ustabil, og uden socialt sikkerhedsnet var der i tilfælde af sygdom eller fallit risiko for at havne under det offentlige fattigvæsen. De horrible forhold for uheldbredelig syge, der ikke havde råd til privatpleje, men på fattigvæsnets regning blev anbragt på Almindeligt Hospital, er malende beskrevet af hospitalets læge Ludvig Israel Brandes, der i 1852 fik en øjensygdom, som truede med at gøre ham uarbejdsdygtig. Hans rystende beskrivelse var med til at sætte private tiltag i forhold til værdigt trængende fattige på dagsordenen.

København blev af nogle af sine borgere opfattet som et frigørende sted, for andre fremstod byen som et skræmmende og farligt rum. Dette sidste illustrerer Karin Lützen fint ved mange og velvalgte citater bl.a. fra ugebladet "Politivennen" og den naturalistisk inspirerede journalistik især repræsenteret ved Herman Bang, samt ved udtalelser af tidens mest fremtrædende hygiejniker lægen Emil Hornemann. Der tegnes et så levende billede af middelklassens afsky for underklassens adfærd og manerer, af det ukontrollerede og nerveudbrydende byliv, sammenstuvningen og elendigheden i de fattiges boliger – også kaldt "Pjaltенborger" – og "Kjøbenhavn som en meget skiden Bye", så man nærmest kan høre, lugte og smage den.

Det er byen, som det farlige rum, og det er den utilpassede underklasse den bekymrede del af middelklassen satte sig for at tæmme. Karin Lützen beskriver, hvordan der blev sat ind over for de sanitære forhold først med oprettelse af et gas- og vandværk, siden med kloakering. Hvordan der ved oprettelse af et moderne politikorps blev indført overvågning af byens gader, så der blev mere trygt for borgerne at færdes. Og hvordan der gennem en storstilet privat og kristen velgørenhed blev sat ind over for fattigdommen. Gennem byggeforeninger, understøttelsesforeninger, bespisningsanstalter og menighedplejeforeninger søgte middelklassens velgørere at gøre det muligt for værdige og stræbsomme fattige at skabe sig et ordentligt familieliv efter middelklassens normer og mønstre. Det var Det gode Hjem, hvor de sande værdier var i højsædet, der blev sat over for "byens flimrende liv", hvor det herskede "en rå og øllet tone".

Disse velgørheds- og disciplineringsprojekter blev sat i gang af mænd fra middelklassen. Men også middelklassens kvinder deltog aktivt i arbejdet. Deres omsorg og virkefelt kom primært til at gælde børn og kvinder. Karin Lützen understreger, at eftertidens nedladende omtale af de private velgørere – især af de kvindelige velgørere som "sodladne, omklamrende, hellige damer" eller hattedamer, som de også blev kaldt – er uretfærdig, da de faktisk tog de fattiges elendighed alvorligt og ved konkrete foranstaltninger forsøgte at forbedre deres kår.

Det var ikke kun de uhygiejniske sanitære forhold, der i middelklassens øjne tilførte 1800-tallets København snavs og uorden. Det samme gjorde de "løsagtige Fruetimmere". I et omfattende kapitel kortlægger Karin Lützen det københavnske prostitutionsvæsen, de tvangsforanstaltninger, der blev indført for at begrænse kønssygdomme og sikre byens sædelighed, og den kamp mod den offentlige prostitution, der blev ført af middelklassens kvinder.

Et andet kapitel er helliget det kristne værne- og redningsarbejde, som især den københavnske Indre Mission stod for. Også bag dette arbejde lå ifølge Karin Lützen den grundlæggende forestilling om, at elendigheden for en stor del skyldtes de fattiges dårlige vaner og laster. I de værnehjem, der blev oprettet for byens omstredende børn samt for unge enlige kvinder og mænd, og i de redningshjem, der blev oprettet for såkaldt faldne kvinder, var det derfor værdierne fra middelklassens familieliv, der fremstod som den bærende og frelsende kraft.

Historien om hvordan byen og dens underklasse blev tæmmet og civiliseret fortælles ud fra trykte samtidige kilder. Karin Lützen begrundet fravalget af ikke trykte kilder med, at det var den offentlige tale hun ønskede at fokusere på, dvs. "med hvilke ord disse mennesker henvendte sig til offentligheden".

"Byen tæmmes", der også indeholder et nyttigt personregister og en fyldig kilde- og lit-

teraturliste, er et digert værk, som varmt kan anbefales. Sproget er præcist og veloplagt. Den hyppige brug af lange citater kan dog måske til tider gøre læsningen lidt tung. Men samtidig er citaterne med til at skabe et fint tidsbillede af livet i hovedstaden i en periode med store politiske, økonomiske og sociale forandringer. Karin Lützen får derved afdækket væsentlige sider af 1800-tallets historie, der gør bogen relevant ikke kun for dem, der snævert interesserer sig for Københavns historie, men for alle der har interesse i dansk 1800-tals historie.

Nete Balslev Wingender

Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906. En undersøgelse af prostitutionsmiljøet og de prostitueredes livsvilkår. Museum Tusulanums Forlag 2000. 191 s., ill. 198 kr.

Denne bog er et omskrevet speciale af Merete Bøge Pedersen (MBP). Da jeg ved udgivelsen selv lige havde afsluttet en eksamensopgave med næsten samme emne, glædede jeg mig meget til at læse bogen, især da jeg af foromtalen kunne se, at vi måtte have benyttet de samme kilder. Efter at have læst bogen er begejstringen dalet, og da bogen har fået meget omtale, føler jeg mig nødsaget til at påpege de fejl undersøgelsen er behæftet med. Jeg er helt klar over det store arbejde MBP har gjort, og det glæder mig at der nu endelig er skrevet om de offentlige fruentimmere ud fra kildematerialet og ikke kun en undersøgelse af den offentlige diskussion og moral. Dog har MBP's behandling af kilderne skuffet. Den indeholder en del fejl, som har sit udgangspunkt i, hvordan MBP har fortolket kilderne, og det får konsekvenser for resten af arbejdet.

I første kapitel "Litteratur og kildemateriale" redegør MBP meget naturligt for sit materiale. Ved hjælp af "Beretninger til justitsministeriet angående Københavns politi afgiven af politidirektøren for årene 1874-1906" er MBP kommet frem til, at 2824 forskellige kvinder var indskrevet som offentlige fruentimmere. Dermed har hun ikke alle de kvinder der allerede var indskrevet inden 1874 og som fortsatte i erhvervet. På Landsarkivet for Sjælland mv. i arkivgruppen "Sager vedr. indskrivning af offentlige fruentimmere", der er fordelt over 16 pakker (1867-1906) angiver MBP, at der kun ligger 1210 sager i den periode hun har undersøgt (1874-1906). Hun skriver fejlagtigt, at der dermed mangler mindst 1614 sager (2814-1210), som hun mener Landsarkivet har udtyndet. Det er forkert. Langt de fleste af disse sager, nemlig 933, ligger i "Sager vedr. udslettelse af protokollen over offentlige fruentimmere" (1891-1906). I alt giver det 2143 sager, mod de 2824 sager der ifølge politiets efterretninger burde være. De 681 sager der mangler skyldes, at "Sager vedr. udslettelse..." ikke dækker hele perioden. At de ikke findes på Landsarkivet i dag, skyldes højst sandsynligt, at arkivet aldrig har modtaget dem. I registraturen til denne arkivgruppe står der direkte, at "pakkerne er gennemgået og udtyndet, men ingen sag er blevet kasseret".

At MBP helt har undladt at benytte "Sager vedr. udslettelse..." får følger for resten af undersøgelsen, da hun åbenbart ikke har forstået den rette sammenhæng mellem disse to arkivgrupper. Politiet havde dengang en meget enkelt sagsbehandling. De afhørte kvinderne, når de mente der var belæg for det, og når kvinderne af den ene eller anden grund på et tidspunkt blev indskrevet som offentlig fruentimmer, blev de indskrevet i protokollen der desværre ikke eksisterer mere. Alle kvindens afhøringer, samt andre skrivelser politiet måtte have om hende, blev lagt sammen i en sag, der som omslag havde selve indmeldelsen, som kvinder underskrev. Sagen blev så arkiveret efter datoen for første indskrivning og der blev løbende skrevet og lagt flere skrivelser til sagen, alt efter kvindens opførsel. Ønskede kvinden at blive udslettet af protokollen, og levede hun op til de gældende krav, kom sagen over i arkivet for kvinder der var udslettede. Her lå de arkiveret efter datoen for sidste udslettelse. På den måde kunne kvinderne, eller rettere deres sager, hoppe fra skuffe til skuffe alt efter hvordan kvinden opførte sig. Kun hvis kvinden døde var sagen

sikker på at blive flyttet til udslettede. Dette system er simpelt, men ikke ufejlbarligt, og derfor er det også muligt at finde sager, der ligger forkert, som når MBP har fundet to sager hvor kvinderne døde uden at papirerne blev flyttet. Disse to dødsfald benytter MBP i sit afsluttende kapitel til at udregne dødelighedsprocenten til at være 3 %, hvilket er misvisende, da hun ikke har undersøgt "Sager vedr. udslettelse...", hvor sagerne retmæssigt bør opholde sig. De to arkivgrupper hænger altså uløseligt sammen, og var i funktion frem til 11. oktober 1906.

MBP har stadig læst 21 % af de sager man kan forvente har eksisteret og det har været et kæmpearbejde, men at hun ikke har forstået arkivgruppens funktion i datiden. F.eks. i kapitlet "De offentlige fruentimmeres alder og funktionstid". Der gør MBP opmærksom på, at det er svært ud fra sagerne at udregne hvor længe kvinderne blev i erhvervet, da den sidste oplysning i sagen for manges vedkommende er selve indskrivningen. Det er fordi den pågældende kvinde efter indskrivelsen har fulgt de forskrifter der var, og derfor ikke fået ført noget til sin sag. Den slags kvinder var der mange af. Til at udregne funktionstiden ser hun bort fra disse kvinder, og for de andre foretager hun en sammenligning mellem alderen ved den første indskrivning med den alder kvinden havde sidste gang der var skrevet i hendes sag. Problemet er, at hun ikke har forstået at alle disse sager var i live frem til 11. oktober 1906, da denne form for registrering blev ophævet. Derfor er det rigtigt at kvinderne blev længere i erhvervet end man tidligere har antaget, men det er betydeligt længere end MBP er kommet frem til for de indskrevne kvinder. Hvordan det forholder sig for de kvinder der ligger i udslettelse er ikke undersøgt, skønt det for dem er muligt præcist at bestemme varigheden af deres funktionstid.

På den måde giver MBP's undersøgelse et skævt billede, da hun faktisk kun har undersøgt de aktive. Kapitlet "De prostitueredes alternative jobmuligheder" vil højst sandsynligt også give et andet resultat, hvis hun havde undersøgt de udslettede. Derfor kan MBP heller ikke i sit afsluttende kapitel konkludere noget om hvorvidt ægteskab eller de kristne hjælpeorganisationer fik kvinderne ud af erhvervet, da hun kun har undersøgt de aktive. I kapitlet om indtægtsmuligheder har hun givet en vis ret i, at kvinderne tjente betydeligt mere end man hidtil har antaget, men da hun ikke har undersøgt de udslettede, hvor sagerne over kvinder der af politiet eller "bordelmutter" var skønnet ikke at kunne tjene til livets ophold, og derfor blev overgivet til fattigforsorgen, opholder sig, er hendes konklusion misvisende. At hun har fundet to sager ud af 6051, hvor det var lykkedes at optjene 1800 kr. og 2000 kr. til at begynde en ny tilværelse, beviser ikke at det var umuligt for alle. For at kunne konkludere det burde hun have set i udslettede for at se hvor udbredt det var. De kvinder hun har undersøgt var aktive i erhvervet og kunne derfor leve af det. At kvinderne gjorde det for pengenes skyld, kan næppe komme bag på nogen, men det er jo ikke hele sandheden. Ellers ville alle have gjort det, hvilket jo heller ikke er tilfældet i dag. Det er en helt anden faktor der gør, hvorvidt man vælger at gå ind i erhvervet, men det ønsker MBP ikke at gå nærmere ind i.

Denne bog har desværre ikke givet noget bedre billede af den offentlige prostitution i København 1874-1906, end der allerede var. I værste fald er bogen direkte misvisende, i bedste fald lige gyldig. Personligt har det ærgret mig at hun konsekvent kalder sagerne for protokoller og at der aldrig er direkte kildehenvisninger til de eksempler hun benytter andet end kvindens navn. Det kan man ikke bruge til så meget, når sagerne er arkiveret efter dato.

Gitte Brinkbæk

Egon Eriksen: *Edvard Eriksen og Den lille Havfrue*. Forlaget Skippershoved, Ebeltoft 1998, 121 s. ill.

Forhenværende museumsinspektør Egon Eriksen, der er søn af billedhuggeren Edvard Eriksen, beskriver i bogen sin fars liv og kunstneriske arbejde fra uddannelsesårene omkring århundredskiftet til hans død i 1959. Som forfatteren understreger i bogens forord, er der ikke tale om en kunsthistorisk afhandling, men om en "biografisk redegørelse", byggede på bevaret korrespondance og andre dokumenter, herunder pressemateriale.

Udgangspunktet er fortællingen om tilblivelsen af Den lille Havfrue, formentlig den eneste skulptur, der i dag forbindes med Edvard Eriksens navn. Den blev bestilt af Carl Jacobsen i 1909, da Eriksen var på sin karrieres højdepunkt og opstillet i 1913 under stor medieopmærksomhed. Forfatteren gennemgår tilblivelsens faser og argumenterer kraftigt imod myten om, at det skule have været solodanserinden Ellen Price, der dansede partiet som Den lille Havfrue på Det kongelige Teater, som havde siddet model.

Forfatteren beretter herefter om kunstnerens slægt, hans ungdom og uddannelsesforløb. Edvard Eriksen led den skuffelse at måtte forlade Kunstakademiet uden at få sit afgangspjekt godkendt. Forfatteren beskriver ungdomsarbejderne - og ungdomstriumferne med de første salg til Statens Museum for Kunst. Århundredets første årtier var frugtbare år for Edvard Eriksen, hvor lange Italiensophold og store opgaver gensidigt befrugtede hinanden. Eriksen fik i 1908 den prestigefulde opgave at udføre de tre skulpturer til Christian IX og dronning Louises gravmæle i Roskilde Domkirke. Den store opgave gav billedhuggeren så meget tro på fremtiden, at han tegnede sig en beskeden villa på Frederiksberg, men allerede få år senere måtte han sælge huset, og der fulgte nu en række økonomisk og kunstnerisk hårde år. Det var meget småt med opgaver, og Eriksen søgte efter radikale løsninger. I 1923 foretog han en mislykket rejse til New York for at undersøge, om udvandring kunne bringe ham i gunstigere omstændigheder og senere planlagde han sammen med en præst i England en produktion af kakkellovne, men også dette forgæves. Vel hjemme igen drev Eriksen fra 1924 til 1936 for at overleve sit eget firma Dansk Gravminde-Kunst, hvor man kunne bestille individuelt udformede gravmonumenter, som Eriksen tegnede og modellerede. Den langvarige krise mildnedes i 1929, hvor Eriksen fik bestilling på først to, siden ti relieffer til Ny Carlsberg Glyptotek, og tre år efter fik han den gigantiske opgave at udsmykke loftet i Haandværkerforeningens store festsal. Efter denne korte årrækkes vældige energiudladning blev der igen stille omkring Edvard Eriksen, og de sidste 25 år, han levede, udførte han mindre end en håndfuld skulpturer.

Forfatteren redegør sobert og kortfattet for de praktiske omstændigheder omkring hver enkelt skulpturs tilblivelse. Som nævnt i indledningen befatter han sig ikke selv med kunsthistoriske eller kunstneriske overvejelser, men han etablerer med sin oversigtsskabende bog et godt skelet for en videre kunsthistorisk bearbejdning.

Med biografien giver Egon Eriksen et interessant indblik i faderens insisteren på feltet mellem kunst og håndværk. De første år efter akademiet arbejdede Edvard Eriksen med at tegne og modellere dekorationer til støbejernskakkellovne for Svendborg Jernstøberi. Senere lærte han sig at hugge i marmor i Carrara, således at han i modsætning til de fleste af sine samtidige kolleger, der fik hugget deres skulpturer efter gipsmodeller på de professionelle huggeværksteder i Carrara, selv kunne færdiggøre sine store marmorskulpturer. I Dansk Gravminde-Kunst havde Eriksen også en virksomhed, der i indlysende grad forenede det håndværksmæssige med det kunstneriske. Beskrivelsen af Eriksens sidste store arbejde, loftet i Haandværkerforenings store sal, tydeliggør, hvorledes dette blev en fejring af alliancen mellem kunsten og håndværket, ikke blot i loftets ikonografi, men også i produktionsformen, hvor Eriksen ansatte flere svende og dermed for en kort tid havde et billedhuggerværksted af samme type som i middelalderen.

Egon Eriksen giver i sit nøgterne sprog et oprivende indblik fra første parket i en billedhuggers - og en billedhuggerfamilies - livsvilkår i første halvdel af det tyvende århundrede. Naturligvis har der været forskel på de enkelte billedhuggeres omstændigheder, men det har - som i dag - ikke været usædvanligt at måtte leve som Eriksen, der havde høje

kunstneriske ambitioner - men ambitioner, der gradvist blev ude af trit med tidens kunstsyn - og som i lange perioder måtte føle, at interessen for hans arbejde var begrænset. Bogen er på mange måder forstemmende læsning. Stereotypen med den sultende kunstner på tagkammeret falder lige for, og det er tydeligt, at næringsssorgerne ikke har fremmet det kunstneriske overskud.

Elisabeth Delin Hansen

Maiken Rude Nørup: Det københavnske værtshusliv 1857-1998. Strandbergs Forlag, 1999. 118 s., ill.

Etnologen Maiken Rude Nørup stod i 1999 for en særudstilling på Københavns Bymuseum, og der kom i den forbindelse også et samarbejde med Strandbergs Forlag istand om den foreliggende bog. Baggrundsmaterialet til såvel udstilling som bog var en undersøgelse, Maiken Rude Nørup havde foretaget for Københavns Bymuseum i efteråret 1998.

Bogen består af en historisk del om værtshuslivet i København fra 1857 til 1998 og en samtidshistorisk-etnologisk del om værtshuslivet i 1998. Lad det være sagt straks: Det er de etnologiske afsnit, der står stærkest. Her har Maiken Rude Nørup interviewet værter, tjenere og gæster på ni udvalgte værthuse, og det mærkes tydeligt, at det er en etnolog med sans for de rette spørgsmål og en stor portion indlevelse, der her har lagt øre til de mange historier.

Der er en præsentation og karakteristik af de ni værtshuse. Først de gammelkendte Hviids Vinstue ved Kongens Nytorv, Vinstuen 90 på Gammel Kongevej, Hongkong i Nyhavn og Café Nick i Nikolajgade i Minefeltet. Derefter de såkaldte koncept-værtshuse Nørreport Bodega og The Shamrock Inn i Scala (koncept-værtshuse er bygget konsekvent op over et bestemt tema eller en idé, her den irsk/engelske pub). Og endelig de lokale værtshuse Venners Hjem i Valby, Broens Bodega ved Fredens Bro og Dalles Kro på Vesterbrogade.

De er udvalgt for at dække de eksisterende typer værtshuse, og valget forekommer udmærket, idet de også dækker en stor del af byen København, om end man kunne ønske sig, at Amager ikke også denne gang var blevet usynliggjort.

Forfatteren har taget pulsen på de ni værtshuse og inddelt materialet i hovedafsnit om værter, tjenere og brugere af værtshuset, hvor vigtige emner som bl.a. klodsregnskaber, stamborde, bar, spil, omgangsgivning og værtshusenes store sociale rolle behandles.

Det virker lidt pudsigt, at værtshusbesøgets egentlige formål, som ret beset må være at drikke, og dermed også emnerne drikkeri og druk, først behandles i det allersidste afsnit. På den anden side fungerer denne opbygning helt fint, idet læseren igennem de foregående afsnit lige så stille er kommet tæt ind på både værter, personale og gæster. Det er mennesker af kød og blod, det handler om, og hverken forfatteren eller i sidste ende læseren føler trang til at moralisere over hverken løse gæster eller stamgæster - eller for den sags skyld tjenere - der af og til går over grænsen mellem almindelig hyggedrikken og druk.

Sammenlignet med dette stykke nutidshistorie står bogens 60 første sider en smule svagt og efterlader et indtryk af, at der ikke har været tid til at gå i dybden med ret meget. Indledningen på side 9 er ikke nær så velskrevet som resten af bogen, men virker noget rodet og et sted nærmest selvmodsigende. Kritikken skal dog ikke tages for mere, end den er, nemlig et ønske om en grundigere gennemgang af beværtningernes historie. Der er mange prisværdige forsøg på at sætte udviklingen ind i en større samfundssammenhæng, og med afsnittene arbejderværtshuse, alkohol og afholdssag, værthussmiljøer, kvinderne og beværtningerne samt de nutidige fænomener: pub, bodega og fransk café kommer forfatteren hele kompasset rundt.

Til de bekymrede elskere af værtshuse kan forfatteren komme med den beroligende melding, at værtshuset ikke bliver kvalt af cafeerne, men nok skal overleve, fordi unge men-

nesker fortsat vil bruge dem, om end det måske vil blive på en anden måde end før.

Bogen er godt og overdådigt illustreret med flittig brug af Bymuseets billedarkivs store samling. Der er et fortrinligt noteapparat og et nyttigt indeks over de omtalte værtshuse, hvilket sikkert vil glæde mange. Hertil kommer en udmærket litteraturliste. Her har forfatteren af gode grunde ikke kunnet nå at få Jonna Duch Christensen og Søren Federspiels bog "Værsgo, der er serveret. Tjenernes organisationshistorie 1898-1998" med i litteraturlisten, da den også blev udgivet i 1999, men den vil være interessant som videre læsning, da den sætter værtshuse, bodegaer og cafeer ind i en større sammenhæng.

Man kan kun glæde sig over, at rapporten fra den etnologiske undersøgelse af værtshuse i København ikke blot udmøntedes i en udstilling – der kun havde en levetid på et par måneder – men også blev omarbejdet til en bog, der er tilgængelig for alle.

Anne-Lise Walsted

Jan Cortzen: Til vejs. Københavns Lufthavn i 75 år. Børsens Forlag, København 2000. 279 s., 26 x 22 cm, indb.

Denne bog er udgivet i anledning af at det den 20. april 2000 var 75 år siden at det, der nu hedder Københavns Lufthavn Kastrup, officielt blev taget i brug.

Det er imidlertid ikke et jubilæumsskrift af den gængse slags, hvor der kun er medtaget det positive om virksomheden. Det er en kommercielt udgivet bog, omend lufthavnen har købt et større antal, og manuskriptet ikke er godkendt af lufthavnens ledelse. Hvad der står i bogen, hæfter forfatteren alene for.

Jan Cortzen er ikke historiker og har ingen tilknytning til luftfart. Han er journalist, var chefredaktør for dagbladet Børsen fra 1978 til 1996 og har et omfattende forfatterskab bag sig af bøger med emner fra den nyere tids danske erhvervsliv. Derimod forekommer hans kendskab til flyvning, flytyper og flyteknik beskedent. Og det præger bogen. Det er helt tydeligt, at det der har interesseret forfatteren er forretningen Københavns Lufthavn Kastrup, især i den nyere tid. Det første kapitel begynder derfor i 1987!

Det er beretningen om hvordan en nok temmelig bureaukratisk offentlig institution, der reelt blev styret af juristerne på Slotsholm, på få år blev omdannet til en kommerciel succes, et børsnoteret aktieselskab, der nu også driver virksomhed uden for landets grænser.

Først på side 64 begynder skildringen af lufthavnens første år, men det kapitel forekommer noget tyndt. Der havde ellers været nemt at finde en masse fakta i Dansk Flyvnings Historie fra 1936, men det synes som om forfatteren slet ikke kender dette standardværk. Det er i hvert fald ikke nævnt i listen over kildemateriale. Men hvorfor er der en side om Ellehammer, der aldrig har fløjet fra Kastrup?

Lufthavnen under besættelsen har fået sit eget kapitel. Det er interessant læsning, men mon der nu "i besættelsens første år" var samlet op mod 400 tyske fly i lufthavnen? Jeg tvivler.

I samme kapitel hævdes det, at det var tyskerne, der foranledigede anlæg af de første betonbaner. Det er ikke korrekt - initiativet kom fra Det Danske Luftfartsselskab! Sagen omtales udførligt i selskabets 25-års jubilæumsbog, der udkom i 1943, altså midt under besættelsen. Havde det været Luftwaffes baner, havde man næppe fået lov til at omtale sagen og oplyse banelængde og retning.

Efter befrielsen blev højststående danske luftfartsfolk afhørt om startbanebyggeriet af "Den parlamentariske Kommission". Af kommissionens trykte beretning (Bd. X, 1949, s. 504 ff.) fremgår, at tyskerne nærmest var irriterede over byggeriet, som de frygtede ville genere deres brug af Fliegerhorst Kastrup!

Årene umiddelbart efter Befrielsen er nok Kastrups guldalder. Det nationale luftfartsselskab ekspanderede som aldrig før, for derefter at forene sig med sit svenske og sit norske modstykke til SAS, der siden oprettelsen har været Kastrups ubestridt største bruger. Lufthavnens historie falder derfor på mange områder sammen med det skandinaviske luft-

havnens historie falder derfor på mange områder sammen med det skandinaviske luftfartsselskabs, og afsnittet *De gyldne År* handler nok så meget om SAS som om lufthavnen, der også blev kraftigt udvidet i de år med flere baner, store hangarer m.v.

Overgangen til jetfly medførte store problemer på grund af støjen, og et stort afsnit handler om hvad man gjorde ved det - og ikke gjorde. De mange planer om at flytte lufthavnen til bl.a. Saltholm blev ikke til noget, og det skal vi vist være glade for. En af lufthavnens ledende medarbejdere har således fortalt Cortzen, at kalken under Saltholm var så porøs, at havvandet sivede ind, hver gang man som forsøg havde inddæmmet et mindre areal. En Saltholm-lufthavn var blevet en økonomisk katastrofe på verdensplan, mener pågældende medarbejder.

Visionernes fallit hedder det pågældende afsnit af bogen meget dækkende.

Loven om anlæg af lufthavn på Saltholm blev ophævet i 1979, og året efter vedtog Folketinget at udbygge Københavns Lufthavn i Kastrup, nogle år senere også at privatisere den.

Og dermed er vi så tilbage til hvor bogen starter. Men der er små 100 sider tilbage af bogen. Størsteparten af dem bruges til et portræt af dagens lufthavn, også den i Roskilde.

Cortzens bog er et vægtigt bidrag (også rent bogstaveligt, den vejer 1,4 kg). Tal indsættes til dansk trafikhistorie og til Københavns historie. Det er en flot bog med mange og gode billeder, og den er særdeles velskrevet. Forfatteren har interviewet nuværende og tidligere ansatte i lufthavnen og på den måde fået meget med, som ikke kan findes i de skrevne og trykte kilder. Det er med til at bogen sine steder er ligefrem underholdende og giver en god karakteristik af de tidligere lufthavnschefer. På den måde får man at vide hvorfor et medlem af bestyrelsen for det daværende statsaktieselskab pludselig blev udskiftet. Der havde været regeringsskifte, og den nye trafikminister ville gøre noget for en sympatisør!

Til vejs, i øvrigt en lidt upræcis titel for en lufthavn må ifølge sagens natur være jordbunden), er først og fremmest lufthavnens politiske og kommercielle historie. Infrastrukturen og den tekniske udvikling ofres der ikke megen plads på, og det samme gælder de udenlandske selskaber, der beflyver Kastrup.

Tænk om der have været nogle kort, der viste rutenettets udvikling - eller lufthavnens, fra den gang den blot var en stor græsmark, til i dag, hvor den har bredt sig et godt stykke ud i Øresund. Der burde også have været nogle statistiske oplysninger om antallet af starter og landinger, passagerer, luftfragt m.v.

Det burde også være omtalt, at der er foregået meget andet end rute- og charterflyvning i Kastrup., fx skole-, privat- og forretningsflyvning, og her foregik størsteparten af Kramme & Zeuthens flyproduktion. Og det er ikke blot Luftwaffe, der har benyttet Kastrup til militærflyvning, det har det danske forsvar sandelig også! Billedet side 136 viser således ikke som angivet "et passagerfly". men et militært patruljefly af typen Catalina.

Der er i det hele taget lidt for mange faktuelle fejl og unøjagtigheder, fx har DDL aldrig benyttet den hangar, der er afbildet på side 68 - den blev opført af flyfabrikken Rohrbach og senere overtaget af Hæren.

Men den største mangel ved bogen er dog at der kun er et personregister. Et sagregister burde være obligatorisk i den slags bøger.

Hans Kofoed

Register til årbøgerne 1996-2000

Af Lars Peter Jørgensen

Registeret er et kombineret navne-, sted- og stikordsregister. Registeret omfatter ikke noter, billedtekster og anmeldelser. Navne i kursiv er forfattere til artikler. Tallet i kursiv henviser til årgangen. Sidetal med * henviser til en illustration. Til de enkelte årbøger er der følgende at bemærke:

Årbogen 1996 er et temanummer bestående udelukkende af erindringer. Til disse er der ikke lavet et egentlig navnerregister. Årgang 1999 er også et temanummer, denne gang om arkæologi. Man forsøger med arkæologiske fund at af- eller bekræfte forskellige teorier vedr. Københavns opståen og ældste historie fremsat af forskellige personer. Her fremstår H. U. Ramsing som den centrale person. At lave en henvisning til hver gang hans navn eller teorier optræder ville medføre en henvisning til næsten hver eneste side, og er derfor ikke gjort. Her er en henvisning til hele bogen. For de andre kendte personer (Nielsen, Jørgensen, Pontoppidan osv.) er det udelukkende tale om henvisninger til deres arbejder og ikke om personen selv.

Alle henvisninger til Tinne Vammens artikel (årgang 2000) er til indledningen. Der er ikke lavet register til selve dagbogsoptegningerne.

Abrahams, Charles, regnskabschefs erindringer 98 247
Absalon, den tidligste bebyggelse og Absalons borg 99 67-72
Absalons borg 99 52*, 56
Adelgade, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 73-74
adelslisterne 99 50-53
Adlersparre, Sophie, sommervisit i København 00 65-116

Adresseavisen 00 34-36
Advents kirken 96 139
Aggersborg, H.C., mægler 97 133
Allesøe, Claus Pedersen, bryggersv. 97 120
Almindelige Danske Lægeforening, Den 00 120-124, 127
Amager 96 9-36
Amager strand 1933 96 19*
Amaliegade 11 98 108-109*, 122-125, 131-137

- Amaliegade, skader i forb. m. krudttårns-
eksplosionen 1779 97 81
- Amalienborg, skader i forb. m. krudttårns-
eksplosionen 1779 97 81
- Ambt, Charles, ing., generaldir. 00 121
- Amitzbøl, Søren Iwersen 97 73
- Anatomisk teater 98 184*-185
- Andersen, Einer, rektor 96 176-177
- , Ferdinand, grosserer 97 150
- , H. C., digter 97 136, 152
- , Hans, traktør 98 65
- , Ingeborg f. Bregelund 96 57-66
- Argus Expres Co. 96 89-112
- arkæologi, Københavns, temær. 99
- Arnesen Kall, Benedichte, forfatter 00 66,
81-83
- Asiatiske Kompagni, Det 97 92
- At dekonstruere Råmsing 99 38-53
- Augustenborg Kystsankatorium 96 41
- Aviskønsens datter 96 57-66
- Bagermestrenes Rugbrødsfabrik 96 115-116
- Bajer, Fredrik, forfatter, politiker 00 65-68
- Bakkehusene 96 135-154
- Balfour, David, skibsbygmester 99 204-206
- Balsamgade, skader i forb. m. krudttårns-
eksplosionen 1779 97 72, 95
- Baltzersen, Baltzer, opsynsmand 00 28
- Bang, Ivar, urtekræmmer 97 92
- Bang, Oluf, klokker 97 120
- , Peder, biskop i Roskilde 99 117
- barbareskerne, krudt til 97 44-47
- Barberlavet 1501-1862, Det københavnske
98 179-217
- Barfod, Christian, vinhandler 97 92
- bartskærer, se barberlavet
- Becker, Friederich Wilhelm 97 113, 114,
118-119
- Bellahøj 96 135-154
- Bendixen, F.C., konsul, købmand 98 45, 61
- Benedictsen, Benedict, grosserer 98 57
- Berg, Niels Hansen, høker 97 72
- Bethesda, Musikkoret, arkiv 97 184
- Beutner, Simon, oliemøller 97 138
- Bild, Vibeke, gift m. Erik Rantzau 00 41-64
- Bilum, Joachim (Billing), feldbereder 97 82
- Bispebjerg Kulturcenters arkiv 99 262
- Bissen, H. V., billedhugger 97 106-107
- Bistrup, Chr., traktør 98 66
- Bjørn, Andreas, skibsværft 99 214-215
- Bloch, Elisabeth, arkivar, cand.mag. 99 263
- Blomquist, Helle, cand.jur. et phil. 00 117-
146
- Bochwaltz, Claus brygger 97 28
- Bogbinder, Ambrosius, borgmester 99 147
-, Hans Meissenheim, borgmester 99 146-
150
- Bonnicks Enke & Møller 97 91
- Borgergade, skader i forb. m. krudttårns-
eksplosionen 1779 97 74
- Bortmann, justitsrådinde 97 91
- Bosk, Ole Olsen 97 74
- Both, L., topografisk forfatter 99 17, 62,
111-112
- Brandes, Georg, kritiker, forfatter 00 69-70
- Brandforsikringen, i forb. m. krudttårns-
eksplosionen 1779 97 88-89
- Bredgade 6 98 69-76, 84-89, 100
- Broggaard, Ingvord, murermester 97 20-21,
35
- Broholm, August Andersen, skibstømmer-
mand 97 61-62, 94
- Brønshøj 96 113-134
- Brønshøj Biografteater 1929 96 125*
- Buchwald, Friedrich, stiftamtmand, godse-
jer 00 21
- Budcentralen Argus 96 89-112
- Bundgård, J. A., filolog 96 180-181
- Byen før branden 97 158-175
- Byens Protokolfabrik, Historien om et bog-
binderi gennem tre generationer 00 147-
202
- Byggeri på Højbro Plads efter reformatio-
nen 99 235-251
- bygningshistorie 97 9-41, 158-175, 220-254
- bygningsskonstruktion 97 9-41
- bygningssmaterialer, priser på 97 37-41
- Børnely, koloni f. vanføre 96 160-162
- Baastруп, L.C., prokurist, vinhandler 98 98
- Caspersen, Hans, ankersmed 97 120
- , Johan, smed 97 120
- China- og Japanhuset, arkiv 97 184
- »Chinafarerne« 00 33
- Christensen, Christen, bogbindermester 00
150-178
- Christesen, Vilhelm, guld- og sølvvarefa-
brikant 98 105-145
- Christian I 99 121
- Christian II 99 147-148
- Christian III 99 172
- Christian IV 99 206-207
- Christian IV's befæstning 99 188, 190-201
- Christiansen, A. E., kommandør 97 127-
128
- Christianshavn, udgravninger på 99 201-
234
- Christianshavn, vise om 00 42-56

- Christoffer I 99 117
Classenske Litteraturselskab for Læger, Det 00 120-124
Clemensstaden I 68-72
Clemmensen, Anna enke e. Peter I 73, 94
Colding, Rudolph Emil, dir. f. Børneværnet i Kbh. 96 201-231
-, *Torben Holck*, kunsthistoriker 96 201-231
Collstrup, R., oberst, MB 98 158, 167
Coninck, Frédéric de, købmand 97 91
Corbianus, Christopher snedkermester 97 22
Cour, Janus la, landskabsmaler 97 132
cykelbude 96 89-112
de Place, Hermann, brygger 97 62, 95
»De Vonner og Vanner« 00 33
Den middelalderlige bybefæstning på Kongens Nytorv 99 154-177
Den tidligste bebyggelse og Absalon 99 67-72
Det københavnske barberlav 1501-1862 98 179-217
Ditlofsen, Henrik, barberer 98 181
»Don Ranudo« 00 22-23, 26, 28
Drachmann, Holger, forfatter 97 144
Drewsen, Adolph, justitiarius 97 134-136
-, Harald, arkitekt 97 135
-, Jacob, vinhandler 97 91
-, Viggo, filosof 97 137
Dreyer, Peter tømrermester 97 22
Duntzfeld, C. W., købmand 00 28-30
Dybdal, Ida, cand.jur., fhv. kontorchef 97 123-157
Dyreværnsforeningen Svalen 96 51
Efter Reformationen 99 178-182
Eggers, Cecilia, enke e. gartner Jean Marie 97 83-84
Ejlersen, Torben, arkivar, cand.mag. 98 40-104
eksotiske mennesker 00 7-40
Elfelt, Peter, fotograf 98 72*, 75*
En kvalitetsbevidst greve og en død murer 97 9-41
En lille butik på Østerbro 96 67-88
En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? 99 100-116
Engelbrechtsen, Lars, tobaksspinder 97 91
Engelsted, Sophus, læge 00 134-135
English Debating Club, arkiv 98 247
Eriksen, John, fhv. museumschef, cand. mag. 97 158-175
Erik af Pommern 99 118
Erik Plovpenning 99 117
Eriksen, John M., konsulent, cand.mag. 98 218-244
Erlandsen, Jakob, biskop i Roskilde 99 117
Erling, Steffen, øltapper 97 92
Ernst, Christian, bogbindermester 00 151
-, J. C., murer 97 22
Esplanaden 4 – et minderigt hus i København 97 103-122
Et arbejderhjem i Brønshøj 96 113-134
Eylitz, Johan murer 97 33
Faber, Knud, læge 00 132
»Fader Ottoman« 00 26
feriebørn 96 41-44
Fibiger, Mathilde, forfatter, kvindesagsforkæmper 00 66
Fiolteatret, arkiv 97 184
Fischer, Alex 96 37-56
-, J. C. H., minister, adjunkt 98 148-49, 152-153, 160-165, 173
Flye, Christen Thommesen, møllersv. 97 59
Folk fra det fjerne. Tilflyttere og gæster i 1600- og 1700-tallet 00 7-40
Ford Amager, arkiv 97 184
Fortiden i nutiden - nye udstillinger på Københavns Bymuseum 97 176-182
Fra strand til stenhuse på Højbro Plads 99 131-153
Fratz, Axel Christian, lektor 96 178-180
Fredericksen, Henrik B., stud.mag. 99 59-66, 202-218
Frederik II 99 185
Frederiks Hospital, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 78-81
Frederiksberg sogn, deling af 98 157
Frederiksstaden, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 76-82
Friderichsen, Mouritz, møller 97 57-58, 94
Friherreinde Sophie Adlersparres sommer-visit i København 00 65-116
Frimodt, Rudolf, præst 98 146, 159
Fritz, S. løjtnant 99 14-15
Frohne, J.W., samler 97 139, 143
Fædder, Christian, borgmester 97 92
Fæster, Jens Jørgen, brændev.br. 97 120
Gabrielsen, Karsten, cand.mag. 99 9-53
Gamborg, Knud, tegner 98 74*, 76
Garbrecht, Johan Gerhard Frederik, gresserer 98 67-68*
Gautier, Henrik D., stadsarkivar 98 249
Gemzøe, Peter Jacob, inspektør v. Nyboder 97 62, 64, 68
Gercken, Diedrich, stenhugger 97 22
Getreuers Stiftelses arkiv 97 187

- Glassing, Johan Erik, vinhandler 97 91
 Glimt af en vanfør piges liv 96 155-162
 Gold, Carol, professor 97 184
 Goldschmidt, Benny M., fabrikant 97 152
 Goosch, David, klædekræmmer 97 91
 Gothersgade 12 00 152-154
 Gottschalk, Gustav, gravør 98 108, 141-142
 Gram, Carl Christian, konferensråd, ober-
 jægermester 97 91
 -, Hans Petersen, spækhøker 97 72
 Grove, G.L., personalhistoriker 99 204
 Grundtvig, N. F. S., præst, forfatter, histori-
 ker 00 70, 90, 92-96
 Gründertiden 98 105-106
 Grøndalskirken 96 139-140*
 Grønlands mølle, skader i forb. m. krudt-
 tårnsekspllosionen 1779 97 57-59
 Grønnegade matr.nr. 197D/1689 97 32-37
 Grønnegårds havn 99 201-234
 Grønnegårds Havn fra naturhavn til hav-
 nebassin 99 202-218
 Gudmand, Joh., grosserer 98 57
 Gutfeld, Salomon, barber 98 181
 Hagemann, G.A., ing., industrileder 97
 146, 150 00 117
 Halling, William, godsejer 00 20
 Hammelev, Daniel, kaptajnløjtnant 97 68
 Hansen, Alfred Peter, grosserer 97 134
 -, Anna Cathrine enke e. Gottfried 98 53-
 54, 70
 -, Gottfried, vinhandler, fassbindermester
 98 41, 53
 -, H. N., borgmester 98 151-152, 156-158,
 163, 165, 167, 169-173
 -, Inge 96 155-162
 -, Ole, restauratør 98 56
 Harboe, Ludvig, biskop, kunsthistoriker 97
 91
 Hasselriis, Louis, billedhugger 97 144-145
 Haven på Nebraskavej 96 9-36
 Heegaard, Poul Pedersen, øltapper 97 75
 Heiberg, Johanne Luise, skuespiller, forfat-
 ter 97 136, 138-144, 146, 150-150-153 00
 69, 140-106
 -, P. A., forfatter 00 30
 Heise, A., historiker, rektor 99 15-17, 22,
 60-62
 Helligåndshuset 99 121
 Hemmerdt, Gertrud de, enke e. isenkræm-
 mer 98 89
 Hendrichsen, Søren murer 97 20-21
 Herforth, Christian, kreditforeningsdir. 98
 156, 167
 Herholdt, J.D., arkitekt 97 132, 139
 Hermansden, Ertmand murer 97 24-32
 Hersleb, Hans Christoffer, borgmester 97
 91-93
 Hielmstjerne, Henrik, kancellisekr. bog-
 samler 97 91
 Hillerødgades skole 96 44-45
 Hinné, Charles, cirkusdirektør 97 153-154
 Hintze, Adam, divisionskirurg 97 69-70
 Hiort, Hans, brygger 97 92
 Hoff, Emil Madsen, læge 00 121
 Holberg, Ludvig, forfatter 00 16, 22
 Holten, C. W., geheimekabinetsarkivar 00
 38
 Hoppmann, Jürgen, disponent 97 103-122
 Humlegaard, Christian Madsen, bræn-
 dev.br. 97 72
 Hummeluhr, P. C., arkitekt, arkiv 97 187
 Husum Idrætsforening, arkiv 00 207
 Husum, Jens Nielsen, brændev.br. 97 120
 Huth, Wilhelm, officer, geheimestatsmin.
 97 95-98
 Hyllested, Jacob, urtekræmmer 97 91
 Høeberg, Andreas, brændev.br. 97 120
 -, Peter Petersen, brænderiejer 97 118-120
 Højbro Plads, udgravninger ved 99 131-
 153, 235-251
 Højbrostræde 99 237-251
 Høyen, Inger Margrethe enke e. N.L. 97
 108
 -, N.L., kunsthistoriker 98 106-107, 119
 Haagensen, Else 96 113-134
 Håndværkerstiftelsen, arkiv 97 184
 Ibsen, Charlotte Georgine, kunstmaler 97
 118-119
 Illums arkiv 97 187
 Indre Bys Lokalråd, arkiv 97 184
 Ingemann, Bernhard, arkitekt 00 138
 -, Valdemar, arkitekt 00 138
 insulin 96 197
 Issing, Peder, værtshusholder 97 92
 Jacobsen, Gert, bogbinder 00 188-189
 -, Henrich, skipper 97 25
 Jaromar af Rygen 99 117
 Jens Christian Petersens barndom- og ung-
 domserindringer fra Nyboder omkring
 1830 98 7-39
 Jensen, C. A., portrætmaler 97 106
 -, Chr. Axel, historiker, museumsinsp. 99
 24-30
 -, Frederik Sigvard, bogbinder 00 148-159
 -, Leif 96 9-36
 -, Peder, blydækker 97 24

- , Poul, bogbinder 00 169-171
-, Tage Bredmose 96 89-112
-, Severin & Andreas Møbeletablissement 98 122, 130, 136
»Johan Michael v. Cigala« 00 26
Johansen, Ulla, cand.phil. 99 131-153, 235-251
Junge, Boje, brandchef 99 237
-, Johan Boye tømrermester 97 26-27*
Jørgensen, A. D., historiker, rigsarkivar 99 15-17, 22, 29, 31 60-62
-, Johan, historiker, arkivar 99 41
-, Poul, brændev.br. 97 73
-, Rasmus, brændev.br. 97 74
-, Vilhelm, ing., industrileder 97 146
Kampen mod tuberkulosen 00 117-146
Kayser, Harald, tømrermester, politiker 98 155-156
Kehlet, R.T., traktør, chokoladefabrikant 98 45, 47
Kierborg, Christen, brændev.br. 97 83
Kierkegaard, Søren, filosof 98 91
Kirckmann, Jens, brændev.br. 97 74
kirkebyggeri i 1870'erne, Københavns 98 146-178
Kirurger, se barberlavet
Kirurgisk Akademi 98 185-186*
Kiær, Fritz, officer, diplomat 97 148
Kjerrumgaard, Alfred, erindringer 00 207
Kjersgaard, Erik, historiker 99 64, 111
Kjær, Charlotte Amalie f. Rosenberg 98 7
-, Jens Pedersen, sømand 98 7-8
Klerkegade, skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 72-73
Klædebo kv., skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 82
Knudsen, Jens, brændevinsbrænder 97 73
Kokkegade, skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 72, 95
Kollekt i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 89-95
Kommunehospitalets reservelægegang 96 185-200
kongelige festligheder 00 8-9
Kongelundsvejen 1942 96 29*
Kongens Mølle, skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 57-59
Kongens Nytorv, udgravninger ved 99 100-116, 154-177, 183-201
Kraft, Jens, filosof, matematiker 00 18
-, Jens, biskop 99 59
-, Johannes, biskop 99 118
Krieger, A.F., jurist, politiker 97 141-143
Kristensen, Poul Hviid, EU-kommitteret, arkiv 00 207
Kristiansen, Mette Svart, adjunkt, cand.mag. 99 100-116, 122-130, 154-177, 183-201
Krock, Hendrich, hofmaler 97 23
Krogh, Torben, musik- og teaterhist. 00 8
Krudt, opbevaring af 97 47-54
Krudttårns-eksplosionen onsdagen d. 31. marts 1779 97 42-102
Krummedige, Henrik Hartvigsen, rigsråd 97 9
kvindesag 00 65-116
Københavns arkæologi og den historiske topografi 99 9-35
- Bymuseum 97 175-182
- historie og topografien 99 36-37
- lossepladser og opfyldninger 98 218-244
- Telefonkiosker 96 127-132
Københavnske ejendomme se Ramsing, H.U.
Københavnske Kvinders Kaffevojn 96 101*
Københavnslisten 99 43-45
Købke, Christen, maler 97 103-112, 118-119
-, Peter Berendt, bager 97 108
-, Waldemar, overlods 97 130
Købmager kv. matr.nr. 14/1689 97 9-24
- matr.nr. 43/1689 97 29-31
Købmandsforening, Københavns, arkiv 97 184
Købstadens nybyggere - resultater fra de arkæologiske punktundersøgelser i Ll. Kirkestræde 6 99 122-130
Kaarsberg, P.A., vinhandler 98 41
Kaas, Frederik Christian, søofficer 97 91
Ladbrostræde 99 46-48
Ladegårdsåen 1940 96 47*
Lahde, G.L., kobberstikker 99 236-237
Langsel, Jens, murersvend. 97 72
Larcher, Pierre Joseph, solodanser 98 67
Larsen, Andreas, isenkræmmer 97 91
- L., restauratør 97 120
-, L. P. V., cykelhandlers arkiv 99 262
-, Lars, møbelfabr. 97 130
-, Ole, tømrermester 97 35
Lassen, G. F., historisk samler 99 14, 154
Lehmann, Heinrich, læge 97 130-131
-, Julius, læge 00 134-135
Lemée, Chr. 99 210-213
Liebert, Georg Emil, landskabsmaler 97 116, 119
Liisberg, Bering, hist.forf., museumsinsp. 99 62-63

- Lille Kirkestræde 6, udgravninger ved 99 122-130
- L. Strandstræde nr. 11 96 31
- Lindberg, Kirsten, ark. m.a.a., dr.phil. 97 9-41, 158-175, 220-254
- Linde, Helle, stadsarkivar 98 245, 249-250 00 203-205
- , Peter, konservator 99 25-27
- Lindencrone, Johan Frederik, etatsråd 97 92
- Lomholdt, Svend, læge 97 148
- Lorentzen, O.D. vinhandler 98 96
- Lorenzen, Carl, læge 00 123
- lossepladser og opfyldninger 98 218-244
- Lumbye, H. C., komponist 97 103-104, 117, 119
- Lund, Anders Christen, hosekræmmer, brygger 97 91
- , Niels Christian, urtekræmmer 97 74
- Luxdorph, B. W., 1. dept. i Danske Kancelli 97 54-55, 91
- Lyager, Poul, byplanlægger, arkiv 98 247
- Læssøe, Herman, hørkræmmer, rådmand 97 91
- , Thorald, maler 97 148-150
- Løngangsstræde 23 99 77-80
- lånkontorer 96 94
- Madsen, Offer, brændev.br. 97 75
- Magasinkarreén, udgravninger ved 99 100-116, 154-177
- Malling, Vilh., ingeniør, arkiv 97 187
- Maritime anlæg i Grønnegårds Havn 99 218-234
- Marstrand, Wilhelm, maler 97 130-131
- Martensen, H., biskop 98 166, 173
- Medicinsk Selskab 00 120-124
- Mein, Hans David snedkermester 97 34
- »Menoza« 00 18
- Meyer, Carsten, afdelingsbibliotekar 97 42-102
- Michelsen, Gunnar, bogbindermester 00 162-188
- , Henning, bogbinder 00 173-198
- , Ingolf, bogbinder 00 166-184
- , Kaj, bogbindermester 00 162-188
- , Thorkild, bogbindermester 00 148-178, 183
- Mikkel Bryggers Gade 11 - spor af den ældste by 99 84-89
- Mikkelsen, Morten, kgl. proviantskriver 00 48, 50
- Militære Klædefabrik, Den 96 56
- Mogensen, Ole, snedkermester 97 22
- Munck, Christiane, gift m. F.W. Raaschou 98 53-54
- Munck, Gerhard, vinhandler 98 44, 53, 54
- , Hans Fr. Brygmann, vinhandler 98 43-44, 53
- , Vilhelm 98 54, 87
- mur og planker, byens 99 165-168
- Müller, Adolph Wilhelm, silke- og klædehandler 98 67-69
- Mæser, Johan, værtshusholder 97 120
- Møller, A. C., vinhandler 98 96
- Mørck, Diderich, brygger 97 73
- Nationalbankens Kunstforenings arkiv 99 262
- Nebeløng, Niels Sigfred, arkitekt 98 85
- Nielsen, Bodil, overassistent 98 249
- , Isach, klejnsmed 97 24
- , Oluf, historiker, rådstuearkivar 99 15-22, 28 61-62, 154
- , Peter Christian, vinhandler 98 66
- , Thomas, politiker 98 160, 165
- Ny Adelgade 1920 96 99*
- Nyboder 98 7-39
- Nyboder, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 63-72
- Nyboders Materialgård 97 62
- Nygaard, Søren, blokkedrejer 97 92
- Nyhavn 96 201-231
- Nyrop, Martin, arkitekt 99 24-25
- Nørrebro 96 37-56
- Odborg, A.M., tobakshandlers arkiv 99 262
- Olrik, Henrik, maler, billedhugger 98 120*, 126-127
- Olsen, Ole, brændev.br. 97 120
- , P. C., sadelmagemester, politiker 98 158
- Oluffsøen, Jens 97 9-10
- Olufsen, Inger 00 147-202
- Opfostringshuset, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 75
- opfyldninger og lossepladser 98 218-244
- Ottsen, Caspar, glarmester 97 24
- Paludan-Muller, Fr., forfatter 00 100-103
- Pauli, Johan Frederik, urtekræmmer 97 91
- Paulli, Simon, læge, botaniker 98 183
- Pedersen, Christen, vognmand 97 29
- , Vibeke A., ph.d., adjunkt 00 41-64
- Perspektiverne for studiet af Københavns arkæologi 99 252-259
- Peterman, Melchior, murermester 97 69
- »Peters Bryllup« 00 33-34
- Petersen, Carl Ludvig, tegnelærer 98 7

- , Hans Christian, klædekræmmer 97 91
- , Jens Christian, ass. v. Søkortarkivet 98 7-39
- , Johan Daniel, konstr.ass. 98 7
- , Julius Magnus, professor 98 7
- , Lorentz, vinfirma 98 96, 99-100
- , *Susanne Boiesen*, kemiing. 98 218-244
- , Zacharias, skibsbygmester 98 7
Plum, August, maler 97 119
- , *Ruth*, dr.med. 96 185-200
Pontoppidan, Erik, biskop, prokansler, forfatter 99 9-10, 22, 28 60, 154
Portengren, Bent Petersen, bøssebager 98 7
Poulsen, Søren, kgl. lakaj 97 138
- , Viggo Albert, botaniker 97 138
Povelsen, Anders, klejnsmed 97 24
priser, bygningsmaterialer 97 37-41
Rahbek, Knud Lyne, forfatter 97 60
Ramsing, H. U., officer, historiker 99
Randersgades skole 96 69,70,80,86
Rasmusdatter, Karen enke e. møller Christen Olsen 97 59-60, 62
Rathie, Johan Wilhelm, købmand 97 91
Raun, Hans, urtekræmmer 97 92
Ree, Ferdinand Theodor, rådmand 97 127
Reeh, Johan Hendrik, gartner 97 83
Regenstein, Inger af 99 117
renovation 98 218-244
Renæssancens bybefæstning på Kongens Nytorv 99 183-201
Reservelægegangen på Kommunehospitalet 96 185-200
Reus, Johan Conrad, sandager 97 84
Reventlow, Christian Ditlev, greve 97 9, 18
- , Conrad, greve, storkansler 97 17-18
Reynartsen, Flores 99 207
Rigensgade, skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 62, 94
Rikko A/S, arkiv 00 207
Ringgaard, Arne, løndir., erindringer 98 247
Roat, Christian, linedanser 98 16-17
»Robinson Crusoe« 00 23
Rohde, F. E., vinhandler 97 91
- , Frederik, maler 97 111
- , Peter, bogholder i skifteretten 97 110, 120
Rosenberg, Anna Christine g. Kjær 98 7
Rosenborg kv., skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 82-83
Rosenborggade 1936 96 33*
Rosendal, Axel, biskop, forfatter 96 53
Rosengade, skader i forb. m. krudttårns-eksplosionen 1779 97 72, 95
Rosengården matr.nr. 118/1689 97 31-32
Rosenkjær, H.N., geolog, arkæolog 99 19-24, 68, 70, 73, 76,
Rosenkrantz Bastion 97 42-44
Rosenvænget - et gammelt villakvarter og nogle af de første beboere 97 123-157
Rost, Marie Magdalene, fabrikant 97 72
Rothe, C., præst 98 151
- , Chr. E., vinhandler, arkiv 98 247 99 262
Ryberg, Niels, købmand 97 92
Rykind-Eriksen, Kirsten, museumsinsp. 98 105-145
Raadsig, Peter, maler 97 114, 118-119
Raaschou, F. W., vinhandler 98 40-104
- , Hans Georg, vinhandler 98 54
- , Hans Peter 98 54, 97-98
- , Peter, præst 98 40
- , Søren Henrik August, præst 98 55, 59
Raasløff, Waldemar, officer, diplomat, krigsmin. 97 146
Salomonsen, J.C., læge, bakteriolog 00 126
Samfundet og Hjemmet for Vanføre 96 156-162
Sandfuchs, Anthoni, kaptajn 97 29
Sanglærerforening, Kbhs., arkiv 99 262
Sankt Annæ kv. matr.nr. 98c/1689 97 27-28
- , skader i forb. krudttårns-eksplosionen 1779 97 57-82
Sankt Jacobs kirke 98 150, 159-166
- Johannes kirke 98 146
- Matthæus kirke 98 150, 157-158, 166-171
- Pauls kirke 98 147,150, 153-157
- Stefans kirke 98 147, 149
Saugmann, Chr., læge 00 117
Saurius, L.C., barber 98 181
Scharling, William, nationaløkonom, finansmin. 98 167
Schiellerup, Palle, mag.art. 99 218-234
Schjøtz, Johan Simonsen, møller 97 120
Schmahlfeld, Fritz, gravør og ciselør 98 108, 141-142
Schmitto, Agnes Friis, frue, form. 96 51-52*
Schou, Carsten, urtekræmmer 97 91
- , Jens Sanders, guldsmed 97 120
Schübell, Th., restauratør 97 120
Selmer, Jørgen, museumschef 97 175-182
Selskabet for Københavns Historie 97 189-191 98 250-252 99 260-261 00 210-212
Siegumfeldt, Herman, kunstmaler 97 118-119
Sirenernes Stad København 97 158-175

- Siundessøn, Anders, væbner 99 49-50
Skall, Egil, eksp.sekr. 98 7-39
 Skibsværft på Christianshavn 99 201-234
Skogemann, Gerd 96 67-88
 Skovgaard, P.C., maler 97 131-133
Skaarup, Bi, museumsinsp. cand.phil. 98 250 99 73-99
 Smørhætten 99 169-171
 Snedkerkroen 97 32-37
 Sonne, Jørgen, maler 97 103-104, 115-116, 118-119
 »Sparekassen« 00 33
 St. Kongensgade, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 74
 Stadsarkiv, Københavns 97 183-188 98 245-249 99 262-264 00 206-209
 Stadt Lauenburg 98 65*-66
 Steen, Jens Nielsen, brændev.br. 97 82, 94
 Steinfas, Johan, tømrermester 97 68
 Stenkulsgade, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 97 60-62, 95
 Stiesdal, Hans, arkæolog, museumsinsp. 99 63-64, 111
 Stilling, H., arkitekt 97 148
 Stokhusmøllen, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 59-60
 Storp, Anders Jensen, borgmester 97 92-93
 Strandboulevarden 1940 96 165*
 Strandgaard, L., skibsreder, MB 98 167
 Styderman, Michael, tømrersv. (øltapper) 97 74
Stæhr, Tove f. Strange 96 135-154
 Støbte figurer og drageslyng 98 105-145
 Suhm, P. F., historiker, forfatter 97 92
 Suhr, J. P., grosserer 97 91-93
 Sumbel, Samuel, marokkansk udsending 00 26
 Sundbo, Arne, borgmester 99 25, 27
 Sundorph, Søren, porcelænshdl. 97 91
 Sunesen, Peder, biskop i Roskilde 99 117
 Svajerne på Argus 96 89-112
 svensk-dansk kulturmøde i 1872 00 65-116
 Sygeforeningen af 1882, arkiv 97 184
 Sødring, Frederik, maler 97 104, 108-109, 114, 116, 119
 Sølund, Plejecenter, arkiv 00 207
 Sølvgade, skader i forb. m. krudttårnsekspllosionen 1779 97 73
 Sørensen, C.F., maler 97 148
Sørensen, Jan Ingemann 98 179-217
 Tack, Peder, klædekræmmer 97 91
 Testman, Caroline, kvindesagspolitiker 00 68, 89-90
 Thomsen & Cluvers 97 91
 -, Peter Christian, urtekræmmer 97 92
 -, Thomas, isenkræmmer 97 91
 Thoresen, Magdalene, forfatter 00 69, 78, 85ff
 Thornam, Emmy Marie Caroline, maler 97 116, 119
 -, "LAWA", maler 97 116, 119
 Thorup, Hans Ebbe, skoleholder 98 25
 Thranmoes, major, rapporter vedr. opbevaring af krudt 97 47-54
 tidepenge 98 187-188
 Tilflyttere og gæster fra det fjerne i 1600- og 1700-tallet 00 7-40
 Tilføjelser til Ramsings værk 97 220-254
 To gamle viser om København og Christianshavn 00 41-64
 To værelser på Nørrebro 96 37-56
 Toldbod Vinhus 98 65
 Toldbodgade 2 96 202-231
Tolstrup, Kai, professor, dr.med. 96 163-184
 Topsøe, Johan Frederik, sognepræst 98 89-90
 tragantfremstilling 96 87-88
 Tre generationer i Nyhavn 96 201-231
 Trelund, Jonas Jensen, købmand 99 208-210
 Trock, Carl, præst 98 146-178
 Tscherning, A.F., krigsmin. officer 98 90-91
 Tuberkulosen, kampen mod 00 117-146
 Tulinus, Finn, skolebestyrer 96 171-175
 Tullberg, A.M., skræddermester 96 54-55
 Tybring, Hans Heinrich, provst 97 91
 Uhrenholt, Just Christian, fuldm. 97 60-62
 Uldmanufaktur, Det kongelige 97 62
 Ungdommens Naturvidenskabelige Forenings arkiv 98 247
 Ungdomsforeningen af 1917, arkiv 97 184
 Unger, Maria Catharina 97 60, 62
 Valkendorf, Christoffer, rigshofmester 99 183-185, 187
Vammen, Tinne, historiker, cand.phil. 00 65-116
 vandforsyning 99 248-249
 Vandporten 99 194-195
 Vanføre, Samfundet og Hjemmet for 96 156-162
 Vedel, P., dir. i Udenrigsministeriet 97 143
 -, Valdemar, litteraturforsker 97 143
 Vestergade 7 - byens ældste befæstning 99 90-99
 Vestindisk-guineisk Kompagnis Havn 99 215

- Vett, Emil, grundlægger af Magasin du Nord 00 117
- Vildandegades skole 98 25-34
- vin 98 40-104
- Vinhandler F.W. Raaschou 98 40-104
- viser om København og Christianshavn 00 41-64
- Wain, W., ingeniør, maskinfabr. 97 148
- Weber, Theobald, grosserer 97 145-146
- Weel, David Isaac, købmand 97 111, 112
- Wenck, Heinrich, officer, vej- og jernbaneingeniør 97 148
- Werdel, Rebecca, enke e. gartner Nicolai 97 84
- Westphal, Friederich Bernhard, maler 97 112, 114, 118-119
- Weyse, C.E.F., komponist 98 93-95
- Wingender, Nete Balslev, arkivar, ph.d. 99 263
- Winterfeldt, Jørgen Balthazar, søofficer 97 46-47
- Wismer, Johan Hendrich, porcelænshdl. 97 91
- Wolter, Alexander (Walter), bager 97 72
- Worm, Pauline, forfatter 00 66
- Wroblewski, Otto B., boghandler 98 93
- Wulf, Mathias, bygmester 97 20, 24
- Waaben, Knud, professor, dr.jur. 00 7-40
- Waagepetersen, Mozart, hofvinhandler 98 96 97 123-124
- Waagesen, Peder, hørkræmmer 97 92
- Zacho, Christian, maler 97 132
- Ørsted, A. S., jurist, premierminister 98 209
- Østerbro 96 67-88 97 123-157
- Østerbros herligheder 96 163-184
- Østergav 99 45-46
- Østergård - en mytes opståen og udvikling 99 59-66
- Østre Borgerdydskole 96 175-183
- Aagesen, Christen tømremester 97 22
- Aagaard, C. F., maler 97 144-145

